॥ श्रीः ॥

श्रीशांकरग्रन्थावलिः

संपुटः

३

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालयः

श्रीरङ्गम् ।

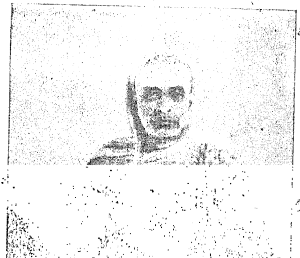

श्रीशृङ्गेरी श्रीजगद्गुरु
श्रीचन्द्रशेखर भारतीस्वामिनः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ द्वितीयावृत्तिसमर्पणम् ॥

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्ररचितान् ग्रन्थान् समस्तान् पुरा
श्रीवाणीप्रविलासयन्त्रनिलये संमुद्रय बालादिमः ।
सुब्रह्मण्यमहाशयो हि गुरुराट्कुम्भाभिषेकोत्सवे
कालट्यां प्रथमं जगद्गुरुपदे दत्वा कृतार्थोऽभवत् ॥ १ ॥

तानेवाद्य पुनः सभक्तिविनयं तत्रैव मुद्रालये
पुण्ये षष्टितमाब्दपूर्तिसमये श्रीचन्द्रचूडप्रभोः ।
संमुद्रय प्रकटीकृतान् गुरुवरः स्वीकृत्य कारुण्यतः
ब्रह्मात्मैक्यविबोधमार्गनिरतान् छात्रान् विदध्यात्सदा ॥

सुनन्दनाश्वयुक्कृष्णमखक्षैकादशीदिने ।
ग्रन्थावलिः शाङ्करीयमर्पिता स्याद्गुरोर्मुदे ॥ ३ ॥

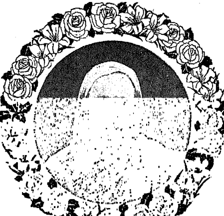

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ प्रथमावृत्तिसमर्पणम् ॥

नानाजन्मसु संचितेन तरसा पूतेन चित्तात्मना
मित्रेण प्रतिबोधितेन कुतुकात्सर्वाः कृतीः शाङ्करीः ।
संमुद्य प्रथमं जगद्गुरुपदे भक्त्या मयार्पिताः
स्वीकृत्योपहृतिं करोतु गुरुराट् धन्यं तथेमं जनम् ॥

श्रीमच्छङ्करदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान्प्रबन्धान्मुदा
तत्प्रीत्यै परिशोध्य पुस्तकचयैः संमुद्य साकं बुधैः ।
तच्छालप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु तान्
कृत्वाद्योपहृतिं सभक्तिविनयं नूनं कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

सौम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कतिथ्याश्रितसोमवारे ।
श्रीशङ्करार्यप्रतिमाप्रतिष्ठाकाले मयैषोपहृतिर्व्यधायि ॥

श्रीशङ्करकृतिमाला गुरुवरतुष्टयै समर्पिता मोदात् ।
बालादिमरदभाजा सुब्रह्मण्येन भक्तिनम्रेण ॥ ४ ॥

॥ विषयाः ॥

			पृष्ठम्
ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्	...	...	१
केनोपनिषत्पदभाष्यम्	...	...	२५
केनोपनिषद्वाक्यभाष्यम्	...	...	६५
काठकोपनिषद्भाष्यम्	...	...	
अध्यायः १.	...	...	१०१
अध्यायः २.	...	...	१४९
तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	...	...	
शीक्षावल्ली	...	...	१८८
ब्रह्मानन्दवल्ली	...	...	२२६
भृगुवल्ली	...	...	२८२
मुण्डकोपनिषद्भाष्यम्	...	...	
मुण्डकम् १.	...	...	३०३
मुण्डकम् २.	...	...	३२४
मुण्डकम् ३.	...	...	३४३

॥ श्रीः ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठ
ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्	१—२
ईशेत्यादीनां मन्त्राणां कर्मशेषत्वशंकाव्युदसनपूर्वकं व्याख्येयत्वोपयोग्यनुबन्धप्रदर्शनम्	
सर्वमीश्वरात्मकमेवेति आत्मज्ञानेन सर्वमाच्छादनीयमिति च तत्त्वोपदेशः	
एवं विचारादिप्रयत्नवतः सर्वकर्मसंन्यासविधिः	
आत्मग्रहणाशक्तस्य कर्माधिकारनिरूपणम्	
ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनां शंकोद्भावनम्	
समुच्चयवादिमतखण्डनम्	
अविद्वन्निन्दा	
आत्मतत्त्वस्वरूपप्रतिपादनम्	
आत्मज्ञनिरूपणम्	[illegible]
आत्मज्ञानिनः शोकमोहासंभवनिरूपणद्वारा संसारोच्छेदप्रदर्शनम्	[illegible]
पुनरपि आत्मस्वरूपनिरूपणम्	[illegible]
कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठयोर्विभागप्रदर्शनम्	[illegible]
कर्मनिष्ठानां विद्याविद्यासमुच्चयनिरूपणम्	[illegible]

विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणत्वेनावान्तर-
फलभेदोपन्यासः
व्याकृताव्याकृतोपासनाविधिफलप्रदर्शनम्
उपासकस्य द्वारमार्गयाचनाप्रदर्शनम्
विचारबीजोपन्यासपूर्वकं संक्षेपतो विचारः
केनोपनिषद्भाष्यम् २५-
प्रथमः खण्डः २७–४०, ६७-
उपनिषदः पूर्वकाण्डेन संबन्धनिरूपणम्
कर्मगतिनिरूपणम्
कर्मोपासनयोर्निष्कामस्य जिज्ञासाहेतुत्वप्रदर्शनम्
कर्मणामन्यफलनिरूपणद्वारा ज्ञाने तत्सहभावासंभव-
प्रदर्शनम्
प्रश्नप्रतिवचनरूपेण प्रतिपादने कारणनिरूपणम्
इषितप्रेषितपदयोरर्थभेदनिरूपणेन विशेषणद्वयस्य
सार्थक्यम्
श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिपदार्थवर्णनम्
अविषयमपि ब्रह्म आगमेन प्रत्याययितुं शक्यमिति
आगमप्रदर्शनम्
आत्मनः ब्रह्मत्वप्रतिपादने लौकिकतार्किकमीमांसक-
प्रत्ययविरोधमाशंक्य तत्परिहारः
द्वितीयः खण्डः ४१-४९;

विपरीतबुद्धिव्यपोहनाय शिष्यं प्रति गुरोर्वचनम् ४१
शिष्यस्य स्वानुभवाविष्कारः ४३
शिष्याचार्यसंवादनिर्वृत्तार्थबोधनम् ४४
प्रतिबोधविदितं इत्यस्य व्याख्यान्तरनिराकरणपूर्वकं सिद्धान्तार्थप्रकाशनं ४६
अत्र बौद्धमतखण्डनम् ४७
तृतीयः खण्डः ५०-५५; ८४-९३
आख्यायिकारूपेण प्रवृत्तायाः श्रुतेस्तात्पर्यवर्णनम् ५०
चतुर्थः खण्डः ५६-६२; ९४-९७
मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय ब्रह्मण उपमोपदेशः ५७
सगुणोपासनविधिः तत्फलवर्णनं च ५८
उपनिषदं भो ब्रूहीति प्रष्टुः शिष्यस्याभिप्रायकथनम् ५९
उपनिषत्प्राप्त्युपायभूतनप आदिप्रदर्शनम् ६१
उपनिषत्फलवर्णनम् ६२
विचारेण ईश्वरसद्भावसमर्थनम् ८६
आत्मनः एकत्वनिरूपणम् ८९
जीवेश्वरभेदमाशंक्य तन्निराकरणम् ९०
काठकोपनिषद्भाष्यम् ९९—१८३
प्रथमोऽध्यायः १०१—१४८
प्रथमा वल्ली १०१—१२०
उपनिषच्छब्दार्थनिरुक्तिः १०१

अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम्
नचिकेतसं प्रति करत्रयप्रदानम्
प्रथमवरत्वेन मृत्युं प्रति पितृसौमनस्यप्रार्थनम्
स्वर्गस्वरूपवर्णनम्
स्वर्गसाधनाग्निविषयकद्वितीयप्रश्नः
वरत्रयव्यतिरेकेणान्यवरप्रदानम्
निःश्रेयससाधनात्मज्ञानविषयकस्तृतीयः प्रश्नः
वैराग्यदृढीकरणाय प्रलोभनम्
द्वितीया वल्ली १२
अभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनपूर्वकं
निःश्रेयसस्य श्रैष्ठ्यवर्णनम्
आत्मज्ञानप्रशंसापूर्वकं नचिकेतसः श्लाघनम्
धर्माधर्माद्यतीतब्रह्मप्रश्नः
मन्दमध्यमानुग्रहाय ब्रह्मणः आलम्बनत्वेन
प्रतीकत्वेन च ओंकारनिर्देशः
आत्मनः साक्षात्स्वरूपप्रदर्शनम्
आत्मज्ञानेन शोकात्ययः
दुर्विज्ञेयस्य आत्मनः उपायेन सुविज्ञेयत्ववर्णनम्
निर्गुणे ब्रह्मणि उपसंहारः
तृतीया वल्ली
पूर्ववल्ल्या सह संगतिवर्णनम्

प्राप्तृप्राप्तव्यादिविवेकार्थं द्वयोरात्मनोरुपन्यासः	१३८
प्रतिपत्तिसौकर्याय रथादिरूपककल्पना	१३९
अधिगन्तव्यपदप्रदर्शनम्	१४२
इन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्योपि आत्मनः परत्वप्रतिपादनम्	,,
आत्मतत्वप्रतिपत्त्युपायप्रदर्शनम्	१४४
ज्ञानमार्गस्य दुःसंपाद्यतावर्णनम्	१४५
आत्मनः अत्यन्तसौक्ष्म्योपपादनम्	१४६
द्वितीयोऽध्यायः	१४९--१८२
चतुर्थी वल्ली	१४९—१५८
आत्मबोधप्रतिबन्धप्रदर्शनम्	१४९
नचिकेतसा पृष्टस्य आत्मस्वरूपस्य विस्तरशः प्रतिपादनम्	१५१
आत्मनः ब्रह्मणा सह एकत्वनिरूपणम्	१५५
भेदनिन्दा	१५६
पञ्चमी वल्ली	१५९-१६८
उपायान्तरेण ब्रह्मज्ञापनाय शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वेन कल्पनम्	१५९
आत्मस्वरूपाधिगमे लिङ्गप्रदर्शनम्	१६१
प्राणापानादीनां जीवनाहेतुत्वनिरूपणम्	१६२
बहुभिर्दृष्टान्तैरात्मैक्यनिरूपणम्	१६३
परस्य संसारदुःखित्वनिषेधः	१६५

परमानन्दे प्रमाणत्वेन विद्वदनुभवप्रदर्शनम्
षष्ठी वल्ली १
संसारकार्यनिरूपणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणो निर्देशः
सर्वभयहेतुत्वेन आत्मनो निर्देशः
तज्ज्ञानायात्रैव प्रयत्नः कार्यः
आत्मबोधप्रकारः तत्फलं च
इन्द्रियाविषयोऽपि आत्मा बुद्ध्या ज्ञातुं शक्यः
आत्मज्ञानाय योगनिरूपणम्
सद्वादिन एव तत्त्वोपलब्धिः
निर्विशेषब्रह्मविदां गत्यभावं प्रदर्श्य अपर-
ब्रह्मविदां गतिनिरूपणम्
सर्ववल्ल्यर्थोपसंहारः
आख्यायिकोपसंहारः
तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् १८
शीक्षावल्ली १८
ब्रह्मनमस्काररूपमङ्गलम्
गुरुनमस्कारः चिकीर्षितग्रन्थनिर्देशश्च
उपोद्घातः
दुरितक्षयाद्यर्थनित्यकाम्यकर्मणां पूर्वकाण्डेऽधिगतत्वम्
कर्मभ्योऽसंभाव्यमाननिःश्रेयसफलब्रह्मविद्यायाः
सनिदानकर्मोन्मूलनार्थायाः प्रारम्भप्रस्तावः

मुमुक्षोरागामिशरीरोत्पादकहेत्वभावादयत्नत एव मोक्षः, अथवा निरतिशयप्रीतिरूपस्वर्गस्य मोक्षादन्यत्वासंभवात्स्वर्गसाधनस्यैव मोक्षसाधनत्वम्, इति तदर्थं उपनिषदारम्भो व्यर्थ इति पूर्वपक्षः १८८

विरुद्धफलानेकसंचितकर्मसंभवाच्छरीरोत्पादहेत्वभावोऽसिद्ध इति प्रथमपक्षपरिहारः „

संचितकर्मसंभवेऽपि तेषां नित्यकर्मभ्यः क्षय इति शङ्कायाः नित्यकर्मणामकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वान्न संचितक्षयहेतुत्वमिति तदेकदेशिमतेनैव व्युदासः १८९

नित्यस्य संचितक्षयहेतुत्वेऽपि न शुद्धकर्मक्षपयितृत्वमविरोधादित्यभिमतहानिः „

असति विवेकबले काम्यकर्मवर्जनमशक्यमिति मुमुक्षोः काम्यकर्माप्रसक्तिरिति पक्षस्यासिद्धिः „

अभावाद्भावोत्पत्तौ प्रमाणाभावान्न नित्यानामकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारकत्वम्, अपि तु उपात्तदुरितक्षयज्ञापकं नित्यानामकरणम्, इति स्वमतप्रदर्शनपूर्वकमयत्नतो मोक्ष इति पक्षखण्डनोपसंहारः „

स्वर्गसाधनस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति पक्षमनूद्य मोक्षस्य

नित्यत्वाभ्युपगमेन परिहारः

विद्यासहितकर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमाशङ्क्य, विरोधात्तन्निरसनम्

प्रध्वंसाभावदृष्टान्तेन नित्यारम्भसंभवमुद्भाव्य, प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य तद्भिन्नत्वविशेषणेन व्युदासः

प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वं न संभवतीति सप्रपञ्चं समर्थ

विद्याकर्मकर्तृनित्यत्वात् साधनसांतत्येन साध्यसांतत्यश कर्तृत्वस्यानुपरमे उपरमे वा अभिमतार्थासिद्ध्य समुन्मूल्य, परमात्मज्ञानादेव मोक्ष इति तदर्थमुपनिषदारम्भः साधुरेवेति वर्णनम्

उपनिषच्छब्दार्थव्युत्पादनम्

विद्याश्रवणधारणादीनामप्रतिबन्धाय अध्यात्मप्राणाद्यभिमानिमित्रादिदेवतानां सुखकृत्त्वप्रार्थनम्

ब्रह्म विविदिषुणा वाय्वाख्यब्रह्मविषयाणां नमस्कारव संरक्षणप्रार्थनक्रियाणां ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थं करणम्

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवारपाठस्त्रिविध-विद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्थः

अर्थज्ञानप्रधानोपनिषदि स्वरवर्णादिष्वप्रमादाय शीक्षाध्यायारम्भः

शीक्षाशब्दव्युत्पत्तिपुरःसरं तदर्थविवरणम् १९२
शीक्षाध्यायस्थशिक्षितव्यविषयाः स्वरवर्णादयः ,,
शिष्येण स्वस्याचार्यस्य च वक्ष्यमाणसंहितोपासनपरि-
ज्ञाननिमित्तयशआदिप्रार्थनम् १९३
'अथातः संहितायाः' इत्यत्राथातःशब्दार्थविवरणम् ,,
लोकादिविषयाः पञ्च संहितोपासनाः ,,
तासां महासंहितात्वव्युत्पादनम् १९४
'अथाधिलोकम्' 'अथाधिज्यौतिषम्' इत्यादावथ-
शब्दस्य क्रमार्थत्वम् ,,
संहितापूर्ववर्णादिषु पृथिव्यादिदृष्टिरिति लोकविषय-
संहितोपासनप्रकारः ,,
अस्य प्रकारस्य ज्योतिरादिविषयेषूपासनेषु समानत्वम् १९५
अत्रत्यवेदेत्यस्योपासनार्थत्वप्रपञ्चनपुरःसरमुपासनशब्दार्थ-
व्युत्पादनम् ,,
प्रकृतोपासनफलविध्यर्थोपपादनम् ,,
मेधाकामस्य 'यश्छन्दसाम्' इत्यादिमन्त्रजपविधानं
परंपरया विद्योपयोगार्थम् १९७
ओंकारम् 'यश्छन्दसामृषभः' इत्यादिना स्तुत्वा 'स
मेन्द्रः' इत्यादिना मेधादीनां प्रार्थनमिति मन्त्रार्थः ,,
श्रीकामस्य 'आवहन्ती वितन्वाना' इत्यादिमन्त्रैर्होम-
विधानम् १९८

ओंकारं प्रत्येव 'आवहन्ती वितन्वाना' इत्यादि
श्रीप्रभृतीनां प्रार्थनमिति मन्त्रार्थः
विद्याप्रकरणे श्रीकामाद्युपन्यासः परंपरया विद्योपयो
वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकस्य संबन्धकथनम्
मह इति चतुर्थव्याहृतौ माहाचमस्यविदितत्व-
पूर्वकं ब्रह्मदृष्टिविधानम्
लोकाद्यात्मकभूरादीतरव्याहृतीनां मह आत्मकब्रह्मा
त्वमुपपाद्य तासु एतल्लोकादिदृष्टिविधानम्
एकैकव्याहृतेः चतुष्प्रकारमुपासनम्
वक्ष्यमाणानुवाकेनास्यैकवाक्यतामुपपाद्य हृदयान्तरु
लभ्यत्वमनोमयत्वादिविशिष्टब्रह्मण एतदुपास
सूचनार्थत्वम् 'स वेद ब्रह्म' इति संदर्भस्य
वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकसंबन्धवर्णनम्
प्रकृतोपास्यब्रह्मणो यथावदुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च
स्थानविशेषप्रदर्शनपूर्वकस्वरूपप्रदर्शनम्
प्रतिपादितस्वरूपप्रतिपत्तये मार्गविशेषप्रदर्शनम्
उक्तमार्गेण प्रतिपन्नब्रह्मणः पुरुषस्य स्वाराज्यादिफ
विशेषप्रदर्शनम्
अस्मिन्नुपासने आदरार्थम् 'प्राचीनयोग्योपास्स्व
इत्याचार्योक्तिप्रदर्शनम्
प्रकृतस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य पृथिव्यादिपाङ्क्तर

पासनं तत्फलविशेषश्च २०६
वृत्तानुवादपुरःसरमुत्तरानुवाकावतरणम् २०८
शब्दमात्रविषयस्यापि ओंकारोपासनस्य प्रतिमादौ विष्ण्वाद्युपासनस्येव फलप्रदानसामर्थ्यसंभवः ,,
ओंकारे ब्रह्मसादृश्यवर्णनपुरःसरं ब्रह्मदृष्टिविधानम् ,,
'ओमित्येतदनुकृति ...' इत्यादिना प्रकृतोंकारस्तुतिः २०९
व्यवहितव्याहृत्यनुवाकेनोत्तरानुवाकसंबन्धकथनम् २१०
केवलं विज्ञानेनैव स्वाराज्यादिफलस्योक्तत्वाच्छ्रौतस्मार्तकर्मणामानर्थक्यमाशङ्क्य तेषामपि पुरुषार्थं प्रति साधनत्वसत्त्वात्तान्यवश्यानुष्ठेयानि ,,
पुनः पुनः 'स्वाध्यायप्रवचने च' इति ग्रहणं तयोर्यत्नत अनुष्ठेयत्वसिध्यर्थम् २११
उक्तानामपि सत्यतपःप्रभृतीनामादरार्थं राथीतराद्याचार्यग्रहणेन प्रदर्शनम् ,,
'अहं वृक्षस्य' इत्यादिमन्त्रस्य ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थजपार्थत्वेन विधानम २१२
अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मभूतस्य त्रिशङ्कुमहर्षेर्वेदानुवचनत्वप्रदर्शनम् २१३
वेदग्रहणानन्तरमाचार्येण शिष्यं प्रत्यनुशासनात्पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि नित्यनैमित्तिककर्माणि प्राक् ब्रह्मात्मविज्ञानादवश्यानुष्ठेयानीत्युत्तरानुवाक-

तात्पर्यार्थः
'सत्यं वद' इत्याद्यनुष्ठेयधर्माणां प्रपञ्चनम्
आचार्येषु विद्यमानसुचरितानामेव ग्रहणं न तद्भिन्नानामित्याद्युपन्यासः
उक्तोपदेशस्य वेदरहस्यत्वादिप्रतिपादनम्
उक्तोपनिषत्सिद्धान्तितार्थं विचारमुखेन दृढीकर्तुं विचारारम्भः
विदुष एव कर्मस्वविकारदर्शनात्कर्मभ्य एव केवलेभ्यो मोक्ष इति पक्षमुद्भाव्य, नित्यत्वान्मोक्षस्य कर्माङ्गज्ञानस्य ब्रह्मविद्यायाश्चात्यन्तविलक्षणत्वादित्यादियुक्तिभिस्तद्व्यपोहः
विद्योपसर्जनेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्ष इति पक्षमुत्थाप्य नित्यस्यारभ्यत्वानुपपत्तिरिति तन्निरसनम्
विद्याकर्मणोः समुच्चितयोः स्यान्मोक्षसाधनत्वमिति शङ्कामुद्भाव्य विरुद्धयोः तयोः समुच्चयासंभव इत्यादियुक्तिभिस्तन्निरसनम्
कर्मबोधकश्रुतीनां गतिप्रदर्शनम्
कर्मोपसर्जनविद्यातः मोक्ष इत्याशङ्क्य विरोधादियुक्तिभिस्तद्व्युदासः
कर्मणामुपयोगप्रदर्शनम्
गृहस्थेतराश्रमाणामानर्थक्यमाशङ्क्य इतराश्रमप्रसिद्ध-

ब्रह्मचर्यादिश्रवणानुरोधेन तेषामपि विद्यायां परं-
परयोपयोग इत्यादियुक्तिभिस्तत्सार्थक्यम् २२२
श्रुतीनां कर्मस्वधिकपत्वस्य प्रयोजनप्रदर्शनम् २२३
केवलविद्ययैव परं श्रेय इत्युपसंहारः २२४
अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्थमुत्तरशान्तिपाठस्तदर्थस्य
च व्याख्यातत्वम् २२५
ब्रह्मानन्दवल्ली २२६-२८१
शिष्यस्य वक्ष्यमाणपरविद्याविघ्नप्रशमनाय स्वस्याचार्यस्य
च सामर्थ्यादिप्रार्थनम् २२६
वृत्तानुवादपूर्वकं ब्रह्मानन्दवल्लीतात्पर्यार्थस्य संक्षेपेण
कथनम् २२७
परविद्याश्रवणादिप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं परविद्याया अज्ञान-
निवृत्तिः प्रयोजनमिति सप्रपञ्चं प्रदर्शनम् ,,
वक्ष्यमाणलक्षणं ब्रह्म यो वेत्ति तस्य परब्रह्मप्राप्तिरिति
सूत्ररूपप्रथमवाक्यार्थप्रदर्शनम् २२८
आप्नोतिशब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकमुपन्यस्य दर्शना-
र्थत्वाङ्गीकारेण प्रकृतवाक्यार्थस्य सदृष्टान्तमुपन्यासः २२९
प्रथमवाक्येन सूत्रितस्यानिर्धारितस्वरूपविशेषब्रह्मणो
लक्षणादिप्रदर्शनार्थं उत्तरसंदर्भ इत्यवतारणम् ,,
'सत्यं ज्ञानम्' इति सत्यादिपदानामेकविभक्त्यन्तत्वेन
विशेषणविशेष्यभावावगमाद्वेद्यब्रह्मविशेषणार्थत्व-

प्रदर्शनम्

एकस्मिन्वस्तुनि विशेषणान्तरायोगात्कथमेषां विशेषणविशेष्यभाव इत्याक्षिप्य लक्षणार्थत्वादेषां पदानां लक्षणविशेषणयोश्च वैलक्षण्यादिति तत्समाधानम्

पुनर्विशेषणविशेष्यभावपक्षमवलम्ब्य सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकं तेषां पदानां प्रत्येकं व्यवच्छेद्यप्रदर्शनम्

'नान्यद्विजानाति' इति विशेषप्रतिषेधात्स्वात्मज्ञातृत्वमुपक्षिप्य ब्रह्मणोऽपि ज्ञेयत्वे ज्ञात्रन्तराभावप्रसङ्गादिभिस्तन्निरस्य ज्ञानशब्दस्य भावव्युत्पत्तिकत्वसमर्थनम्

सत्यादिपदानां व्यावृत्त्यर्थत्वे ब्रह्मणश्चाप्रसिद्धत्वाच्छून्यार्थमेव सत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्यैषां पदानां स्वार्थसमर्पणद्वारैव व्यावृत्त्यर्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य च स्वार्थेनैवार्थवत्त्वादिति तत्परिहारः

ब्रह्मात्मैक्ये शास्त्रतात्पर्यमुक्त्वा तदा आत्मनो ज्ञातृत्वप्रसिद्ध्या ज्ञानपदस्य भावव्युत्पत्तिकत्वहान्याशङ्कापूर्वकमौपाधिकमेव ज्ञातृत्वमित्यादिना तत्समर्थनम्

ज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि सर्वज्ञत्वोपपत्तिसमर्थनम्

सत्यज्ञानादिशब्दानां लक्षणावृत्त्या ब्रह्मलक्षकत्वोपन्या

व्याख्यातस्य ब्रह्मणः हार्दाकाशस्थितगुहायां वेदनप्रकार-
मुक्त्वा तस्य वेदितुर्ब्रह्मभूतस्य सर्वज्ञब्रह्मस्वरूपेण
युगपत्सर्वकामानुभवः, इत्युपचारोक्त्या अद्वितीय-
स्वात्मानन्दानुभवरूपफलप्रदर्शनम् २३४

'तस्माद्वा' इत्याद्युत्तरग्रन्थावतारणाय वृत्तानुवादपुरः-
सरमनन्तपदार्थभूतत्रिविधपरिच्छेदराहित्यस्य वक्ष्य-
माणसृष्टिवाक्यतात्पर्यविषयस्य सप्रपञ्चं प्रदर्शनम् २३५

'तस्माद्वा' इत्यादिसृष्टिवाक्यस्य पदशः अर्थविवरणम् २३७

'स वा एष पुरुषः' इति पुरुषग्रहणस्य तात्पर्यविवरणम् ,,

तस्य च पुरुषस्य विद्ययान्तरतमब्रह्मसंक्रमणस्येह विव-
क्षितत्वाद्बाह्यविशेषेषु प्रतिपन्नात्मभावस्य झटित्यान्तर-
तमप्रवर्तनमशक्यमिति प्रतिपत्तिसौकर्याय
कोशपञ्चकोपन्यास इति तात्पर्यवर्णनम् २३८

प्राथमिकान्नमयकोशविवरणम् ,,

तस्य सर्वभूतकारणत्वादिलिङ्गप्रदर्शनपूर्वकमन्नं ब्रह्मेति
विजानतः सर्वान्नप्राप्तिफलप्रदर्शनम २४०

एवमन्नमयादभ्यन्तरप्राणमयकोशोपन्यासः २४२

एवं क्रमेण मनोमयविज्ञानमयानन्दमयकोशोपन्यासः २४५

आनन्दमयकोशस्याब्रह्मत्वं सप्रपञ्चमुक्त्वा तदीय-
पुच्छमिव प्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्येह
प्राधान्येन प्रतिपादनम् २५०

ब्रह्मणोऽसत्त्वशङ्कामुद्भाव्यासद्रूपेण वेदननिरसनपूर्वकं सदिति प्रतिपत्तव्यत्वम्

किं विद्वानेव ब्रह्म प्राप्नोति, उताविद्वानपीत्यादि-प्रश्नप्रदर्शनपूर्वकं तत्समाधानतया ब्रह्म सद्रूप-मेवेत्यादिप्रदर्शनम्

ब्रह्मणोऽचेतनत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थं स्वतन्त्रकामयितृत्वो-पन्यासपूर्वकजगत्सृष्ट्युपन्यासः

प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं विस्तरेण विचारमुपक्रम्य मतान्तरप्रदर्शनपुरःसरं प्रकृतान्तःकरणगुहाया-मुपलब्धिरेव प्रवेश इति समर्थनम्

मूर्तामूर्तसर्वविकारजातं सदात्मकं ब्रह्माभवदिति प्रदर्श्य सद्रूपमेव ब्रह्मेति प्रकृतप्रश्नप्रतिवचनत्वेन निगमनम्

ब्रह्मणः सुकृतत्वरसरूपत्वादिनास्तित्वप्रदर्शनम्

विद्वदविदुषोः भयाभयहेतुत्वादपि ब्रह्मणोऽस्तित्व-समर्थनम्

वातादीनां स्वस्वकार्येषु भयपूर्वकनियतप्रवृत्त्या तत्प्रवर्तकत्वाद्ब्रह्मास्तित्वम्

साधनसंपत्तिनिमित्तस्य सार्वभौमानन्दप्रभृतिहिरण्य-गर्भानन्दपर्यन्तस्यानन्दस्योत्तरोत्तरोत्कर्षप्रतिपादनेन ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयसर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनम्

उपक्रान्तब्रह्मात्मैक्यस्योपसंहारः २७९
विद्वदविदुषोः प्राप्त्यप्राप्तिविषयप्रश्नसमाधानम् २७३
सप्रपञ्चमुपसंक्रमणशब्दार्थविचारपूर्वकं ब्रह्मस्वरूप-विज्ञानेनान्नमयाद्यनात्मसु आत्मविभ्रमनाश एवोपसंक्रमणमिति समर्थनम् ,,
वाङ्मनसागोचरब्रह्मविज्ञानवतः कुतश्चन भयाभाव इति प्रकरणार्थसंक्षेपः २८०
पुण्याकरणपापक्रिये अविदुष इव विद्वांसं न तपत इति प्रदर्शनम् ,,
ब्रह्मानन्दवल्ल्यर्थोपसंहारः २८१

भृगुवल्ली २८२–२९९
वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवल्लीसंबन्धकथनम् २८२
ब्रह्म जिज्ञासुना भृगुणा पृष्टेन वरुणेन ब्रह्मोपलब्धिसाधनान्नादीनां, ब्रह्मलक्षणस्य, ब्रह्मणः प्रतिपत्तव्यत्वस्य, च उपदेशः २८३
एवमुपदिष्टस्य भृगोस्तपोऽनुष्ठानमाहिम्नाऽन्नं ब्रह्मेति ज्ञानमुपवर्ण्य पुनः पितरमागत्य प्रष्टुः तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति प्रतिवचनम् २८५
एवं क्रमेण भृगोस्तपसैव ब्रह्मज्ञानसंपत्त्या ब्रह्मजिज्ञासोस्तपसोऽवश्यानुष्ठेयत्वम् २८८
एवमुपदिष्टब्रह्मविद्याया ब्रह्मभावापत्त्यादिफलम् ,,

साधकस्यानुष्ठानार्थं ब्रह्मविदो नियमः अन्नान्नादरूपे
प्राणशरीराद्युपासनं, तत्फलं, तत्तदुपासकस्य निर
विशेषश्च
पृथिव्याकाशोपासकस्य बह्वन्नसंग्रहनियममुक्त्वान्नदान
माहात्म्यकथनम्
वागादिषु ब्रह्मोपासनानि तत्फलानि च
एवमध्यारोपमुक्त्वा श्रुत्युपपत्त्यादिना ब्रह्मणोऽसंसारि
मेकत्वं चेत्यपवादप्रदर्शनम्
ब्रह्मैकत्वविज्ञानवतोऽन्नमयादिक्रमेणानन्दमयोपसंक्रम
पूर्वकं ब्रह्मज्ञानफलीभूतकृतार्थताख्यापनाय सर्वात्म
ब्रह्मरूपसामगानप्रदर्शनम्
वल्लीद्वयतात्पर्यार्थनिगमनम्
मुण्डकोपनिषद्भाष्यम् :
प्रथमं मुण्डकम् :
प्रथमः खण्डः :
आदौ विद्यासंप्रदायकर्तृपारंपर्यनिर्देशस्य फलकथनम्
अनुबन्धचतुष्टयनिर्देशः
केवलब्रह्मविद्यायाः मोक्षसाधनत्वकथनपूर्वकमुपनिषच्छ
निर्वचनम्
विद्यासंप्रदायप्रवर्तकानां पारंपर्यनिर्देशः
अङ्गिरसं प्रति शौनकस्य प्रश्नः

प्रश्नासांगत्यपरिहारः ३०७
विद्याया द्वैविध्यप्रदर्शनपूर्वकं प्रश्नप्रत्युत्तरमाशंक्य तत्समाधानम् „
अपरविद्याप्रदर्शनम् ३०८
परविद्याप्रदर्शनम् ३०९
दृष्टान्तमुखेनाक्षरस्य भूतयोनित्वोपन्यासः ३१०
जगत्सृष्टिक्रमः ३११
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वनिर्देशः ३१२
द्वितीयः खण्डः ३१३-३२३
वृत्तमनूद्य पूर्वं निर्वेदाय अपरविद्याविषयप्रदर्शनार्थं द्वितीयखण्डारम्भ इति कथनम् ३१३
सर्वकर्मणां प्राथम्यादपरविद्याविषयभूताग्निहोत्रप्रदर्शनम् ३१४
अग्नौ आहुतिप्रक्षेपस्थलकथनम् „
कर्ममार्गस्य दुष्करत्वनिरूपणम् ३१५
अग्नेः सप्तजिह्वानिरूपणम् ३१६
यथोक्तकारिणां यजमानानां सूर्यरश्मिद्वारा इन्द्रलोकप्राप्तिकथनम् ३१७
ज्ञानरहितस्य कर्मणः असारफलत्वप्रदर्शनपुरस्सरं कर्मिणां निन्दा ३१८
कर्मसमुच्चितोपासनस्यापि फलं संसारगोचरमेवेति प्रदर्शनम् ३२०
विरक्तस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकार इति प्रदर्शनम् ३२१

गुर्वभिगमविधिः
आचार्यस्यापि शिष्योपदेशनियमः
द्वितीयं मुण्डकम्
प्रथमः खण्डः
उत्तरखण्डस्य तात्पर्यमुक्त्वा अक्षरस्य जीवोत्पत्ति-प्रळयनिमित्तत्वमुपाधिप्रयुक्तमेवेति तात्पर्यवर्णनम्
अक्षरस्य अप्राणादिमत्वप्रदर्शनम्
अक्षरस्य सर्वं प्रति कारणत्वं प्रदर्श्य कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति प्रश्नस्योत्तरप्रदर्शनम्
द्वितीयः खण्डः ३
अरूपस्याक्षरस्य ज्ञाने उपायप्रदर्शनम्
चेतःसमाधानवर्णनम्
प्रणवादीनां धनुरादिकल्पनम्
परमात्मज्ञानस्य फलकथनम्
ब्रह्मणः परमज्योतिष्ट्वनिरूपणम्
निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पूर्वोक्तस्यार्थस्योपसंहारः
तृतीयं मुण्डकम् ३
प्रथमः खण्डः ३
वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकृतखण्डतात्पर्यमुक्त्वा परमार्थ-वस्त्ववधारणं
जीवपरयोः पक्षित्वेन रूपणम्

जीवस्य संसारमोक्षावस्थाद्वयवर्णनम् ३४४
ब्रह्मविद्वरिष्ठस्वरूपोपन्यासः ३४६
सम्यग्ज्ञानसहकारिसाधनविधानम् ३४८
असाधारणतदुपलब्धिसाधनान्तरविधानम् ३५०
विदुषः सर्वावाप्तिलक्षणफलवर्णनम् ३५२
भूतिकामस्य आत्मज्ञपूजाविधानम् ,,
द्वितीयः खण्डः ३५३--३६१
अकामस्यापि मोक्षाय आत्मज्ञोपासनविधानम् ३५३
कामत्यागस्य प्रधानसाधनत्वेन मुमुक्षुं प्रति प्रदर्शनम् ३५४
आत्मलाभे प्रवचनादीनामनुपायत्ववर्णनपूर्वकं अभेदानुसंधानलक्षणात्मप्रार्थनस्यैव साधनत्ववर्णनम् ,,
संन्यासयुक्तबलाप्रमादतपसां आत्मप्रार्थनासहायत्ववर्णनम् ३५५
जीवन्मुक्तविदेहमुक्तस्वरूपवर्णनम् ३५६
विदेहमुक्तौ तदीयसूक्ष्मशरीरादीनां स्वस्वकारणे लयवर्णनम् ३५८
सदृष्टान्तं ब्रह्माभेदवर्णनम् ३५९
ब्रह्मविन्महिमा ,,
एतदुपनिषदुपदेशे नियमविधानम् ,,
मङ्गलाचरणेनोपसंहारः ३६१

॥ ॐ ॥

॥ ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

पूर्णमदः पूर्णमिदं
पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ

॥ श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपाद

ॐ

॥ ईशावास्योपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता ।

'ईशा वास्यम्' इत्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः, तेषामकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्यत इति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः । न ह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यं उत्पाद्यं विकार्यं आप्यं संस्कार्यं वा कर्तृभोक्तृरूपं वा, येन कर्मशेषता स्यात्; सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि च अशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि । यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणत्व-

क्षुणित्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते कर्मस्विति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते म याथात्म्यप्रकाशनेन आत्मविषयं स्वाभाविककर्मविज्ञान शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिवि इति, एवमुक्ताधिकार्यभिधेयसंबन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्संक्षे ख्यामः —

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किं च जगत्यां तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य सि

ईशा ईष्टे इति ईट्, तेन ईशा। ईशिता परमे सर्वस्य। स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् तेन स्वेन रूपेणात्मना ईशा वास्यम् आच्छादनीयम् सर्वं यत्किं च यत्किंचित् जगत्यां पृथिव्यां ज स्वेनात्मना ईशेन प्रत्यगात्मतया अहमेवेदं सर्वमिति प नृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं परमात्मना । नागर्वादेरुदकादिसंबन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्ग निघर्षणेनाच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदे न्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद्वै जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं वि सत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभ पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासे एवाधिकारः, न कर्मसु

त्यागनत्यथः । न हि त्यक्ता मृतः पुत्रो भृत्यो वा आत्मसम्बन्धिता-भावादात्मानं पालयति । अतस्त्यागेनेत्ययमेवार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः गृधिम् आकाङ्क्षां मा कार्षीः धनविषयाम् । कस्य स्वित् कस्यचित् परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा, मा गृधः । कस्मात्? कस्य स्विद्धनम् इत्याक्षेपार्थः । न कस्यचिद्धनमस्ति, यद्गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तम् । अत आत्मन एवेदं सर्वम्, आत्मैव च सर्वम् । अतो मिथ्याविषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनात्मज्ञाननिष्ठतया आत्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्य अनात्मज्ञतयाऽऽत्मग्रहणाशक्तस्य इदमुपदिशति मन्त्रः—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

कुर्वन्नेव निर्वर्तयन्नेव इह कर्माणि अग्निहोत्रादीनि जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् शतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवम् एवंप्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात्प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति, येन

प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते; कर्मणा न लिप्यस इत्य
शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत्

कथं पुनरिदमवगम्यते — पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासि
निष्ठोक्ता, द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति ? उच्यते —
विरोधं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् ? इहाप्युः
हि जिजीविषेत्स कर्माणि कुर्वन्नेव इति; 'ईशा वास्यमिदं
'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्य स्विद्धनम्' इति
जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियात् इति पद
पुनरेयात्' इति च संन्यासशासनात् । उभयोः ॰
वक्ष्यति । 'इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भव
पथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च'; तयोः संन्यास एवाति
'न्यास एवात्यरेचयत्' इति तैत्तिरीयके । 'द्वाविमावथ
यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च ।
इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण
विभागं चानयोः प्रदर्शयिष्यामः ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते —

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृ
ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो

असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुर
च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नामशब्दोऽनर्थको

ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृताः आच्छादिताः । तान् स्थावरान्तान्, प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहम् अभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । ये के च आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । के? ते जनाः येऽविद्वांसः । कथं ते आत्मानं नित्यं हिंसन्ति? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् । विद्यमानस्यात्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनादिलक्षणम्, तत् हतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृता अविद्वांसो जना आत्महन इत्युच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥

यस्यात्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति, तद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्तेऽनात्महनः, तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते —

अनेजदेकं मनसो जवीयो
नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठ-
त्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजत् न एजत् । 'एजृ कम्पने', कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिः, तद्वर्जितम्, सर्वदा एकरूपमित्यर्थः । तच्च एकं सर्वभूतेषु । मनसः संकल्पादिलक्षणात् जवीयो जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते— ध्रुवं निश्चलमिदम्, मनसो जवीय इति च? नैष दोषः, निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन

रूपेणोच्यते— अनेजदेकम् इति । मनसः अन्तःकरणस्य संक विकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनात् । इह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोका दूरस्थसंकल्पनं क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोकप्रसिद्ध तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुतं गच्छति सति, प्रथमप्राप्त इवा चैतन्याभासो गृह्यते । अतः मनसो जवीयः इत्याह । नैनद्देवाः द्योत देवाः चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न ऽ वन्तः । तेभ्यो मनो जवीयः मनोव्यापारव्यवहितत्वात् । आभासम मप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवति । यस्माज्जवनान्मनसो पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतम्, व्योमवद्व्यापित्वात् । सर्वव्यापि तदात्म सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव स उपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिनां मूढ मनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह— तत् धावतः गच्छतः अन्यान् आत्मविलक्षणान्मनोवागिन्द्रियप्रभृतीन् अ अतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति— तिष्ठदिति, स मविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन् आत्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभ मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा व सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः, यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि, यस्मिन्नो प्रोतानि च, यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ, स मातरि अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्न्यादित्यपर्जन्या ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि, दधाति विभजतीत धारयतीति वा ; 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्व

कार्यकरणविक्रियाः नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामितास्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तत् आत्मतत्त्वं यत्प्रकृतम् एजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति, स्वतः अचलमेव सत् चलतीवेत्यर्थः । किंच, तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्दूर इव । तदु अन्तिके समीपे अत्यन्तमेव विदुषाम्, आत्मत्वात् । न केवलं दूरे, अन्तिके च; तत् अन्तः अभ्यन्तरे अस्य सर्वस्य, 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः, अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य । तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः, व्यापित्वादाकाशवत् । निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तः; 'प्रज्ञानघन एव' इति शासनान्निरन्तरं च ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यस्तु परिव्राट् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि आत्मन्येव अनुपश्यति, आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु तेष्वेव च आत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन — यथास्य देहस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मा अहं

सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादि स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेषं यस्तु पश्यति, सः ततः तस्मादेव दर्शनात् न विजुगुप्सते विजुगुप्सां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणा आत्मनोऽन्य पश्यतो भवति; आत्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृ निमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव — ततो न विजुगुप्सत इति ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह —

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनात् आत्मैवाभूत् आत्म संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतः, तत्र तस्मिन्काले तत्रात्मनि वा, मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजमजानतो भव न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक शोकमोहयोरविद्याकार्ययोराक्षेपेणासंभवप्रकाशनात् सकारणस्य संस स्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा, स स्वेन रूपेण किंलक्ष इत्याह अयं मन्त्रः—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्नाविरꣳशुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतो-
ऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

स पर्यगात्, सः यथोक्त आत्मा पर्यगात् परि समन्तात् अगात् गतवान्, आकाशवद्व्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मत् दीप्तिमानित्यर्थः । अकायम् अशरीरं लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणम् अक्षतम् । अस्नाविरम् स्नावाः सिरा यस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्येताभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेयानि स पर्यगात् इत्युपक्रम्य कविर्मनीषी इत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईषिता, सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां परि उपरि भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति, येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरः याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वात् यथातथाभावो याथातथ्यं तस्मात् यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान् कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् विहितवान्, यथानुरूपं व्यभजादित्यर्थः । शाश्वतीभ्यः नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' 'मा गृधः कस्य स्विद्धनम्' इति ।

अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जि
विषेत्' इति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च नि
र्विभागो मन्त्रद्वयप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि दर्शितः — '
ऽकामयत जाया मे स्यात्' इत्यादिना अज्ञस्य कामिनः कर्माणि
'मन एवास्यात्मा वाग्जाया' इत्यादिवचनात् अज्ञत्वं कामित
कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गस्तेष्व
भावेनात्मस्वरूपावस्थानम् । जायाद्येषणात्रयसंन्यासेन चात्मा
कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येन आत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता — 'किं प्र
करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इत्यादिना । ये तु ज्ञ
निष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्यः 'असुर्या नाम ते' इत्यादिना अविद्वन्नि
द्वारेणात्मनो याथात्म्यम् 'स पर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्ट
ते ह्यत्राधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां म
पनिषदि — 'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिस
जुष्टम्' इत्यादि विभज्योक्तम् । ये तु कामिनः कर्मनिष्ठाः
कुर्वन्त एव जिजीविषवः, तेभ्य इदमुच्यते — 'अन्धं तम
इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते, न तु सर्वेषाम् इति ? उच्यते
अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मै
भूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥' इ
यत् आत्मैकत्वविज्ञानम्, तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमू
समुच्चिचीषति । इह तु समुच्चिचीषया अविद्वदादिनिन्दा क्रियते
तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्य

'तद्दैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्, 'विद्यया देवलोकः' इति पृथक्फलश्रवणात्। तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया, न निन्दापरैव, एकैकस्य पृथक्फलश्रवणात्— 'विद्यया तदारोहन्ति' 'विद्यया देवलोकः' न तत्र दक्षिणा यान्ति' 'कर्मणा पितृलोकः' इति। न हि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात्। तत्र—

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳरताः ॥

अन्धं तमः अदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति। के? ये अविद्याम्, विद्याया अन्या अविद्या कर्मेत्यर्थः, कर्मणो विद्याविरोधित्वात्, तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलाम् उपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः। ततः तस्मादन्धात्मकात्तमसः भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति। के? कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञाने एव रताः अभिरताः ॥ ९ ॥

तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह। अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितया जामितैव स्यादिति—

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अन्यत् पृथगेव विद्यया क्रियते फलमिति आहुः वदन्ति, अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते फलमिति। तथोक्तम्— 'कर्मणा

पितृलोकः, विद्यया देवलोकः' इति । इति एवं शुश्रुम श्रुत वयं धीराणां धीमतां वचनम् । ये आचार्या नः अस्मभ्यं तत् च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः, तेषामयमागमः पारम्पर इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतः —

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय॰ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ।

विद्यां च अविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । र एतदुभयं सह एकेन पुरुषेण अनुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयक एकैकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते— अविद्यया क अग्निहोत्रादिना मृत्युम्, स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच तदुभयं तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेन अमृतं देवतात्मभ अश्नुते प्राप्नोति । तद्ध्यमृतमुच्यते, यद्देवतात्मगमनम् ॥ ११ ।

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्र निन्दोच्यते—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या॰ रताः

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये असंभूतिम्, संभवनं संभूतिः यस्य कार्यस्य सा संभूतिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः का

अव्याकृताख्यम्, तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकाम् उपासते ये ते तदनुरूपमेवान्धं तमः अदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततः तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति ये उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुना उभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

अन्यदेव पृथगेव आहुः फलं संभवात् संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनात् अणिमाद्यैश्वर्यलक्षणम् आख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा च अन्यदाहुरसंभवात् असंभूतेः अव्याकृतात् अव्याकृतोपासनात्, यदुक्तम् 'अन्धं तमः प्रविशन्ति' इति, प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यते । इति एवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवम्, अतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्तः एकैकपुरुषार्थत्वाच्चेत्याह —

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वासंभूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह, विनाशेन, विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणा अभेदेनोच्यते 'विनाशः' इति ।

तेन तदुपासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा, हि गर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम्, तेनानैश्वर्यादिमृत्युम असंभूत्या अव्याकृतोपासनया अमृतं प्रकृतिलयलक्षणम् अ 'संभूतिं च विनाशं च' इत्यत्रावर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः, प्रकृि फलश्रुत्यनुरोधात् ॥ १४ ॥

मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलया एतावती संसारगतिः । अतः परं पूर्वोक्तम् 'आत्मैवाभूद्विजा इति सर्वात्मभाव एव सर्वैषणासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशितः । तत्र प्र लक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रव ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने अत ऊर्ध्वं बृहदारण्यव तत्र निषेकादिश्मशानान्तं कर्म कुर्वन् जिजीविषेद्यो विद्यया सह ब्रह्मविषयया, तदुक्तम्— 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳस अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥' इति, तत्र सोऽधिव केन मार्गेणामृतत्वमश्नुते इत्युच्यते— 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' एतदु सत्यं ब्रह्मोपासीनः यथोक्तकर्मकृच्च यः, सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्म मात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण हिरण्मयमिव हिरण्मयम्, ज्योतिर्मयमित्येतत्, तेन पात्रेणेव अपिधानभूतेन सत्यस्य आदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणः अपिहितं आच्छादितं मुखं द्वारं; तत् त्वं हे पूषन् अपावृणु अपसारय सत्यधर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मह्यं; अथवा, यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे, दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह । तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

हे पूषन् जगतः पोषणात्पूषा रविः । तथा एक एव ऋषति गच्छतीत्येकर्षिः हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः हे सूर्य । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन् स्वान् । समूह एकीकुरु उपसंहर तेजः तापकं ज्योतिः । यत् ते तव रूपं कल्याणतमं अत्यन्तशोभनं, तत् ते तवात्मनः प्रसादात् पश्यामि । किंच, अहं न तु त्वां भृत्यवद्याचे योऽसौ आदित्यमण्डलस्थः असौ व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्, पूर्णं वानेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः; पुरि शयनाद्वा पुरुषः । सोऽहं अस्मि भवामि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳशरीरम् ।

ओं क्रतो स्मर कृतꣳस्मर क्रतो स्मर कृतꣳस्मर

अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणः अध्यात्मपरिच्
हित्वा अधिदैवतात्मानं सर्वात्मकं अनिलं अमृतं सूत्रात्मानं प्र
पद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामति
द्रष्टव्यं, मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथ इदं शरीरमग्नौ हुतं भस्म
भस्मावशेषं भूयात् । ओमिति यथोपासनम् ओंप्रतीकात्मकत्व
सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते । हे क्रतो संकल्पात्मक स
यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितः, अतः स्मर एताव
कालं भावितं, कृतम् अग्ने स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म
स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मर इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ १७ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मा-
न्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

हे अग्ने नय गमय सुपथा शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेष
दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन
अतो याचे त्वां पुनः पुनः गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय
राये धनाय, कर्मफलभोगायेत्यर्थः । अस्मान् यथोक्तधर्मफलविशिष्टान्
विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि, प्रज्ञानानि वा विद्वा

जानन् । किंच, युयोधि वियोजय विनाशय अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकम् एनः पापम् । ततो वयं विशुद्धाः सन्तः इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुमः परिचर्यां कर्तुम्; भूयिष्ठां बहुतरां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः ॥

'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' 'विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा असंभूत्यामृतमश्नुते' इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति । अतस्तन्निर्धारणार्थं संक्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत्किंनिमित्तः संशय इति, उच्यते— विद्याशब्देन मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्यते, अमृतत्वं च ? ननूक्तायाः परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते, विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात्; यथा अविद्यानुष्ठानं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकम्, तथा तद्विरोधाविरोधावपि । यथा च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यते 'अध्वरे पशुं हिंस्यात्' इति, एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात्; विद्याकर्मणोश्च समुच्चयः । न; 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इति श्रुतेः । 'विद्यां चाविद्यां च' इति वचनादविरोध इति चेत्, न; हेतुस्वरूपफलविरोधात् । विद्याविद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासंभवात् समुच्चयविधानादविरोध एवेति चेत्, न; सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये स्यातां विद्याविद्ये इति चेत्, न;

विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः ; न हि अग्निरुष्णः
विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नम्, तस्मिन्नेवाश्र
रप्रकाशो वा इत्यविद्याया उत्पत्तिः । नापि संशय
'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र
शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः
संभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम । '
इत्यापेक्षिकममृतम् । विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे
इत्यादिना द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात्
एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्
संपूर्णम् ॥

ॐ

पूर्णमदः पूर्णमिदं
पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ ॐ ॥

॥ केनोपनिषत्पदभाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

॥ ॐ ॥

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राण-
श्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च
सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिरा-
करणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु
ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ

॥ केनोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन पदभाष्येण सहिता ।

'केनेषितम्' इत्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि, समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि, कर्माङ्गसामविषयाणि च । अनन्तरं च गायत्रसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यम् । सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्ध्यर्थं भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या त्वशास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्वादिस्थावरान्ता अधोगतिः स्यात् । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति

जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳस्थानम्' इति श्रुतेः; 'प्रजा ह तिस्रोऽत्यायमीयुः' इति च मन्त्रवर्णात्। विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्साध्यसाधनसंबन्धादिह कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्तते। तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते 'केनेषितम्' इत्याद्यया। काठके चोक्तम् 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥' इत्यादि। 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥' इत्याद्याथर्वणे च। एवं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते, नान्यथा। एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्तते, 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति मन्त्रवर्णात्, 'तरति शोकमात्मवित्' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत्सिध्यतीति चेत्, न; वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनात्। 'जाया मे स्यात्' इति प्रस्तुत्य 'पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः' इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके। तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरुक्तः 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति। तत्रायं हेत्वर्थः—

अज्ञाकर्मतत्संयुक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रति-पत्तिकारणैः किं करिष्यामः। न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधन-साध्यमिष्टम्, येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयो न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्नित्यश्च लोक इष्टः। स च नित्यत्वात् न अविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यः। तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्म-विज्ञानपूर्वकः सर्वैषणासंन्यास एव कर्तव्य इति। कर्मसहभावित्व-विरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य। न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्व-मुपपद्यते, वस्तुप्राधान्ये सति अपुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मविज्ञानस्य। तस्माद्दृष्टा-दृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञा-सेयम् 'केनेषितम्' इत्यादिश्रुत्या प्रदर्श्यते। शिष्याचार्यप्रश्न-प्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति। केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति। 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति श्रुतेश्च। 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'आचार्या-द्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्' इति 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च। कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन्पप्र-च्छेति कल्प्यते — केनेषितमित्यादि ॥

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः।

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति
चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

केन इषितं केन कर्त्रा इषितम् इष्टमभिप्रेतं सत् मनः गच्छति स्वविषयं प्रतीति संबध्यते। इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य संभवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते। इषितमिति इट्प्रयोगस्तु च्छान्दसः। तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमित्येतत्। तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात् — केन प्रेषयितृविशेषेण, कीदृशं वा प्रेषणमिति। इषितमिति तु विशेषणे सति निवर्तते, कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्धारणात्। यद्ययमर्थोऽभिप्रेतः स्यात्, केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम्। अपि च शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं युक्तमिति इच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः। न, प्रश्नसामर्थ्यात्; देहादिसंघातादनित्यात्कर्मकार्याद्विरक्तः अतोऽन्यत् कूटस्थं नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते। इतरथा इच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसंघातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक एव स्यात्। एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एवेति चेत्, न; संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते। किं यथाप्रसिद्धमेव कार्यकरणसंघातस्य प्रेषयितृत्वम्, किं वा संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेषयितृत्वं इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते।

ननु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम्; तत्र कथं प्रश्न उपपद्यते इति, उच्यते — यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषये स्यात्, तर्हि सर्वस्यानिष्टचिन्तनं न स्यात्। अनर्थं च जानन्संकल्पयति। अभ्यग्रदुःखे च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनः। तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः। केन प्राणः युक्तः नियुक्तः प्रेरितः सन् प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति। प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्, तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनाम्। केन इषितां वाचं इमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः। तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवः द्योतनवान् युनक्ति नियुङ्क्ते प्रेरयति ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो य-
द्वाचो ह वाचँ स उ प्राणस्य प्राणः।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

एवं पृष्टवते योग्यायाह गुरुः। शृणु यत् त्वं पृच्छसि, मनआदिकरणजातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति। श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम्, शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं श्रोत्रमिन्द्रियम्, तस्य श्रोत्रं सः, यस्त्वया पृष्टः 'चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति' इति। असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुङ्क्त इति वक्तव्ये, नन्वेतदननुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति। नैष दोषः, तस्यान्यथा विशेषानव-

गात्। यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः त्रादिनियोक्ता अवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्, तदेदमननुरूपं तेवचनं स्यात्। न त्विह श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो विलादिवदधिगम्यते। श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेलोचनसंकल्पाध्यवसायलक्षणेन फलावसानलिङ्गेनावगम्यते—अस्ति श्रोत्रादिभिरसंहतः, यत्प्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापः गृहादिदेति। संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता। मादनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि। कः पुनरत्र ार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः? न ह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थः, ा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण। नैष दोषः। अयमत्र पदार्थः—त्रं तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टम्। तत्तु स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं त्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्येऽसंहते सर्वान्तरे सति भवति, असति इति। अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते। तथा च न्त्तराणि—'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' 'तस्य भासा सर्वमिदं भाति' 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इत्यादीनि। 'यदादित्यगतं ो जगद्भासयतेऽखिलम्। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति रत' इति च गीतासु। काठके च 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाम्' इति। श्रोत्राद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धम्; दह निवर्त्यते। अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजरममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तम् इति तेवचनं शब्दार्थश्चोपपद्यत एव। तथा मनसः अन्तःकरणस्य मनः।

न ह्यन्तःकरणम् अन्तरेण चैतन्यज्योतिषो दीधितिं स्वविषयसंकल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति । यद्वाचो ह वाचम्; यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते— यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम्, यस्मान्मनसो मन इत्येवम् । वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते, प्राणस्य प्राण इति दर्शनात् । वाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्द्वितीयैव न क्रियते ? न; बहूनामनुरोधस्य युक्तत्वात् । वाचमित्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति शब्दद्वयानुरोधेन; एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्टं च वस्तु प्रथमयैव निर्देष्टुं युक्तम् । स यस्त्वया पृष्टः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य प्राणः, तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनानधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते 'येन प्राणः प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति । श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राणप्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणम् । सत्यमेवम् । प्राणग्रहणेनैव तु घ्राणस्य ग्रहणं कृतमेव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणकलापस्य यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिः, तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षुः, रूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव । अतश्चक्षुषश्चक्षुः । प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वात् श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म 'ज्ञात्वा' इत्यध्याह्रियते; 'अमृता भवन्ति'

इति फलश्रुतेश्च । ज्ञानाद्ध्यमृतत्वं प्राप्यते । ज्ञात्वा
सामर्थ्यात् श्रोत्रादिकरणकलापमुज्झित्वा— श्रोत्रादौ
कृत्वा, तदुपाधिः सन्, तदात्मना जायते म्रियते
अतः श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्व
श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य— ये श्रोत्राद्यात्मभावं प
धीराः धीमन्तः । न हि विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण श्रे
शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य व्यावृत्य अस्मात् लोकात् !
बन्धुषु ममाहंभावसंव्यवहारलक्षणात्, त्यक्तसर्वैषणा
अमृताः अमरणधर्माणः भवन्ति । 'न कर्मणा न
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'पराञ्चि खानि व्यतृणत
चक्षुरमृतत्वमिच्छन्' 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते... अत्र ब्र
इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा, अतिमुच्येत्यनेनैवैषणात्यागस्य
अस्माल्लोकात्प्रेत्य अस्माच्छरीरादपेत्य मृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो म
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात्

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म, अ
तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षुः गच्छति, स्वात्मनि गमनासंभवात
वाक् गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं
यदा, तदाऽभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते । तस्य
तन्निर्वर्तकस्य च करणस्यात्मा ब्रह्म । अतो न व

यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन् न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति वा, तद्वत् । नो मनः, मनश्चान्यस्य संकल्पयितृ अध्यवसातृ च सत् नात्मानं संकल्पयत्यध्यवस्यति च, तस्यापि ब्रह्मात्मेति । इन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानम् । तदगोचरत्वात् न विद्मः तद्ब्रह्म ईदृशमिति । अतो न विजानीमः यथा येन प्रकारेण एतत् ब्रह्म अनुशिष्यात् उपदिशेच्छिष्यायेत्यभिप्रायः । यद्धि करणगोचरः, तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषमं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यतां दर्शयति ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ४ ॥

'न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात्' इति अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्यः; आगमेन तु शक्यत एव प्रत्याययितुमिति तदुपदेशार्थमागममाह — अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तत् यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयश्च तेषाम् । तत् विदितात् अन्यदेव हि । विदितं नाम यद्विदिक्रियया्ऽतिशयेनाप्तं विदिक्रियाकर्मभूतम् । क्वचित्किंचित्कस्यचिद्विदितं स्यादिति सर्वमेव व्याकृतं विदितमेव; तस्मादन्यदेवेत्यर्थः । अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह — अथो

अपि अविदितात् विदितविपरीतादव्याकृतादविद्यालक्षणा बीजात् । अधि इति उपर्यर्थे; लक्षणया अन्यदित्यर्थः । यद्धि दधि उपरि भवति, तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धम् । यद्विदित मर्त्यं दुःखात्मकं चेति हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद्ब्रह्मेत्युक्ते मुक्तं स्यात् । तथा अविदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपादीयते । अतश्च न वेदि प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदि पादेयप्रतिषेधेन स्वात्मनोऽनन्यत्वात् ब्रह्मविषया जिज्ञासा निवर्तिता स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्य वस्तुनः संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः; 'अयमात्म 'य आत्माऽपहतपाप्मा' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य सर्वान्तरः' इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेति । एवं सर्वात्मनः स रहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्याचा परम्परया प्राप्तत्वमाह — इति शुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैवमाचा परम्परयैवाधिगन्तव्यं, न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञा इति एवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषां आचार्याणां वचन आचार्याः नः अस्मभ्यं तत् ब्रह्म व्याचचक्षिरे व्याख्य विस्पष्टं कथितवन्तः तेषामित्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते

'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्यनेन वाक्येन आत्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता — कथं न्वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्तुमिच्छति । तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति, न त्वात्मा; लोकप्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते, तथा कर्मिणोऽमुं यजामुं यजेत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत्, ततोऽन्य उपासक इति । तामेतामाशङ्कां शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य तद्वाक्याद्वा आह — मैवं शङ्किष्ठाः । यत् चैतन्यमात्रसत्ताकं, वाचा—वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं, वर्णाश्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवंक्रमप्रयुक्ता इति; एवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः पदं वागित्युच्यते; 'अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तःस्थोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्यानृते एष विकारो यस्याः तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्या— अनभ्युदितं अप्रकाशितमनभ्युक्तम् । येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वाक् अभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यते इत्येतत् । यत् 'वाचो ह वाक्' इत्युक्तम्, 'वदन्वाक्' 'यो वाचमन्तरो यमयति' इत्यादि च वाजसनेयके । 'या वाक् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मणः' इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं 'सा वाग्यया स्वप्ने भाषते' इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक्

चैतन्यज्योतिःस्वरूपा, 'न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते श्रुतेः । तदेव आत्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत् विद्धि विजानीहि त्वम् । यैर्वागाद्युपाधिभिः 'वाचो ह 'चक्षुषश्चक्षुः' 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः' 'कर्ता भोक्ता नियन्ता प्रशासिता' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्येवमादयः द्वारा असंव्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते, ता आत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीति एवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म इत्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वरादि उपासते ध्यायन्ति । तदेव विद्धि इत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्म इत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । अन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं वा ॥ ५ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसे गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम्, स व्यापकत्वात् । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्ध धृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः कामादिवृत्तिम तेन मनसा यत् चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न यति नापि निश्चिनोति लोकः, मनसोऽवभासकत्वेन निय सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । स्वेन हि चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यम्

सवृत्तिकं मनः येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तम् आहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात् तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूꣳषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यत् चक्षुषा न पश्यति न विषयीकरोति अन्तःकरणवृत्ति-संयुक्तेन लोकः; येन चक्षूंषि अन्तःकरणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकरोति व्याप्नोति । तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत् श्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेन आकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न विषयीकरोति लोकः; येन श्रोत्रम् इदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकृतम् । तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

यत् प्राणेन घ्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरवस्थितेन करणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयीकरोति चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते इत्यादि सर्वं समानम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सु वेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्यः अहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहमिति मा गृह्णीयादित्याशयादाहाचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थम्—यदीत्यादि । नन्विष्टैव सु वेदाहम् इति निश्चिता प्रतिपत्तिः । सत्यम्, इष्टा निश्चिता प्रतिपत्तिः; न हि सु वेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु विषयीभवति, तत्सुष्ठु वेदितुं शक्यम्, दाह्यमिव दग्धुम् अग्नेर्दग्धुः न त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः। इह च तदेव प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादया । 'यद्वाचाऽनभ्युदितम्' इति च विशेषतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्संप्रदायनिश्चयश्चोक्तः 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इति । उपन्यस्तमुपसंहरिष्यति च 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सु वेदेति बुद्धिं निराकर्तुम् । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्यः, अग्निर्दग्धुरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म । 'नान्यदतोऽस्ति

विज्ञातृ' इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिषिध्यते। तस्मात् सुष्ठु प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव। तस्मायुक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादि। य मन्यसे सु वेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति। कदाचिद्यथाश्रुतं क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्कमाह दृष्टं च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति हे ममयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्ते प्राजापत्यः पण्डितोऽप्यसुरराड्विरोच दोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमात्मेति तथेन्द्रो देवराट् सकृद्द्विस्त्रिरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदे चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान्। लोकेऽ द्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत् कश्चिन्न प्रतिपद्यते। किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्तार्किकाः सर्वे। तस्माद्वि सुनिश्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तित्वात् यदि मन्यसे इत्य वचनं युक्तमेवाचार्यस्य। दभ्रं अल्पमेवापि नूनं त्वं ब्रह्मणो रूपम्। किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्य येनाह दभ्रमेवेत्यादि? बाढम्। अनेकानि हि नामरू ब्रह्मणो रूपाणि, न स्वतः। स्वतस्तु 'अशब्दमस्पः तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्' इति शब्दादिभिः सह षिध्यन्ते। ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूप ऽपि येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य स्वरूपं स्यात्। चैतन्यं, पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां

भवति, तथा श्रोत्रादीनामन्तःकरणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन । तथा चोक्तम् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु । सत्यमेवं; तथापि तदन्तःकरण-देहेन्द्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते, तदनुकारित्वाद्देहादि-वृद्धिसंकोचच्छेदादिषु नाशेषु च, न स्वतः । स्वतस्तु 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इति स्थितं भविष्यति । यदस्य, 'ब्रह्मणो रूपं' इति पूर्वेण संबन्धः । न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमल्पं वेत्थ; यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं, तदपि नूनं दभ्रमेव वेत्थ इति मन्येऽहम् । यदध्यात्मं यदपि देवेषु तदपि चोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दभ्रत्वान्न निवर्तते । यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म, न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत एवं अथ नु तस्मात् मन्ये अद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्यः एकान्ते उपविष्टः समाहितः सन्, यथोक्तमाचार्येण आगममर्थतो विचार्य, तर्कतश्च निर्धार्य, स्वानुभवं कृत्वा, आचार्यसकाशमुपगम्य, उवाच—मन्येऽहमथेदानीं विदितं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

नाहं मन्ये सु वेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

कथमिति शृणुत — न अहं मन्ये सु वेदेति, नैवाहं मन्ये

सु वेद ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्ते आह — न
वेदेति वेद च । वेद चेति च-शब्दात् न वेद च । ननु विप्रति
नाह मन्ये सु वेदेति, नो न वेदेति, वेद च इति । यदि न म
सु वेदेति, कथं मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति, कथं
मन्यसे सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते, तेनैव तदेव वस्तु न
विज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययौ वर्जयित्वा । न च
संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् । संशयवि
हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचाल्यमा
शिष्यो न विचचाल, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिताद
इत्याचार्योक्तागमसंप्रदायबलात् उपपत्त्यनुभवबलाच्च; जगर्ज च
विद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते — यः
कश्चित् नः अस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तत् मदुक्तं वचनं त
वेद, सः तत् ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह — न
वेदेति वेद च इति । यदेव 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिताद
इत्युक्तम्, तदेव वस्तु अनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य नि
वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेद च इत्यवोचत् आचार्यबुद्धिसंवा
मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्थं च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति
नस्तद्वेद तद्वेद' इति ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिर्वृत्तमर्थमेव बोधयति—यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदः अमतम् अविज्ञातम् अविदितं ब्रह्मेति मतम् अभिप्रायः निश्चयः, तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनः मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयः, न वेदैव सः, न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वदविदुषोर्यथोक्तौ पक्षाववधारयति— अविज्ञातं विजानतामिति, अविज्ञातम् अमतम् अविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतत् । विज्ञातं विदितं ब्रह्म अविजानताम् असम्यग्दर्शिनाम्, इन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शिनामित्यर्थः; न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भात्, बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वात् विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतः असम्यग्दर्शनं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते – विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्धोऽविज्ञातमित्यादिः ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥

'अविज्ञातं विजानताम्' इत्यवधृतम् । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातम्, लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । 'अविज्ञातं विजानताम्' इति च परस्परविरुद्धम् । कथं तु तद्ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह — प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् ।

बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया यस्य, स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी स्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते; ना त्मनो विज्ञानाय । अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म तत् मतं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चो वर्जितदृक्स्वरूपता नित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं नि च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्, लक्षणभेदाभावाद्व्योम्न इव गुहादिषु । विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थ ए एवोपसंहृतो भवति । 'दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता वि इति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्तेति बोधा तत्कर्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोध व्याख्यायते, यथा यो वृक्षशाखाश्चालयति स वायुरिति त बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यम्, न बोधस्वरूप एव जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते, तदा सविशेषः । यदा बोधो नश्यति, तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं तत्रैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादय परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काणादानामात्ममनःसंयोग आत्मनि समवैति; अत आत्मनि बोद्धृत्वम्, न तु आत्मा; द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । ऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'प्रज्ञा इत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वे

ावात्, नित्यसंयुक्तत्वाच्च मनसः, स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्ति-परिहार्यो स्यात्। संसर्गधर्मित्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात्। 'असङ्गो न हि सज्जते' 'असक्तं सर्वभृत्' इति हे श्रुतिस्मृती। न्यायश्च — गुणवद्गुणवता संसृज्यते, नातुल्य-जातीयम्। अतः निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं केनचिदप्यतुल्य-जातीयेन संसृज्यत इत्येतत् न्यायविरुद्धं भवेत्। तस्मात् नित्यालुप्त-ज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधबोद्धृत्वे आत्मनः सिध्यति, नान्यथा। तस्मात् 'प्रतिबोधविदितं मतम्' इति यथा-व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः। यत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदित-मित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते, तत्र भवति सोपाधिकत्वे आत्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मनात्मानं वेत्तीति संव्यवहारः— 'आत्मन्येवात्मानं पश्यति' 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति। न तु निरुपाधिकस्यात्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता परसंवेद्यता वा संभवति। संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न संभवति, यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न संभवः तद्वत्। बौद्धपक्षे स्वसं-वेद्यतायां तु क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यात्; 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' 'नित्यं विभुं सर्वगतम्' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः' इत्याद्याः श्रुतयो बाध्येरन्। यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधः यथा सुप्तस्य इत्यर्थं परिकल्पयन्ति, सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे; निर्निमित्तः सनिमित्तः सकृद्वाऽसकृद्वा प्रतिबोध एव हि

सः । अमृतत्वं अमरणभावं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षं हि य विन्दते लभते यथोक्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदितात्मकात्, तस्मा बोधविदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्मविषय मतममृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वममृतत्वं भवति । आत दात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यदवि अनात्मत्वप्रतिपत्तिः । कथं पुनर्यथोक्तयात्मविद्ययामृतत्वं । इत्यत आह — आत्मना स्वेन रूपेण विन्दते लभते वीर्यं सामर्थ्यम् । धनसहायमन्त्रौषधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न त्यभिभवितुम्, अनित्यवस्तुकृतत्वात्; आत्मविद्याकृतं तु वीर्यं नैव विन्दते, नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमा विन्दते, अतः विद्यया आत्मविषयया विन्दतेऽमृतं अमृत 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इत्याथर्वणे । अतः समर्थो अमृतत्वं हि विन्दत इति ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

कष्टा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसंप्राप्तिरज्ञानात् । अतः इह एव चेत् मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन् यदि अवेदीत् आत्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान् यथोक्तेन प्रकारेण, अथ तदा अस्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवत्ता वा सद्भावो वा परमार्थता वा सत्यं विद्यते । न चेदिहावेदीदिति, न चेत् इह जीवंश्चेत् अधिकृतः अवेदीत् न विदितवान्, तदा महती दीर्घा अनन्ता विनष्टिः विनशनं जन्मजरामरणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिः । तस्मादेवं गुणदोषौ विजानन्तो ब्राह्मणाः भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु च एकमात्मतत्त्वं ब्रह्म विचित्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य धीराः धीमन्तः प्रेत्य व्यावृत्य ममाहंभावलक्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकात् उपरम्य सर्वात्मैकभावमद्वैतमापन्नाः सन्तः अमृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

—:O:—

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्ता विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । 'अविज्ञातं विज
मविजानताम्' इत्यादिश्रवणात् यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमा
तदविज्ञा‍ं शशविषाणकल्पमत्यन्तमेवासद्दृष्टम् । र
विज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यामोहो मा भू
माख्यायिका आरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रक
देवानामपि परो देवः, ईश्वराणामपि परमेश्वरः, दुर्विज्ञे
जयहेतुः, असुराणां पराजयहेतुः; तत्कथं नास्तीत्येतस्यार्थ
ह्युत्तराणि वचांसि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्याय
कथम्? ब्रह्मविज्ञानाद्धि अग्न्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठ
ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येत
येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म विदि
देवानामीश्वरोऽपि सन्निति । वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं
ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानो
तद्दर्शनार्थं वा आख्यायिका, यथा देवानां जयाद्यभिमा

ह्म यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवत्, ग्रानामसुराणां च संग्रामेऽसुराञ्जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तॄन्, वेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छज्जगतः स्थेम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणो जये देवाः अग्न्यादयः अमहीयन्त महिमानं प्राप्तवन्तः । तदा त्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः णिनां, सर्वशक्तेः जगतः स्थितिं चिकीर्षोः अयं जयो महिमा ग्रजानन्तः ते देवाः ऐक्षन्त ईक्षितवन्तः अग्न्यादिस्वरूप- रोच्छिन्नात्मकृतः अस्माकमेवायं विजयः अस्माकमेवायं महिमा म्रिवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्य- त्मभूतेश्वरकृत इति ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न ग्जानत किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

एवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां तत् ह किल एषां मिथ्येक्षणं जज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत् सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वात् ानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा मिथ्याभिमानात्परा- ायुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृह्णीयामिति यः देवेभ्यः ह किल अर्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेन- ग्रद्भुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव दुर्भूतवत् । तत् प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तः ाः किमिदं यक्षं पूज्यं महद्भूतमिति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳसर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवः अग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पं अब्रुवन् उक्तवन्तः । हे जातवेदः एतत् अस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नः किमेतद्यक्षमिति । तथा अस्तु इति तत् यक्षं अभि अद्रवत् तत् प्रति गतवानग्निः । तं च गतवन्तं पिपृच्छिषुं तत्समीपेऽप्रगल्भत्वात् तूष्णीभूतं तद्यक्षं अभ्यवदत् अग्निं प्रति अभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टः अग्निः अब्रवीत् अग्निर्वै अग्निर्नामाहं प्रसिद्धो जातवेदा इति च नामद्वयेन प्रसिद्धतयात्मानं श्लाघयन्निति । एवमुक्तवन्तं ब्रह्म आह तस्मिन् एवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यं इति ।

ब्रवीत् इदं जगत् सर्वं दहेयं भस्मीकुर्यां यत् इदं स्थावरादि पृथिव्यां
ते । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थं, यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना ।
मै एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवत् ।
ह्मणा 'एतत् तृणमात्रं ममाग्रतः दह; न चेदसि दग्धुं समर्थः,
ञ्च दग्धृत्वाभिमानं सर्वत्र' इत्युक्तः तत् तृणम् उपप्रेयाय तृणसमीपं
वान् सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन वेगेन । गत्वा तत् न शशाक
शकत् दग्धुम् । सः जातवेदाः तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो हत-
तेजाः तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति निववृते निवृत्तः प्रतिगतवान्
एतत् यक्षम् अशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतः यदेतद्यक्षमिति ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳसर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथ अनन्तरं वायुमब्रुवन् हे वायो एतद्विजानीहीत्यादि समानार्थं पूर्वेण । वानाद्गमनाद्गन्धनाद्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमपि आददीय गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समानमेव ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहु शोभमानामुमां हैमवतीं ताꣳ होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । इन्द्रः परमेश्वरो मघवा बलवत्त्वात् तथेति तदभ्यद्रवत् । तस्मात् इन्द्रादात्मसमीपं गतात् तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतम् । इन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय । तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत्, स इन्द्रः तस्मिन्नेव आकाशे तस्थौ किं तद्यक्षमिति ध्यायन्; न निववृतेऽग्न्यादिवत् । तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्या उमारूपिणी प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । सः इन्द्रः ताम् उमां बहु शोभमानां; सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमा विद्या । तदा बहु शोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति । हैमवतीं

हेमकृताभरणवतीमिव बहु शोभमानामित्यर्थः । अथवा उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेनेश्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातुं समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्रः तां ह उमां किल उवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

**ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मह
मिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥**

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मणः वै ईश्वरस्यैव वि
ईश्वरेणैव जिता असुराः । यूयं तत्र निमित्तमात्रम् । तस्यैव वि
यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ । एतदिति क्रियाविशेष
मिथ्याभिमानस्तु युष्माकम्— अस्माकमेवायं विजयोऽस्मा
महिमेति । ततः तस्मादुमावाक्यात् ह एव विदांचकार ब्रह्मेति
अवधारणात् ततो हैव इति, न स्वातन्त्र्येण ॥

**तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्दे
दग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुस्ते ह्येनत्
विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥**

यस्मादग्निवाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्श
सामीप्यमुपगताः, तस्मात् स्वैर्गुणैः अतितरामिव शक्ति
महाभाग्यैः अन्यान् देवान् अतितराम् अतिशेरत इव एते
इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यत् अग्निः वायुः इ
हि देवा यस्मात् एनत् ब्रह्म नेदिष्ठम् अन्तिकतमं प्रियतमं
स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैः, ते हि यस्माच्च

एनत् ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतत्, विदांचकार विदांचक्रुरित्येतत्, ब्रह्मेति ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येन-न्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥

यस्मादग्निवायू अपि इन्द्रवाक्यादेव विदांचक्रतुः, इन्द्रेण हि उमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेति; तस्माद्वै इन्द्रः अतितरामिव अतिशेत इव अन्यान् देवान् । स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात् स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मणः एषः आदेशः उपमोपदेशः । निरुपमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते । किं तत् यदेतत् प्रसिद्धं लोके विद्युतः व्यद्युतत् विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते । आ३ इत्युपमार्थः विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः, 'यथा सकृद्विद्युत्तम्' इति श्रुत्यन्तरे दर्शनात् । विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्यः । अथवा विद्युतः 'तेजः' इत्यध्याहार्यम् । व्यद्युतत् विद्योतितवत् आ३ इव । विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदित्यभिप्रायः । इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थः—इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अयं चापरस्तस्यादेशः । कोऽसौ ? न्यमीमिषत् य

चक्षुः। न्यमीमिषत् निमेषं कृतवत्। स्वार्थे णिच्। उपमार्थ एव आकारः। चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः। इति अधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम्॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः॥ ५॥

अथ अनन्तरम् अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते। यदेतत् गच्छतीव च मनः। एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयीकरोतीव। यच्च अनेन मनसा एतत् ब्रह्म उपस्मरति समीपतः स्मरति साधकः अभीक्ष्णं भृशम्। संकल्पश्च मनसो ब्रह्मविषयः। मनउपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म, विषयीक्रियमाणमिव। अतः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशः। विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतप्रकाशनधर्मि, अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तिधर्मि, इत्येष आदेशः। एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण आदेश उपदेशः। न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितुं शक्यम्॥

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति॥

किंच, तत् ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वनं वननीयं संभजनीयम्। अतः

म; प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति यतः, तस्मात् तद्वनमिति गुणाभिधानेन उपासितव्यं चिन्तनीयम् । अनेन नाम्नोपा- फलमाह— स यः कश्चित् एतत् यथोक्तं ब्रह्म एवं यथोक्त- द् उपास्ते अभि ह एनम् उपासकं सर्वाणि भूतानि अभि छन्ति ह प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव पनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच — उपनिषदं रहस्यं यं भो भगवन् ब्रूहि इति । एवमुक्तवति शिष्ये आहाचार्यः— अभिहिता ते तव उपनिषत् । का पुनः सेत्याह — ब्राह्मीं ः परमात्मन इयं ब्राह्मी ताम्, परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य एव ते उपनिषदमब्रूमेति, उक्तामेव परमात्मविषयामुपनिषद- त्यवधारयत्युत्तरार्थम् । परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवतः उप- दं भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्य कोऽभिप्रायः ? यदि तावच्छ्रुत- प्रेस्य प्रश्नः कृतः, ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः प्रश्नः स्यात् । सावशेषोक्तोपनिषत्स्यात्, ततस्तस्याः फलवचनेनोपसंहारो न ः 'प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति' इति । तस्मादुक्तोपनिषच्छेष- योऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एव, अनवशेषितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः रिति । उच्यते । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधना- पेक्षा, अथ निरपेक्षैव ? सापेक्षा चेदपेक्षितविषयामुपनिषदं

ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिप्पलादवन्नातः परमस्
मभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनम् 'उक्ता त उर्पा
इति । ननु नावधारणमिदं, यतोऽन्यद्वक्तव्यमाह 'तस्यै तपो
इत्यादि ! सत्यं, वक्तव्यमुच्यते आचार्येण । न तूक्तोपनिषच्छे
तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा; किंतु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपाय
प्रायेण, वेदैस्तदङ्गैश्च सहपाठेन समीकरणात्तपःप्रभृतीनाम् । :
वेदानां शिक्षाद्यङ्गानां च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाध
वा संभवति । सहपठितानामपि यथायोगं विभज्य विनिः
स्यादिति चेत्, यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथादैवतं विभा
तथा तपोदमकर्मसत्यादीनामपि ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाध
वेति कल्प्यते। वेदानां तदङ्गानां चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपाय
मित्येवं ह्ययं विभागो युज्यते अर्थसंबन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चे
न; अयुक्तेः । न ह्ययं विभागो घटनां प्राञ्चति । न हि सर्वक्रि
कारकफलभेदबुद्धितिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकार
साधनसंबन्धो वा युज्यते । सर्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्व
ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य । 'मोक्षमिच्छन्सदा क
त्यजेदेव ससाधनम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्।
तस्मात्कर्मणां सहकारित्वं कर्मशेषापेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते । तते
असदेव सूक्तवाकानुमन्त्रणवद्यथायोगं विभाग इति । तस्मादवधारण
र्थैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्ताऽन्यनिरपेक्ष
अमृतत्वाय ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रेऽब्रूमेति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि । तपः कायेन्द्रियमनसां समाधानम् । दमः उपशमः । कर्म अग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । दृष्टा ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिपत्तिश्च, यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम् । तस्मादिह वातीतेषु वा बहुषु जन्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम्; 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥' इति मन्त्रवर्णात् । 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेश्च । इतिशब्दः उपलक्षणत्वप्रदर्शनार्थः । इति एवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकम् 'अमानित्वमदम्भित्वम्' इत्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्याः; तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते, पद्भ्यामिव पुरुषः । वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि षट्, कर्मज्ञानप्रकाशकत्वाद्वेदानां तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपककल्पनार्थत्वाद्वेदास्त्वितराणि सर्वाङ्गानि शिरआदीनि । अस्मिन्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अङ्गिनि हि गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति, तदायत्तत्वादङ्गानाम् । सत्यं आयतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत् तदायतनम् । सत्य-

मिति अमायिता अकौटिल्यं वाङ्मनःकायानाम् । तेषु
विद्या ये अमायाविनः साधवः, नासुरप्रकृतिषु मायावि
येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति श्रुतेः । तस्मात्सत्यमा
कल्प्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरा
ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । 'अश्वमेधसहस्रं च
तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते' इति

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

यो वै एतां ब्रह्मविद्यां 'केनेषितं' इत्यादिना यथोक्तां ए
भागां 'ब्रह्म ह देवेभ्यः' इत्यादिना स्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेद । '
हि विन्दते' इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयति —
पाप्मानं अविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजं विधूय अनन्ते
स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतत् । अनन्ते इति विशेषणान्न त्रि
अनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह — ज्येये इति ।
ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि मुख्ये एव प्रतितिष्ठति । न
संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ केनोपनिषत्पदभाष्यम् संपूर्णम् ।

ॐ

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ ॐ ॥

॥ केनोपनिषद्वाक्यभाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राण-
श्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च
सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिरा-
करणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु
ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ केनोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन
वाक्यभाष्येण सहिता ।

समस्तं कर्मात्मभूतप्राणविषयं विज्ञानं कर्म चानेकप्रकारम्, ययोर्विकल्पसमुच्चयानुष्ठानाद्दक्षिणोत्तराभ्यां सृतिभ्यामावृत्त्यनावृत्ती भवतः । अत ऊर्ध्वं फलानिरपेक्षज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्कृतात्मसंस्कारस्य उच्छिन्नात्मज्ञानप्रतिबन्धकस्य द्वैतविषयदोषदर्शिनः निर्ज्ञाताषयाह्यविषयत्वात् संसारबीजमज्ञानमुच्चिच्छित्सतः प्रत्यगात्मविषयतज्ञासोः 'केनेषितम् ...' इत्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानाय अयमध्याय ारभ्यते । तेन च मृत्युपदमज्ञानमुच्छेत्तव्यम्; तत्तन्त्रो हि ासारो यतः । अनधिगतत्वादात्मनो युक्ता तदधिगमाय तद्विषया तज्ञासा । कर्मविषये चानुक्तिस्तद्विरोधित्वात् । अस्य विजिज्ञासित-

व्यस्यात्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनं कस्मादिति चेत्, आत्मनो
यथावद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्य
विजिज्ञापयिषितः, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदम्' इत्यादिश्रु
न हि स्वाराज्येऽभिषिक्तो ब्रह्मत्वं गमितः कंचन नमितुमिच्छ
अतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धौ न कर्म कारयितुं शक्यते । न ह्यात्म
मवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोजनवतीं पश्यति । न
निष्प्रयोजना प्रवृत्तिः । अतो विरुध्यत एव कर्मणा ज्ञानम् । उ
कर्मविषयेऽनुक्तिः । विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा । कर्मनार
इति चेत्, न; निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात् । यदि ह्यात्मविज्ञा
आत्माविद्याविषयत्वात्परिजिहीर्षितं कर्म, ततः 'प्रक्षालना
पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इत्यनारम्भ एव कर्मणः श्रेयान् अ
फलत्वात् आयासबहुलत्वात् तत्त्वज्ञानादेव च श्रेयःप्राप्तेः इति चे
सत्यम्, एतदविद्याविषयं कर्म अल्पफलत्वादिदोषवद्बन्धरूपं
सकामस्य; 'कामान्यः कामयते' 'इति नु कामयमानः' इत्या
श्रुतिभ्यः । न निष्कामस्य । तस्य तु संस्कारार्थान्येव कर्माणि भव
तन्निर्वर्तकप्राणविज्ञानसहितानि । 'देवयाजी श्रेयानात्मयाजी व
इत्युपक्रम्य 'आत्मयाजी तु करोतीदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियते' इ
संस्कारार्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके; 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मी
क्रियते तनुः' 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्
इत्यादिस्मृतेश्च । प्राणादिविज्ञानं च केवलं कर्मसमुच्चितं वा सकाम
प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भवति । निष्कामस्य त्वात्मज्ञानप्रतिबन्धक

निर्मृष्ट्यै भवत्यादर्शनिर्माजनवत् । उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारम्भः, निरर्थकत्वात् । 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति, 'क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवात्यरेचयत्' इति, 'त्यागेनैके' 'नान्यः पन्था विद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । न्यायाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि संस्कारद्वारेण ज्ञानस्य । ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्तिः, 'अमृतत्वं हि विन्दते' 'विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । न हि नद्याः पारगो नावं न मुञ्चति यथेष्टदेशगमनं प्रति स्वातन्त्र्ये सति । न हि स्वभावसिद्धं वस्तु सिषाधयिषति साधनैः । स्वभावसिद्धश्चात्मा । तथा नापिपयिषितः, आत्मत्वे सति नित्याप्तत्वात् । नापि विचिकारयिषितः, आत्मत्वे सति नित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वादमूर्तत्वाच्च; श्रुतेश्च 'न वर्धते कर्मणा' इत्यादि; स्मृतेश्च 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति । न च संचिस्कीर्षितः, 'शुद्धमपापविद्धम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अनन्यत्वाच्च । अन्येनान्यत्संस्क्रियते ; न चात्मनोऽन्यभूता क्रियास्ति । न च स्वेनैवात्मना स्वमात्मानं संचिस्कीर्षेत् । न च वस्त्वन्तराधानं नित्यम्; प्राप्तिर्वा वस्त्वन्तरस्य नित्या । नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य । अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मारम्भोऽनुपपन्नः । अतो व्यावृत्तबाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय 'केनेषितम्' इत्याद्यारम्भः ॥

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः
केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति
चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

प्रवृत्तिलिङ्गाद्विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः । रथादीनां हि चेतनावदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा, न अनधिष्ठितानाम् । मनआदीनां च अचेतनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते; तद्धि लिङ्गं चेतनावतोऽधिष्ठातुरस्तित्वे । करणानि हि मनआदीनि नियमेन प्रवर्तन्ते; तन्नासति चेतनावत्यधिष्ठातर्युपपद्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतनावत्यधिष्ठातृसामान्ये चाधिगते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनेषितं केनेष्टं कस्येच्छामात्रेण मनः पतति गच्छति, स्वविषये नियमेन व्याप्रियत इत्यर्थः । मनुतेऽनेनेति विज्ञाननिमित्तमन्तःकरणं मनः । प्रेषितमिवेत्युपमार्थः । न त्विषितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्यात्मा । विविक्तनित्यचित्स्वरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठातृवत् । प्राण इति नासिकाभवः प्रकरणात् । प्रथमत्वं च क्रियायाः प्राणनिमित्तत्वात् । स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः । चलिक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु । तस्मात्प्राथम्यं प्राणस्य । प्रैति गच्छति । युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो वदनं किंनिमित्तं प्राणिनाम् । चक्षुःश्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतनावान्यः, स किंविशेषण इत्यर्थः ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो य-
द्वाचो ह वाचꣳस उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

'श्रोत्रस्य श्रोत्रं' इत्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् ।
क्रियादिविशेषरहितस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतत्
ात्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादिप्रतिवचनस्यार्थः, अनुगमात् । अनुगतानि
मन्नर्थेऽक्षराणि । कथम्? शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । तस्य शब्दाव-
सकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धृरूपतयावभासकत्वं न स्वतः
स्य; अचिद्रूपत्वात्, आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योप-
त्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते ।
क्षत्रस्य क्षत्रम्, यथा वा उदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति
ष्युदकस्य दग्धाग्निरुच्यते । उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते,
नित्यं यत्संयोगादुपलब्धृत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव
त्वमनित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धृत्वमग्नाविवौष्ण्यं
नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युप-
ध्यरनित्या, नित्या चात्मनि । अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणा-
नुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो मनआदि-
त्तनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेवं यथोक्तम् । वाचो ह वाचं
स्य प्राण इति विभक्तिद्वयम् । सर्वत्रैवं हि द्रष्टव्यम् । कथम्?
वात् स्वरूपनिर्देशः । प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च
ात्मकर्मत्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण

इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षणं तत् नित्योपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बुद्ध्वा अतिमुच्य अनवबोधनिमित्ताध्यारोपितात् बुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्मोक्षणं कृत्वा धीराः धीमन्तः प्रेत्य अस्मात् लोकात् शरीरात् प्रेत्य वियुज्य अन्यस्मिन्नप्रतिसंधीयमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति । सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रतिसंदधते । आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारम्भनिमित्ताज्ञानविपरीतविद्याग्निविप्लुष्टत्वात्कर्मणामिति अनारम्भेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षया अध्यारोपितमृत्युवियोगात्पूर्वमप्यमृताः सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वे अप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुनः पुनः पुनः पर्यनुयुयुक्षाकारणमाह न तत्र चक्षुर्गच्छतीति तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षुरादीनि, वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वात्, न विज्ञानमुत्पादयन्ति । सुखादिवत्तर्हि गृह्येतान्तःकरणे अत आह — नो मनः, न सुखादिवन्मनसो विषयस्तत्, इन्द्रियाविषयत्वात् । न विद्मो न विजानीमः अन्तःकरणेन, यथा एतत् ब्र मनआदिकरणजातम् अनुशिष्यात् अनुशासनं कुर्यात् प्रवृत्तिनिमि

यथा भवेत्, तथा अविषयत्वान्न विद्मो न विजानीमः। अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आचार्य आह — न शक्यते दर्शयितुम्। कस्मात्? न तत्र चक्षुर्गच्छति इत्यादि पूर्ववत्सर्वम्। अत्र तु विशेषो यथैतदनुशिष्यादिति। यथैतत् अनुशिष्यात् प्रतिपादयेत् अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्येन विधिनेत्यभिप्रायः ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ४ ॥

सर्वथापि ब्रह्म बोधयेत्युक्त आचार्य आह 'अन्यदे तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्यागमम्। विदिताविदिताभ्यामन्यत् यो हि ज्ञाता स एव सः, सर्वात्मकत्वात्। अतः सर्वात्मन ज्ञातुर्ज्ञात्रन्तराभावाद्विदितादन्यत्वम्। 'स वेत्ति वेद्यं न च तस्या वेत्ता' इति च मन्त्रवर्णात्। 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात इति च वाजसनेयके। अपि च व्यक्तमेव विदितं तस्मादन्यदि भिप्रायः। यद्विदितं व्यक्तं तदन्यविषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनि अत एवानेकत्वादशुद्धं अत एव तद्विलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धम्। अ तर्ह्यविदितम्। न, विज्ञानानपेक्षत्वात्। यद्ध्यविदितं तद्विज्ञानापेक्ष अविदितविज्ञानाय हि लोकप्रवृत्तिः। इदं तु विज्ञानानपेक्षम्। कस्मा विज्ञानस्वरूपत्वात्। न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्य न च स्वत एव वापेक्षा, अनपेक्षमेव सिद्धत्वात्। न हि प्र

स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते, स्वतो वा। यद्व्यनपे तत्स्वत एव सिद्धं, प्रकाशात्मकत्वात्। प्रदीपस्यान्योऽपेक्षितोऽप्यनर्थैव स्यात्, प्रकाशे विशेषाभावात्। न हि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तं प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान्। न चैवमात्मनोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति, ये स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्येत। विरोध इति चेत्, न; अन्यत्वात् स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्यग्ज्ञानं च, न जानाम्यात्मानमिति च। श्रुतेश्च; 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' 'एतं वै तमात्मा विदित्वा' इति च सर्वत्र श्रुतिष्वात्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्व दृश्यते। तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेत्, न। कस्मात्? अन्ये हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघातात्माभिमानसंतानाविच्छेद लक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्याद्यवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्य चित्स्वरूपात्मान्तःसारो यत्रानित्यं विज्ञानमवभासते। बौद्धप्रत्ययाना माविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते अन्तःकरणस्य मनसोऽपि मनोऽन्तर्गतत्वात् सर्वान्तरश्रुतेः। अन्तर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेण आकाशवदप्रचलितात्मना अन्तर्गर्भभूतेन स बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षणः, अनग्निरिवाग्निः अर्चिर्भिरिवाग्नेः प्रत्ययैरा विर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैः अनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखी इत्यभ्युपगतो लौकिकैः, अतोऽन्यो नित्यविज्ञान स्वरूपादात्मनः। तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्वं चोपपद्यते, न पुनर्नित्यविज्ञाने। 'तत्त्वमसि' इति बोधोपदेशो नोपपद्यत इति चेत्,

'आत्मानमेवावेत्' इत्येवमादीनि च, नित्यबोधात्मकत्वात्। न ह्यादित्योऽन्येन प्रकाश्यते; अतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक एवेति चेत्, न; लोकाध्यारोपापोहार्थत्वात्। सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मा लोकैरध्यारोपिता आत्माविवेकतः; तदपोहार्थो बोधोपदेशो बोधात्मनः। तत्र च बोधाबोधौ समञ्जसौ। अन्यनिमित्तत्वात्, उदक इवौष्ण्यमग्निनिमित्तम्। राज्यहनी इवादित्यनिमित्ते। लोके नित्यावौष्ण्यप्रकाशावग्न्यादित्ययोरन्यत्र भावाभावयोः सनिमित्तत्वादनित्या विवोपचर्येते—धक्ष्यत्यग्निः प्रकाशयिष्यति सविता इति, तद्वत्। एवं च सुखदुःखबन्धमोक्षाद्यध्यारोपो लोकस्य, तदपेक्ष्य 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यात्मावबोधोपदेशिन्यः श्रुतयः केवलमध्यारोपापोहार्थाः। यथा सवितासौ प्रकाशयत्यात्मानम् इति, तद्वत् बोधकर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि। तस्मादन्यदविदितात्। अधिशब्दश्चान्यार्थे। यद्वा यद्धि यस्याधि तत्ततोऽन्यत्सामर्थ्यात्, यथाधि भृत्यादीनां राजा। अव्यक्तमेवाविदितं ततोऽन्यदित्यर्थः। विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते कार्यकारणत्वेन विकल्पिते, ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमित्ययं समुदायार्थः। अत एवात्मत्वान्न हेय उपादेयो वा। अन्यद्ध्यन्येन हेयमुपादेयं वा; न तेनैव तदस्य कस्यचिद्धेयमुपादेयं वा भवति। आत्मा च ब्रह्म सर्वान्तरत्वादविषयः। अतोऽन्यस्यापि न हेयमुपादेयं वा। अन्याभावाच्च। इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेशः। व्याचचक्षिरे इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थम्। ये नः तत् ब्रह्म उक्तवन्तः ते तमेवागमं

ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तः, न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेण तर्केणोक्त
इति तस्यैव द्रढिम्ने आगमपारम्पर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुत
तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यद्वाचेति मन्त्रानुवादो दृढप्रतीत्यै । 'अन्यदेव तद्विदिता
इति योऽयमागमार्थो ब्राह्मणोक्तः अस्यैव द्रढिम्ने इमे मन्त्राः यद्वा
इत्यादयः पठ्यन्ते । यत् ब्रह्म वाचा शब्देन अनभ्युदितं अनभ्यु
अप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत इति वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्ति
येन प्रकाश्यत इति वाचोऽभिधानस्य अभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतु
मुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च 'केनेषितां वाचमिमां वदन्ति' 'यद्वाचे
वाचम्' इति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि इत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आ
न्यवस्थापनार्थं आम्नायः । यद्वाचानभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चे
ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वन्तरजिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत
म्नायः तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि इति; यत्नत उपरमयति नेदमित्युपा
प्रतिषेधाच्च ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूꣳषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

यन्मनसेत्यादि समानम् । मनो मतमिति । येन ब्रह्मणा नोऽपि विषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणानामविषय-तानि च सव्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया नावभास्यन्त इति श्लोकार्थः । 'क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत' इति स्मृतेः । 'तस्य भासा' इति चाथर्वणे । येन प्राण इति क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सु वेदेति दभ्रमेवापि नूनं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सु वेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतस्थिरत विदिताविदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य 'ब्रह्म त्वं विद्धि' इति स्वाराज्येऽभिषिच्य उपास्यप्रतिषेधेनाथास्य विचालयति — यदि मन्यसे सुष्ठु वेद अहं ब्रह्मतत्त्वमिति, ततो मेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ त्वमिति नूनं निश्चितं मन्यते आचार्यः। पुनर्विचालना किमर्थेति उच्यते -- पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धेः स्थिरः देवेष्वपि सु वेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं द वेत्ति नूनम्। कस्मात्? अविषयत्वात्कस्यचिद्ब्रह्मणः। उ अल्पमेवास्याध्यात्मिकं मनुष्येषु देवेषु चाधिदैविकमस्य ब्र यद्रूपं तदिति संबन्धः। अथ नु इति हेतुर्मीमांसायाः। य दभ्रमेव सुविदितं ब्रह्मणो रूपम् 'अन्यदेव तद्विदितात्' इत्युक्त सु वेदेति च मन्यसे; अतः अल्पमेव वेत्थ त्वं ब्रह्मणो रूपं य अथ नु तस्मात् मीमांस्यमेव अद्यापि ते तव ब्रह्म विचा यावद्विदिताविदितप्रतिषेधागमार्थानुभव इत्यर्थः। मन्ये विदि शिष्यस्य मीमांसानन्तरोक्तिः प्रत्ययत्रयसंगतः। सम्यग्वस्तुनि

चालितः शिष्य आचार्येण मीमांस्यमेव ते इति चोक्तः एकान्ते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितः सन्नाह आगमाचार्यात्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन संगत्यर्थम् । एवं हि सुपरिनिष्ठिता विद्या सफला स्यान्नानिश्चिता' इति न्यायः प्रदर्शितो भवति; मन्ये विदितमिति परिनिष्ठितनिश्चितविज्ञानप्रतिज्ञायुक्तेः ॥

नाहं मन्ये सु वेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

परिनिष्ठितं सफलं विज्ञानं प्रतिजानीते आचार्यात्मनिश्चययोस्तुल्यतायै यस्माद्धेतुमाह — नाहं मन्ये सु वेदेति । अहेत्यवधारणार्थो निपातः । नैव मन्ये इत्येतत् । यावदपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत् सु वेद सुष्ठु वेद अहं ब्रह्मेति विपरीतो मम निश्चय आसीत् । सोऽपजगाम भवद्भिर्विचालितस्य यथोक्तार्थमीमांसाफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपात्सम्यक्प्रत्ययात्, विरुद्धत्वात् । अतो नाहं मन्ये सु वेदेति । यस्मान्नैतत् नैव न वेद नो न वेदेति; मन्ये इत्यनुवर्तते, अविदितब्रह्मप्रतिषेधात् । कथं तर्हि मन्यसे इत्युक्त आह — वेद च । च-शब्दाद्वेद च न वेद च इत्यभिप्रायः, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मणः । तस्मान्मया विदितं ब्रह्मेति मन्ये इति वाक्यार्थः । अथवा वेद चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाहं स्वरूपविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत इति परमार्थतो न च

वेदेति। यो नस्तद्वेद तद्वेदेति पक्षान्तरनिरासार्थमाम्नाय उक्त
वादात्। यो नः अस्माकं मध्ये तद्वेद स एव तद्ब्रह्म वेद न
उपास्यब्रह्मवित्त्वात्। अतोऽन्यस्य यथाहं वेदेति पक्षान्तरे ब्रह
निरस्यते। कुतोऽयमर्थोऽवसीयत इति, उच्यते — उक्तानुवा
उक्तं ह्यनुवदति नो न वेदेति वेद चेति ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्

यस्यामतमिति श्रौतमाख्यायिकार्थोपसंहारार्थम्। ि
चार्योक्तिप्रत्युक्तिलक्षणया अनुभवयुक्तिप्रधानया आख्यायिकया
सिद्धः स श्रौतेन वचनेनागमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन
उच्यते। यदुक्तं विदितादन्यद्वागादीनामगोचरत्वात्, मीम
चानुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म, तत्तथैव ज्ञातव्यम्। कस्मात्? यः
यस्य विविदिषाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य साधकस्य अमतं अविज्ञातं अ
ब्रह्मात्मत्वफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्तेत्यभिप्रायः,
मतं ज्ञातं; तेन विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेन आत्मत्वेन प्र
मित्यर्थः। स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मात्मभा
वसितत्वात् सर्वतः कार्याभावः। विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भ
कथम्? मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्म इति यस्य विज्ञानं, स मि
दर्शी विपरीतविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद सः न विजा
ततश्च सिद्धमवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वम्, अब्रह्मविष

निन्दितत्वात् । तथा कपिलकणभुगादिसमयस्यापि विदितब्रह्मविषयत्वात् अनवस्थिततर्कजन्यत्वात् विदितविषयतया विविदिषानिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति । स्मृतेश्च— 'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ' इति । 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इति पूर्वहेतूक्तिः अनुवादस्यानर्थक्यात्—अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचनमिति विपर्ययमिथ्याज्ञानयोर्नष्टत्वात् पूर्वोक्तयोः यस्यामतमित्यादिना ज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते— अविज्ञातं अविदितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विजानतां यस्मात्, तस्मात्तदेव ज्ञानं यत्तेषां । विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्म अविजानतां विदिताविदितव्यावृत्तमात्मभूतं नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्थमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वादविषयमित्येवं अविजानतां बुद्ध्यादिविषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म । तस्माद्विदिताविदितव्यक्ताव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन सविकल्पमयथार्थविषयत्वात् । शुक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं तेषाम् ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥

प्रतिबोधविदितमिति वीप्सा प्रत्ययानामात्मावबोधद्वारत्वात् । बोधं प्रति बोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्था । बौद्धा हि सर्वे प्रत्ययाः तप्तलोहवन्नित्यविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासाः तदन्यावभासश्चात्मा तद्विलक्षणोऽग्निवदुपलभ्यत इति ते द्वारी-

भवन्त्यात्मोपलब्धौ । तस्मात्प्रतिबोधावभासप्रत्यगात्मतया २
तद्ब्रह्म, तदेव मतं तदेव सम्यग्ज्ञानं यत्प्रत्यगात्मविज्ञानम्, न
विज्ञानं आत्मत्वेन । 'प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इति च क
अमृतत्वं हि विन्दते इति हेतुवचनं, विपर्यये मृत्युप्राप्तेः । विष
विज्ञाने हि मृत्युः प्रारभते इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति
हेतुवचनममृतत्वं हि विन्दते इति । आत्मज्ञानेन किम
मुत्पाद्यते ? न, कथं तर्हि ? आत्मना विन्दते स्वेनैव नि
स्वभावेनामृतत्वं विन्दते, नालम्बनपूर्वकं। विन्दत इति आत्म
पेक्षम । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यात्, अनित्यं भवे
कार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चात्मनैवामृतत्वं वि
किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती
तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते; यत इ
वीर्यं विद्यया विन्दते । वीर्यं सामर्थ्यं अनात्माध्यारोपमायार
ध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विन्दते । तच्च किंविशि
अमृतं अविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि, विद्ययाऽवि
बाध्यत्वात् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृतं वीः
अतो विद्या अमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । 'नायमात्मा बलः
लभ्यः' इति चाथर्वणे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलमभिभवा
शरीरादिसामर्थ्यं, यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं मत
सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवद्यद्विदितं तदेव
ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधः; तेन वा वि

। उभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति— 'सुप्तप्रतिबुद्धः' प्रतिबोधितः' इति । पूर्वं तु यथार्थम् ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

इह चेदवेदीदिति अवश्यकर्तव्यतोक्तिः विपर्यये विनाशश्रुतेः । यजन्मनि सति अवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । इह चेत् अवेदीत् विदितवान्, अथ सत्यं परमार्थतत्त्वम् वाप्तम् ; तस्य जन्म सफलमित्यभिप्रायः । न चेदिहावेदीत्, वान्, वृथैव जन्म । अपि च महती विनष्टिः महान्विनाशो प्रबन्धाविच्छेदप्राप्तिलक्षणः स्यात्ततः, तस्मादवश्यं तद्विच्छेदाय मा । ज्ञानेन तु किं स्यादिति, उच्यते— भूतेषु भूतेषु सर्वेष्वित्यर्थः । विचित्य विचार्य पृथङ्निष्कृष्यैकमात्मतत्त्वं रस्पृष्टमात्मभावेनोपलभ्येत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । न ति संभवति, विरोधात् । धीराः धीमन्तः विवेकिनः ाह्यविषयाभिलाषाः, प्रेत्य मृत्वा अस्मात् लोकात् शरीराद्य- णात् व्यावृत्तममत्वाहंकाराः सन्त इत्यर्थः, अमृताः अमरण- नेत्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमसीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमसीति ॥ ४ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳसर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहु शोभमानामुमां हैमवतीं ताꣳहोवाच किमेतद्यक्षमिति ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिः यत्नाधिक्यार्था
ा ब्रह्मविद्या यदधीनः पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो
ज्ञेयतोच्यते । तद्विज्ञाने कथं नु नाम यत्नमधिकं कुर्यादिति ।

शमाद्यर्थो वाम्नायः अभिमानशातनात्। शमादि वा ब्रह्मवि
साधनं विधित्सितं तदर्थोऽयमर्थवादाम्नायः। न हि शमादिसा
रहितस्य अभिमानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति, व्या
बाह्यमिथ्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः। यस्माच्चाग्न्यादीनां जयाभि
शातयति, ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे, तस्माच्छम
साधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवगीयते सगुणोपासनार्थो
अपोदितत्वात्। 'नेदं यदिदमुपासते' इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोदि
अपोदितत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाधि
मध्यात्मं चागमनं विधातव्यमित्येवमर्थो वेति। अधि
"तद्वनमित्युपासितव्यम्' इति हि वक्ष्यति। ब्रह्मति परः, लिङ्
न ह्यन्यत्र परादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादींस्तृणं व
सामर्थ्यमस्ति। 'तन्न शशाक दग्धुम' इत्यादिलिङ्गाद्ब्रह्म वद
ईश्वर इत्यवगीयते। न ह्यन्यथा अग्निस्तृणं दग्धुं नोत्सहते
आदातुम्। ईश्वरेच्छया तु तृणमपि वज्रीभवतीत्युप
सत्सिद्धिर्जगतो नियतप्रवृत्तेः। श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्व
ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ सिद्धेऽपि शास्त्रार्थनिश्चयार्थ
तस्येश्वरस्य सद्भावसिद्धिः कुतो भवतीति, उच्यते। यदिदं
गान्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचादिलक्षणं द्युवियत्पृथिव्यादित्यचन्द्रग्र
विचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबन्धि,
कुशलशिल्पिभिरपि दुर्निर्माणं देशकालनिमित्तानुरूपानिय
निवृत्तिक्रमम् एतद्भोक्तृकर्मविभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवितुमर्हति,

यथोक्तलक्षणत्वात्, गृहप्रासादरथशयनासनादिवत्, विपक्षे दिवत्। कर्मण एवेति चेत्, न; परतन्त्रस्य निमित्तमात्रत्वात्। मुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्यं च देशकाल-तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च, तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम्; किं कर्मण एव; तस्याचिन्त्यप्रभावत्वात् सर्वैश्च फलहेतुत्वाभ्युपगमाच्च। कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्ये- । नित्यसर्वज्ञशक्तेः फलहेतुत्वं चेति चेत, न कर्मण भोगवैचित्र्यानुपपद्यते । कस्मात्? कर्तृतन्त्रत्वात्कर्मणः । मत्प्रयत्ननिर्वृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं सद्देशान्तरे न्तरे वा नियतनिमित्तविशेषापेक्षं कर्तुः फलं जनयिष्यतीति न नपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तृ । कर्त्तैव फलकाले प्रयोक्तेति चेत्, निर्वर्तितोऽसि त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुरूपं फलमिति; न, कालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वात्। यदि हि कर्ता देशादिविशेषाभिज्ञः वातन्त्र्येण कर्म नियुञ्ज्यात्, ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात्। न च निमित्तं तदनिच्छयात्मसमवेतं तच्चर्मवद्विकरोति कर्म। न चात्मकृत-तृसमवेतमयस्कान्तमणिवदाकृष्टं भवति, प्रधानकर्तृसमवेतत्वा-त्मेणः। भूताश्रयमिति चेत, न; साधनत्वात्। कर्तृक्रियायाः वनभूतानि भूतानि क्रियाकालऽनुभूतव्यापाराणि समाप्तौ च ादिवत्कर्त्रा परित्यक्तानि न फलं कालान्तरे कर्तुमुत्सहन्ते । न हलं क्षेत्राद्व्रीहीन्गृहं प्रवेशयति । भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्स्वतः त्त्यनुपपत्तिः। वायुवदिति चेत्, न; असिद्धत्वात्। न हि

वायोरचितिमतः स्वतः प्रवृत्तिः सिद्धा, रथादिष्वदर्शनात् ॥ शास्त्रात्कर्मण एवेति चेत् — शास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नेश्वरादेः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि । न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तम् । न चेश्वरास्तित्वे प्रमाणान्तरमस्तीति चेत्, न; दृष्टन्यायहानानुपपत्तेः । क्रिया हि द्विविधा दृष्टफला अदृष्टफला च । दृष्टफलापि द्विविधा अनन्तरफला कालान्तरफला च । अनन्तरफला गतिभुजिलक्षणा । कालान्तरफला च कृषिसेवादिलक्षणा ॥ तत्रानन्तरफला फलापवर्गिण्येव । कालान्तरफला तु उत्पन्नप्रध्वंसिनी ॥ आत्मसेव्याद्यधीनं हि कृषिसेवादेः फलं यतः । न चोभयन्यायव्यतिरेकेण स्वतन्त्रं कर्म ततो वा फलं दृष्टम् । तथा च कर्मफलप्राप्तौ न दृष्टन्यायहानमुपपद्यते । तस्माच्छान्ते यागादिकर्मणि नित्यः कर्तृकर्मफलविभागज्ञ ईश्वरः सेव्यादिवद्यागाद्यनुरूपफलदातोपपद्यते । स चात्मभूतः सर्वस्य सर्वक्रियाफलप्रत्ययसाक्षी नित्यविज्ञानस्वभावः संसारधर्मैरसंस्पृष्टः । श्रुतेश्च । 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' 'जरां मृत्युमत्येति' 'विजरो विमृत्युः' 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' 'एष सर्वेश्वरः पुण्यं कर्म कारयति' 'अनश्नन्न्यो अभिचाकशीति' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्याद्या असंसारिण एकस्यात्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धौ श्रुतयः । स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते । न चार्थवादाः शक्यन्ते कल्पयितुं, अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात् । न चोत्पन्नं विज्ञानं बाध्यते । अप्रतिषेधाच्च । न चेश्वरो नास्तीति निषेधोऽस्ति ।

यभावादिति चेत्, न; उक्तत्वात्। 'न हिंस्यात्' इतिवत्प्राप्त्य-
त्प्रतिषेधो नारभ्यत इति चेत्, न; ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात्।
था अप्रतिषेधादिति, कर्मणः फलदाने ईश्वरकालादीनां न
धोऽस्ति । न च निमित्तान्तरनिरपेक्षं केवलेन कर्मैव प्रयुक्तं
ई दृष्टम् । न च विनष्टोऽपि यागः कालान्तरे फलदो भवति ।
बुद्धिवत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृतायां यागादिकर्मणा,
ऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तुर्भवतीति युक्तम् । न तु
पदार्था वाक्यशतेनापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्वं स्वं स्वभावं
ते । न हि देशकालान्तरेषु चाग्निरनुष्णो भवति । एवं कर्मणोऽपि
ान्तरे फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते । बीजक्षेत्रसंस्कारपरिरक्षा-
ानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृष्यादि, विज्ञानवत्सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलं
वादि । यागादेः कर्मणस्तथाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ
न्तरफलत्वात् कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं
भवितुमर्हति, सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्ष-
ेव । तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभाग-
ी सर्वभूतान्तरात्मा । 'यत्साक्षादपरोक्षात्' 'य आत्मा
न्तरः' इति श्रुतेः । स एव चात्मा जन्तूनाम्, 'नान्योऽतोऽस्ति
श्रोता मन्ता विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्याद्यात्मान्तर-
धश्रुतेः । 'तत्त्वमसि' इति चात्मत्वोपदेशात् । न हि मृत्पिण्डः
नात्मत्वेनोपदिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्ता-
भेदादात्मभेद एवेति चेत्, न; भेददृष्ट्यपवादात् । यदुक्तं

संसारिणः ईश्वरादनन्या इति, तन्न । किं तर्हि? भेद एव संसार्यात्मनाम् । कस्मात्? लक्षणभेदात्, अश्वमहिषवत् । कथं लक्षणभेद इति, उच्यते— ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितृप्रकाशवत् । तद्विपरीतं संसारिणां खद्योतस्येव । तथैव शक्तिभेदोऽपि ; नित्या सर्वविषया चेश्वरशक्तिः ; विपरीतेतरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्य । औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत् राजायस्कान्तप्रकाशकर्मवच्च स्वात्मनोऽविक्रिया रूपम् ; विपरीतमितरस्य । 'उपासीत' इति वचनादुपास्य ईश्वरो गुरुराजवत् । उपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यवत् । अपहतपाप्मादिश्रवणान्नित्यशुद्ध ईश्वरः । 'पुण्यो वै पुण्येन' इति वचनाद्विपरीत इतरः । अत एव नित्यमुक्त ईश्वरः । नित्याशुद्धियोगात्संसारीतरः । यत्र च ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र भेदो दृष्टः यथा अश्वमहिषयोः । तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादीश्वरादात्मनां भेदोऽस्तीति चेत्, न । कस्मात्? 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'ते क्षय्यलोका भवन्ति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इति भेददृष्टिर्ह्यपोद्यते । एकत्वप्रतिपादिन्यश्च श्रुतयः सहस्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणभेदादिति अत्रोच्यते । न, अनभ्युपगमात् । बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरिक्ता विलक्षणाश्चेश्वराद्भिन्नलक्षणा आत्मानो न सन्ति । एक एवेश्वरश्चात्मा सर्वभूतानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते । बाह्यश्च बुद्ध्यादिसमाहारसंतानाहंकारममत्वादिविपरीतप्रत्ययप्रबन्धाविच्छेदलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपविज्ञानात्मेश्वरगर्भो नित्यविज्ञानावभासः चित्तचैत्त्यबीजबीजिस्वभावः कल्पितो-

।विज्ञान ईश्वरलक्षणविपरीतोऽभ्युपगम्यते । यस्याविच्छेदे संसार-
ार: ; विच्छेदे च मोक्षव्यवहारः । अन्यश्च मृत्प्रलेपवत्प्रत्यक्ष-
ो देवपितृमनुष्यादिलक्षणो भूतविशेषसमाहारः । न पुनश्चतुर्थो-
भिन्नलक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते । बुद्धयादिकल्पितात्मव्यतिरेका-
येण तु लक्षणभेदादित्याश्रयासिद्धो हेतुः, ईश्वरादन्यस्यात्मनो-
ात् । ईश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत् सुखदुःखादि-
, न; निमित्तत्वे सति लोकविपर्ययाध्यारोपणात्, सवितृवत्।
हि सविता नित्यप्रकाशरूपत्वाल्लोकाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ति-
त्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणोदयास्तमयाहोरात्रादिकर्तृत्वा-
पभाग्भवति, एवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोकज्ञानापोह-
ुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्धयध्यारोपितं विपरीत-
त्वं सुखदुःखादयश्च, न स्वतः । आत्मदृष्टयनुरूपाध्यारोपाच्च।
घनादिविप्रकीर्णेऽम्बरे येनैव सवितृप्रकाशो न दृश्यते, स
दृष्टयनुरूपमेवाध्यस्यति सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति सत्येव
ऽन्यत्र भ्रान्त्या । एवमिह बौद्धादिवृत्त्युद्भवाभिभवाकुलभ्रान्त्या-
ोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते । तत्स्मरणाच्च । तस्यैव ईश्वर-
हि स्मरणं 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' 'नादत्ते कस्यचित्पापं'
दि । अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्सवितरीव लोकाविद्याध्यारोपित-
रे संसारित्वं, शास्त्रादिप्रामाण्यादभ्युपगतमसंसारित्वमित्यविरोधः
। एतेन प्रत्येकं ज्ञानादिभेदः प्रत्युक्तः । सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वगतत्वाद्य-
षे च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानित्यत्वात् । मोक्षे च

विशेषानभ्युपगमात् अभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसङ्गात् । अवि
चदुपलभ्यत्वाच्च भेदस्य तत्क्षयेऽनुपपत्तिरिति सिद्धमेकत्व
तस्मात् शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंतानस्याहंकारसंबन्धादज्ञ
बीजस्य नित्यविज्ञानान्यनिमित्तस्यात्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिः
अज्ञानबीजस्य विच्छेद आत्मनो मोक्षसंज्ञा, विपर्यये च बन्धः
स्वरूपापेक्षत्वादुभयोः । ब्रह्म — ह इत्यैतिह्यार्थः—पुरा
देवासुरसंग्रामे जगत्स्थितिपरिपिपालयिषया आत्मानुशासनानुवर्ति
देवेभ्यः अर्थिभ्योऽर्थाय विजिग्ये अजैषीदसुरान् । ब्रह्मण इ
निमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो विजये
अमहीयन्त ; यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु
वृद्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः । त ऐक्षन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वाद्बे
ख्यापनार्थ आम्नायः । ईश्वरनिमित्ते विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्म
मेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यात्मनो जयादिश्रेयोनिमित्तं
स्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमेवात्मत्वेनाबुद्ध्वा पिण्डमात्र
मानाः सन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्रुः तस्य पिण्डमात्रविषय
मिथ्याप्रत्ययत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्यावबोधेन हातव्यताख्याप
तद्वैषामित्याद्याख्यायिकाम्नायः । तद्ब्रह्म ह किल एषां देवानामभि
मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशा
तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादु
महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचि
विशेषेण । तत्किलोपलभमाना अपि देवा न व्यजानत न विज्ञात

दं यदेतद्यक्षं पूज्यमिति । तद्विज्ञानायाग्निमब्रुवन् । तृणनिधाने-
भिप्रायः— अत्यन्तसंभावितयोरग्निमारुतयोस्तृणदहनादानाशक्त्या
संभावना शातिता भवेदिति । इन्द्र आदित्यो वज्रभृद्वा,
ोधात् । इन्द्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोदध इत्यस्यायमभिप्रायः —
ऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य ; सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं
भाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम
दिति, तदनुग्रहायैवान्तर्हितं तद्ब्रह्म बभूव । स शान्ताभिमान
अत्यर्थं ब्रह्म विजिज्ञासुः यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भाव
ात्तिरोधानं च, तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम ।
प्रायोद्बोधहेतुत्वाद्रुद्रपत्नी उमा हैमवतीव बहु शोभमाना विद्यैव ।
ोऽपि विद्यावान्बहु शोभते ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

—:0:—

ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान् स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

तां च पृष्ट्वा तस्या एव वचनात् विदांचकार विदितवान् । अत इन्द्रस्य बोधहेतुत्वाद्विद्यैवोमा । 'विद्यासहायवानीश्वरः' इति स्मृतिः । यस्मादिन्द्रविज्ञानपूर्वकमग्निवाय्विन्द्रास्ते हि एनत् नेदिष्ठं अतिसमीपं ब्रह्मविद्यया ब्रह्म प्राप्ताः सन्तः पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । ते हि एनत् प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदांचक्रुरित्येतत् । तस्मात् अतितरां अतीत्य अतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान् देवान् । ततोऽपीन्द्रोऽतितरां दीप्यते, आदौ ब्रह्मविज्ञानात् । तस्यैष आदेशः तस्य ब्रह्मण एष

ग: आदेशः उपासनोपदेश इत्यर्थः । यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव प्रादुर्भूतं ब्रह्म द्युतिमत्, तस्माद्विद्युतो विद्योतनं यथा त् व्यद्युतत् विद्योतितवत् । आ इत्युपमार्थे आ-शब्दः । नान्धकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रकाशते, एवं तद्ब्रह्म देवानां सर्वतःप्रकाशवद्व्यक्तीभूतम् । अतो व्यद्युतदिवेत्युपास्यम् । सकृद्विद्युत्तम्' इति च वाजसनेयके । यस्माच्चेन्द्रोपसर्पण-न्यमीमिषत् — यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवानिति । ग्रनर्थकौ निपातौ— निमिषितवदित्र तिरोभूतमित्येवमधि-देवताया अधि यद्दर्शनमधिदैवतं तत् ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन पस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ५ ॥

अथ अनन्तरम् अध्यात्मम् आत्मनः अधि आत्मविषयम् त्मम् उच्यत इति वाक्यशेषः । यदेतत् यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तीव प्राप्नोतीव विषयीकरोतीवेत्यर्थः । न पुनर्विषयीकरोति मनः, यत्वाद्ब्रह्मणः । अतो मनो न गच्छति । 'येनाहुर्मनो मतम्' चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् आत्मभूतत्वाच्च । तत्समीपे मनो वर्तते इति उपस्मरति अनेन मनसैव तद्ब्रह्म न्यस्मात्, तस्माद्ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्ष्णं पुनः पुनः पः ब्रह्मप्रेषितस्य मनसः । अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्म गाद्यात्मभूतमित्युपास्यमित्यभिप्रायः ॥

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥

तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते — तद्ध त तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वनं च तत् परोक्षं वनं संभजनीयम् । वननेस्तत्कर्म तस्मात्तद्वनं नाम । ब्रह्मणो गौणं हीदं नाम । तस्मादनेन गु तद्वनमित्युपासितव्यम् । स यः कश्चिदेतद्यथोक्तमेवं यथोक्तेन गु तद्वनमित्यनेन नाम्नाऽभिधेयं ब्रह्म वेद उपास्ते तस्यैतत्फलमुच्यते सर्वाणि भूतानि एनम् उपासकम् अभिसंवाञ्छन्ति इहाभिसंभ सेवन्ते स्मेत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि फलम् ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं व त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आ आह— उक्ता कथिता ते तुभ्यम् उपनिषदात्मोपासनम् । अ ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेः उपनिषदम् अब्रूम वक्ष इत्यर्थः । वक्ष्यति हि । ब्राह्मी नोक्ता । उक्ता त्वात्मोपनिष तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गा सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

तस्यै तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदः तपः ब्रह्मचर्यादि त

र्म अग्निहोत्रादि इत्येतानि प्रतिष्ठा आश्रयः । एतेषु हि ग्रुपनिषत्प्रतिष्ठिता भवति । वेदाः चत्वारः अङ्गानि च प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते । ब्रह्माश्रया हि विद्या । सत्यं यथा- नीडाकरम् आयतनं निवासः । सत्यवत्सु हि सर्वं यथोक्त- गावस्थितम् ॥

। वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

मेतां तपआद्यङ्गां तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषदं सायतना- तुभूताम् एवं यथावत् यो वेद अनुवर्तते अनुतिष्ठति, माह — अपहत्य पाप्मानम् अपक्षय्य धर्माधर्माविलयर्थः । गरे अविद्यमानान्ते स्वर्गे लोके सुखप्राये निर्दुःखात्मनि ज्येये महति सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति सर्ववेदान्तवेद्यं ब्रह्म वगम्य तदेव ब्रह्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
केनोपनिषद्वाक्यभाष्यम्
संपूर्णम् ॥

ॐ

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राण-
श्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च
सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिरा-
करणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु
ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ ॐ ॥

॥ काठकोपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ काठकोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता ॥

ॐ नमो भगवते वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय, नचिकेतसे च ।

अथ काठकोपनिषद्वल्लीनां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते । सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमिदम् 'उपनिषत्' इति । उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्या उच्यते । केन ोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इति, उच्यते । ये मुमुक्षवो विकविषयवितृष्णाः सन्तः उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणविद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति, तेषा-

मविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति । पूर्वोक्तविशेषणान्वा मुमुक्षून्परं ब्रह्म गमयतीति च ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्या उपनिषत् । तथा च वक्ष्यति 'ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः' इति । लोकादिर्ब्रह्मजज्ञो योऽग्निः, तद्विषयाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्रववृन्दस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादयितृत्वेन शैथिल्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्यापि उपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इत्यादि । ननु चोपनिषच्छब्देनाध्येतारो ग्रन्थमप्यभिलपन्ति — उपनिषदमधीमहे उपनिषदमध्यापयाम इति च । नैष दोषः, अविद्यादिसंसारहेतुविशरणादेः सदिधात्वर्थस्य ग्रन्थमात्रेऽसंभवाद्विद्यायां च संभवात् ग्रन्थस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दत्वोपपत्तेः 'आयुर्वै घृतम्' इत्यादिवत् । तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्त्या उपनिषच्छब्दो वर्तते, ग्रन्थे तु भक्त्येति । एवमुपनिषन्निर्वचनेनैव विशिष्टोऽधिकारी विद्यायाम् उक्तः विषयश्च विशिष्ट उक्तो विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतम् । प्रयोजनं चास्या आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा । संबन्धश्चैवंभूतप्रयोजनेनोक्तः । अतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धाया विद्यायाः करतलन्यस्तामलकवत्प्रकाशकत्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धा एता वल्ल्यो भवन्तीति । अतस्ता यथाप्रतिभानं व्याचक्ष्महे ॥

**उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह
ता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥**

तत्राख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । उशन् कामयमानः । ह वै
र्थस्मरणार्थौ निपातौ । वाजं अन्नं, तद्दानादिनिमित्तं श्रवो
य सः वाजश्रवाः, रूढितो वा; तस्यापत्यं वाजश्रवसः ।
श्रवसः किल विश्वजिता सर्वमेधेनेजे तत्फलं कामयमानः ।
न्क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य
य ह नचिकेता नाम पुत्रः किल आस बभूव ॥

**त ँह कुमार ँ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु
विवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥**

ह नचिकेतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तं अप्राप्तप्रजननशक्तिं
श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश प्रविष्ट-
कस्मिन्काले इति, आह — ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यश्च
नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणार्थासु गोषु, सः
द्धो नचिकेताः अमन्यत ॥

**ीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
न्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥**

थमिति, उच्यते — पीतोदका इत्यादिना दक्षिणार्थाः

गावो विशेष्यन्ते । पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः । जग्धं भक्षि तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः । दुग्धो दोहः क्षीराख्यो यासां ताः दुग्ध दोहाः । निरिन्द्रियाः प्रजननासमर्थाः जीर्णाः, निष्फला गा इत्यर्थः । यास्ताः एवंभूताः गाः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत् प्रयच्छन् अनन्दाः अनानन्दाः असुखा नामेत्येतत् । ये ते लोका तान् सः यजमानः गच्छति ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयं त ँ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥

तदेवं क्रत्वसंपत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं पुत्रेण स निवारणीयं मया आत्मप्रदानेनापि क्रतुसंपत्तिं कृत्वेत्येवं मन्यमान पितरमुपगम्य स होवाच पितरम् — हे तत तात कस्मै ऋत्विग्विशेषा दक्षिणार्थं मां दास्यसीति प्रयच्छसीत्येतत् । स एवमुक्तेन पि उपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीयं तृतीयमपि उवाच — कस्मै मां दास्य कस्मै मां दास्यसीति । नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन् पि तं ह पुत्रं किल उवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वा त्वां ददामीति ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
कि ँ स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति

स एवमुक्तः पुत्रः एकान्ते परिदेवयांचकार । कथमिति

यते— बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वा एमि गच्छामि प्रथमः सन्
यया शिष्यादिवृत्त्येत्यर्थः । मध्यमानां च बहूनां मध्यमः मध्यमयैव
ा एमि । नाधमया कदाचिदपि । तमेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं
['मृत्यवे त्वा ददामि' इत्युक्तवान् पिता । सः किंस्वित्
य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रदत्तेन करिष्यति यत्कर्तव्यम् अद्य ?
प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान् पिता । तथापि तत्पितुर्वचो
मा भूदिति ॥

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥

एवं मत्वा परिदेवनापूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं
क्तमिति— अनुपश्य आलोचय विभावयानुक्रमेण यथा येन
रेण वृत्ताः पूर्वे अतिक्रान्ताः पितृपितामहादयस्तव । तान्दृष्ट्वा च
वृत्तमास्थातुमर्हसि । वर्तमानाश्च अपरे साधवो यथा वर्तन्ते
तथा प्रतिपश्य आलोचय । न च तेषां मृषाकरणं वृत्तं वर्तमानं
अस्ति । तद्विपरीतमसतां च वृत्तं मृषाकरणम् । न च मृषाभूतं
ा कश्चिदजरामरो भवति; यतः सस्यमिव मर्त्यः मनुष्यः पच्यते
ा म्रियते, मृत्वा च सस्यमिव आजायते आविर्भवति पुनः,
अनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन ? पालयात्मनः सत्यम् । प्रेषय
यमायेत्यभिप्रायः ॥

वैश्वानरः प्रविशति अतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥

स एवमुक्तः पिता आत्मनः सत्यतायै प्रेषयामास । स यमभवनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास यमे प्रोषिते । प्रोष्यागतं यम अमात्या भार्या वा ऊचुर्बोधयन्तः — वैश्वानरः अग्निरेव साक्ष प्रविशति अतिथिः सन् ब्राह्मणः गृहान् दहन्निव । तस्य द शमयन्त इवाग्नेः एतां पाद्यासनादिदानलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्त ऽतिथेर्यतः, अतः हर आहर हे वैवस्वत, उदकं नचिकेतसे पाद्यार्थम्

आशाप्रतीक्षे संगतꣳ सूनृतां च
इष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान् ।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो
यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

यतश्चाकरणे प्रत्यवायः श्रूयते — आशाप्रतीक्षे, अनिर्ज्ञा प्राप्येष्टार्थप्रार्थना आशा, निर्ज्ञातप्राप्यार्थप्रतीक्षणं प्रतीक्षा, ते आः प्रतीक्षे; संगतं सत्संयोगजं फलम्, सूनृतां च सूनृता हि प्रि वाक् तन्निमित्तं च, इष्टापूर्ते इष्टं यागजं फलं पूर्तं आरामादिक्रिय फलं, पुत्रपशूंश्च पुत्रांश्च पशूंश्च सर्वान्, एतत् सर्वं यथोक्तं वृङ् वर्जयति विनाशयतीत्येतत् । पुरुषस्य अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञस्य, र अनश्नन् अभुञ्जानः ब्राह्मणः गृहे वसति । तस्मादनुपेक्षणीयः स वस्थास्वप्यतिथिरित्यर्थः ॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे
अनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु
तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

एवमुक्तो मृत्युरुवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरम् —
रात्रीः यत् यस्मात् अवात्सीः उषितवानसि गृहे मे मम
न् हे ब्रह्मन् अतिथिः सन् नमस्यः नमस्कारार्हश्च, तस्मात्
ते तुभ्यं अस्तु भवतु । हे ब्रह्मन् स्वस्ति भद्रं मे अस्तु
् भवतोऽनशनेन मद्गृहवासनिमित्ताद्दोषात् तत्प्राप्त्युपशमेन ।
भवदनुग्रहेण सर्वं मम स्वस्ति स्यात्, तथापि त्वदधिकसंप्रसाद-
नशनेनोषितामकैकां रात्रिं प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व अभिप्रेतार्थ-
न्प्रार्थयस्व मत्तः ॥

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्या-
द्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत
एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

नचिकेतास्त्वाह — यदि दित्सुर्वरान्, शान्तसंकल्पः उप-
संकल्पो यस्य मां प्रति ‘यमं प्राप्य किं नु करिष्यति मम

पुत्रः' इति, सः शान्तसंकल्पः सुमनाः प्रसन्नचित्तश्च यथा स्य
वीतमन्युः विगतरोषश्च गौतमः मम पिता मा अभि मां प्रति हे मृत्यो
किंच, त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति मा मां अभि
वदेत् प्रतीतः लब्धस्मृतिः, 'स एवायं पुत्रो ममागतः' इ
प्रत्यभिजानन्नित्यर्थः। एतत्प्रयोजनं त्रयाणां वराणां प्रथमं आद्यं
वृणे प्रार्थये यत्पितुः परितोषणम् ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत
औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्यु-
स्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥

मृत्युरुवाच —यथा बुद्धिः त्वयि पुरस्तात् पूर्वं आसीत
समन्विता पितुस्तव, भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव प्र
प्रतीतवान्सन्। औद्दालकिः उद्दालक एव औद्दालकिः अरुणस्य
आरुणिः द्व्यामुष्यायणो वा मत्प्रसृष्टः मयानुज्ञातः सन् उत्तरा
रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता स्वप्ता वीतमन्युः विगतमन्युश्च भ
स्यात्, त्वां पुत्रं ददृशिवान् दृष्टवान् सन् मृत्युमुखात् मृत्युगो
प्रमुक्तं सन्तम् ॥

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति
न तत्र त्वं न जरया बिभेति।

उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

नचिकेता उवाच — स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किंचन
ि नास्ति । न च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवसि, अतो
क इहलोक इव त्वत्तो न बिभेति कश्चित्तत्र । किं च उभे
पिपासे तीर्त्वा अतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः
ासेन दुःखेन वर्जितः मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिवि ॥

स त्वमग्निꣳस्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तꣳश्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

वंगुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतं अग्निं स्वर्ग्यं
त्युः अध्येषि स्मरसि, जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो यतः, तं
थय श्रद्दधानाय श्रद्धावते मह्यं स्वर्गार्थिने । येनाग्निना चितेन
ः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोकाः यजमानाः अमृतत्वं
देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति, तत् एतत् अग्निविज्ञानं द्वितीयेन
॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

मृत्योः प्रतिज्ञेयं — ते तुभ्यं प्रब्रवीमि; यत्त्वया प्रार्थितं तत् च मे मम वचसः निबोध बुध्यस्व एकाग्रमनाः सन्। स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनं अग्निं हे नचिकेतः प्रजानन् विज्ञातवान्सन्नहमित्यर्थः। प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनम्। अधुनाग्निं स्तौति — अनन्तलोकाप्तिं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत्, अथो अपि प्रतिष्ठां आश्रयं जगतो विराट्स्वरूपेण, तं एतं अग्निं मयोच्यमानं विद्धि विजानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायाम्। विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-
मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥

इदं श्रुतेर्वचनम् — लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरीरित्वात् अग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितम् उवाच उक्तवान्मृत्युः तस्मै नचिकेतसे। किंच, याः इष्टकाः चेतव्याः स्वरूपेण यावतीर्वा संख्यया यथा वा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः। स चापि नचिकेताः तत् मृत्युनोक्तं प्रत्यवदत् यथावत्प्रत्ययेनावदत्

मुच्चारितवान् । अथ अस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन् मृत्युः पुनरे-
ः वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुः ॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

कथम्? तं नचिकेतसम् अब्रवीत् प्रीयमाणः शिष्यस्य
यतां पश्यन्प्रीयमाणः प्रीतिमनुभवन् महात्मा अक्षुद्रबुद्धिः वरं
चतुर्थम् इह प्रीतिनिमित्तम् अद्य इदानीं ददामि भूयः पुनः
च्छामि । तवैव नचिकेतसः नाम्ना अभिधानेन प्रसिद्धः भविता
ाच्यमानः अयम् अग्निः । किंच, सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमयीं
ाम् इमाम् अनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु । यद्वा, सृङ्काम्
त्सितां गतिं कर्ममयीं गृहाण । अन्यदपि कर्मविज्ञान-
कफलहेतुत्वात्स्वीकुर्वित्यर्थः ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं
त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति ॥

पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह — त्रिणाचिकेतः त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन सः त्रिणाचिकेतः; तद्विज्ञानवान्वा। त्रिभिः मातृपित्राचार्यैः एत्य प्राप्य संधिं संधानं संबन्धम्, मात्राद्यनुशासनं यथावत्प्राप्येत्येतत्। तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते 'यथा मातृमान्पितृमान्' इत्यादेः। वेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा। तेभ्यो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा। त्रिकर्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्ता तरति अतिक्रामति जन्ममृत्यू। किंच, ब्रह्मजज्ञम्, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः। सर्वज्ञो ह्यसौ। तं देवं द्योतनाज्ज्ञानादिगुणवन्तम्, ईड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः, निचाय्य दृष्ट्वा चात्मभावेन इमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिम् उपरतिम् अत्यन्तम् एति अतिशयेनैति। वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम्।
स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

इदानीमग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति, प्रकरणं च — त्रिणाचिकेतः त्रयं यथोक्तं 'या इष्टका यावतीर्वा यथा वा' इति। एतत् विदित्वा अवगम्य यश्च एवं आत्मस्वरूपेण अग्निं विद्वान् चिनुते निर्वर्तयति नाचिकेतमग्निं क्रतुं, सः मृत्युपाशान् अधर्माज्ञानराग-

द्लक्षणान् पुरतः अग्रतः, पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः, प्रणोद्य
ाय, शोकातिगः मानसैर्दुःखैर्विगत इत्येतत्, मोदते स्वर्गलोके
विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो
यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनास-
स्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

एषः ते तुभ्यं अग्निः वरः हे नचिकेतः, स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनः,
ग्निं वरं अवृणीथाः वृतवान् प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण,
ग्नेर्वरो दत्त इत्युक्तोपसंहारः । किंच, एतं अग्निं तवैव नाम्ना
यन्ति जनासः जना इत्येतत् । एष वरो दत्तो मया चतुर्थस्तुष्टेन ।
ं वरं नचिकेतः वृणीष्व । तस्मिन्ह्यदत्ते ऋणवानेवाहमित्यभिप्रायः ॥

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये
अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं
वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

एतावद्व्यतिक्रान्तेन विधिप्रतिषेधार्थेन मन्त्रब्राह्मणेनावगन्तव्यं
द्वयसूचितं वस्तु नात्मतत्त्वविषययाथात्म्यविज्ञानम् । अतो विधि-

प्रतिषेधार्थविषयस्य आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणस्य स्व
भाविकस्याज्ञानस्य संसारबीजस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्व
विज्ञानं क्रियाकारकफलाध्यारोपणशून्यमात्यन्तिकनिःश्रेयसप्रयोजनं वक्त
व्यमित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। तमेतमर्थं द्वितीयवरप्राप्त्याप्यकृतार्थ
तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानमन्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति। य
पूर्वस्मात्कर्मगोचरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्यात्मज्ञाने ऽधिक
इति तन्निन्दार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते। नचिके
उवाच 'तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्युक्तः सन्— ?
विचिकित्सा संशयः प्रेते मृते मनुष्ये, अस्ति इत्येके अस्ति शरीरेन्द्रि
मनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसंबन्ध्यात्मा इत्येके मन्यन्ते, नायम
इति चैके नायमेवंविधोऽस्तीति चैके। अत्र चास्माकं न प्रत्य
नाप्यनुमानेन निर्णयविज्ञानम्। एतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरु
इत्यतः एतत् विद्यां विजानीयां अहं अनुशिष्टः ज्ञापितः त्वय
वराणामेष वरस्तृतीयोऽवशिष्टः॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम्॥ २१॥

किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाधनात्मज्ञानार्हो न वेत्येतत्पर
णार्थमाह— देवैरपि अत्र एतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं संश

:रा पूर्वम् । न हि सुविज्ञेयं सुष्ठु विज्ञेयं असकृच्छ्रुतमपि प्राकृतैर्जनैः, :तः अणुः सूक्ष्मः एषः आत्माख्यः धर्मः । अतः अन्यं असंदिग्ध- ःलं वरं नचिकेतः, वृणीष्व । मा मां मा उपरोत्सीः उपरोधं मा :र्षीः अधमर्णमिवोत्तमर्णः । अतिसृज विमुञ्च एनं वरं मा मां :ति ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल
त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो
नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेता आह — देवैरत्रापि विचिकित्सितं केलेति भवत एव नः श्रुतम् । त्वं च मृत्यो, यत् यस्मात् न सुज्ञेयम् आत्मतत्त्वम् आत्थ कथयसि । अतः पण्डितैरप्यवेदनी- यत्वात् वक्ता च अस्य धर्मस्य त्वादृक् त्वत्तुल्यः अन्यः पण्डितश्च न लभ्यः अन्विष्यमाणोऽपि । अयं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुः । अतः न अन्यः वरः तुल्यः सदृशः अस्ति एतस्य कश्चिदपि । अनित्यफलत्वादन्यस्य सर्वस्यैवेत्यभिप्रायः ॥

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व
बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व
स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥

एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभयन्नुवाच मृत्युः — शतायुषः शतं वर्षाणि आयूंषि येषां तान् शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व । किंच, गवादिलक्षणान् बहून् पशून् हस्तिहिरण्यं, हस्ती च हिरण्यं च हस्तिहिरण्यं, अश्वांश्च । किंच, भूमेः पृथिव्याः महत् विस्तीर्णं आयतनं आश्रयं मण्डलं साम्राज्यं वृणीष्व । किंच, सर्वमप्येतदनर्थकं स्वयं चेदल्पायुरित्यत आह — स्वयं च त्वं जीव धारय शरीरं समग्रेन्द्रियकलापं शरदः वर्षाणि यावत् इच्छसि जीवितुम् ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं
वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि
कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥

एतत्तुल्यं एतेन यथोपदिष्टेन सदृशं अन्यमपि यदि मन्यसे वरं, तमपि वृणीष्व । किंच, वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकां च सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत् । किं बहुना ? महाभूमौ महत्यां भूमौ राजा नचिकेतः त्वं एधि भव । किंचान्यत्, कामानां दिव्यानां मानुषाणां च त्वा त्वां कामभाजं कामभागिनं कामार्हं करोमि, सत्यसंकल्पो ह्यहं देवः ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके
सर्वान्कामाँश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या
न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व
नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥ २५ ॥

ये ये कामाः प्रार्थनीयाः दुर्लभाश्च मर्त्यलोके, सर्वान् तान्
(छन्दतः इच्छातः प्रार्थयस्व । किंच, इमाः दिव्या अप्सरसः,
त पुरुषानिति रामाः, सह रथैर्वर्तन्त इति सरथाः, सतूर्याः
त्राः, ताश्च न हि लम्भनीयाः प्रापणीयाः ईदृशाः एवंविधाः
ः मर्त्यैः अस्मदादिप्रसादमन्तरेण । आभिः मत्प्रत्ताभिः मया
भिः परिचारिकाभिः परिचारयस्व आत्मानं, पादप्रक्षालनादि-
कारयात्मन इत्यर्थः । हे नचिकेतः, मरणं मरणसंबद्धं प्रश्नं
त नास्तीति काकदन्तपरीक्षारूपं मा अनुप्राक्षीः मैवं प्रष्टु-
॥

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैत-
त्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव
तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

मृत्युना एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाह्रदवदक्षोभ्य आह — श्वो भविष्यन्ति न वेति संदिह्यमान एव येषां भावो भवनं त्वयोपन्यस्तानां भोगानां ते श्वोभावाः । किंच, मर्त्यस्य मनुष्यस्य अन्तक हे मृत्यो, यत् एतत् सर्वेन्द्रियाणां तेजः तत् जरयन्ति अपक्षपयन्ति । अप्सरःप्रभृतयो भोगा अनर्थायैवैते, धर्मवीर्यप्रज्ञातेजोयशःप्रभृतीनां क्षपयितृत्वात् । यां चापि दीर्घजीविकां त्वं दित्ससि तत्रापि शृणु । सर्वं यद्ब्रह्मणोऽपि जीवितं आयुः अल्पमेव, किमुतास्मदादिदीर्घजीविका । अतः तवैव तिष्ठन्तु वाहाः रथादयः, तथा तव नृत्यगीते च ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं
वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

किंच, न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके वित्तलाभः कस्यचित्तृप्तिकरो दृष्टः । यदि नामास्माकं वित्ततृष्णा स्यात्, लप्स्यामहे प्राप्स्यामहे वित्तम्, अद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयं चेत् त्वा त्वाम् । जीवितमपि तथैव — जीविष्यामः यावत् याम्ये पदे त्वं ईशिष्यसि ईशिष्यसे प्रभुः स्याः । कथं हि मर्त्यस्त्वया समेत्याल्पधनायुर्भवेत् ? वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम् ॥

ीर्यताममृतानामुपेत्य
नीर्यन्मर्त्यः क्धःस्थः प्रजानन् ।
भिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदा-
रतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

अजीर्यतां वयोहानिमप्राप्नुवतां अमृतानां सकाशं ा आत्मन उत्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं तेभ्यः प्रजानन् स्वयं तु जीर्यन् मर्त्यः जरामरणवान् क्धःस्थः कुः धासावन्तरिक्षादिलोकापेक्षया तस्यां तिष्ठतीति क्धःस्थः नविवेकिभिः प्रार्थनीयं पुत्रवित्ताद्यस्थिरं वृणीते । 'क ते वा पाठान्तरम् । अस्मिन्पक्षे चैवमक्षरयोजना — आस्था आस्थितिः तात्पर्येण वर्तनं यस्य स तदास्थः । पुरुषार्थं दुष्प्रापमपि अभिप्रेप्सुः क तदास्थो भवेत् ? ारज्ञस्तदर्थी स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्युपर्युपर्येव बुभूषति मान्न पुत्रवित्तादिलोभैः प्रलोभ्योऽहम् । किंच, अप्सरः- रतिप्रमोदान् अनवस्थितरूपतया अभिध्यायन् निरूपयन् तेदीर्घे जीविते कः विवेकी रमेत ॥

ेमन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो
यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

इति प्रथमा वल्ली ॥

अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं, यन्मया प्रार्थितं
दं विचिकित्सनं विचिकित्सन्ति अस्ति नास्तीत्येवंप्रकारं
ये परलोकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्ते आत्मनो
ं यत्, तत् ब्रूहि कथय नः अस्मभ्यम्। किं बहुना,
आत्मविषयः वरः गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्तः अनु
ा वरात् अन्यं अविवेकिभिः प्रार्थनीयमनित्यविष
ताः न वृणीते मनसापि इति श्रुतेर्वचनमिति ॥

इति प्रथमवल्लीभाष्यम् ॥

द्वितीया वल्ली ॥

यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय-
ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः ।
ः श्रेय आददानस्य साधु
नवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥

य शिष्यं विद्यायोग्यतां चावगम्याह— अन्यत् पृथगे
तम् । तथा अन्यत् उतैव अपि च प्रेयः प्रियतरमपि । ते
भे नानार्थे भिन्नप्रयोजने सती पुरुषम् अधिकृतं वर्णा
सिनीतः बध्नीतः । ताभ्यां विद्याविद्याभ्यामात्म
युज्यते सर्वः पुरुषः । प्रेयःश्रेयसोर्हि अभ्युदयामृतत्वार्थ
। । अतः श्रेयःप्रेयःप्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्यां बद्ध
वैः पुरुषः । ते यद्यप्येकैकपुरुषार्थसंबन्धिनी विद्या
रुद्धे इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातुम
हित्वा अविद्यारूपं प्रेयः, श्रेय एव केवलम
पादानं कुर्वतः साधु शोभनं शिवं भवति । यस्त्वदूरदर्शी
वियुज्यते अर्थात् पुरुषार्थात्पारमार्थिकात्प्रयोजनान्नित्यात
ः । कोऽसौ ? य उ प्रेयः वृणीते उपादत्ते इत्येतत् ।

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत-
स्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते
प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥

यद्युभे अपि कर्तुं स्वायत्ते पुरुषेण, किमर्थं प्रेय ए
लोक इति, उच्यते । सत्यं स्वायत्ते; तथापि स
मन्दबुद्धीनां दुर्विवेकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव
इतः एतः प्राप्नुतः श्रेयश्च प्रेयश्च । अतो हंस इव
तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ संपरीत्य सम्यक्परिगम्य मनसा अ
वं विविनक्ति पृथक्करोति धीरः धीमान् । विविच्य च
एव अभिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वाच्छ्रेयसः । को
यस्तु मन्दः अल्पबुद्धिः सः सदसद्विवेकासामर्थ्यात्
योगक्षेमनिमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्येतत् ।
दिलक्षणं वृणीते ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामा-
नभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

पुनः पुनः मया प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान् पुत्रादीन् प्रिय
ःप्रभृतिलक्षणान् कामान् अभिध्यायन् चिन्तयन् तेषा
ात्वादिदोषान् हे नचिकेतः, अत्यस्राक्षीः अतिसृष्टवा
ते; अहो बुद्धिमत्ता तव । न एतां अवाप्तवानसि
कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां वित्तमयीं धनप्रायां; यस्य
सीदन्ति बहवः अनेके मूढा मनुष्याः ॥

ते विपरीते विषूची
ाविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
ाभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये
त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४ ॥

श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद् य प्रेयं
युक्तं; तत्कस्मात्? यतः दूरं दूरेण महतान्तरेण ए
न्योन्यव्यावृत्तरूपे विवेकाविवेकात्मत्वात् तमःप्रकाशावि
गौ नानागती भिन्नफले संसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् । के
। या च अविद्या प्रेयोविषया विद्येति च श्रेयोविषय
अवगता पण्डितैः । तत्र विद्याभीप्सिनं विद्यार्थि
महं मन्ये । कस्मात्? यस्मादविद्वद्बुद्धिप्रलोभिन
ःप्रभृतयः बहवोऽपि त्वा त्वां न अलोलुपन्त न विच्छेद
मार्गादात्मोपभोगाभिवाञ्छासंपादनेन । अतो विद्यार्थि
ये इत्यभिप्रायः ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥

तु संसारभाजो जनाः, अविद्यायां अन्तरे मध्ये घ
वर्तमानाः वेष्ट्यमानाः पुत्रपश्वादितृष्णापाशशतैः,
ज्ञावन्तः पण्डिताः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानाः ते द
त्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तः जरामरणरोगादि
परिगच्छन्ति मूढाः अविवेकिनः अन्धेनैव दृष्टिवि
विषमे पथि यथा बहवः अन्धाः महान्तमनर्थमृच्छ

न सांपरायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

अत एव मूढत्वात् न सांपरायः प्रतिभाति । संपरे
परलोकः, तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः
स च बालं अविवेकिनं प्रति न प्रतिभाति न
इत्येतत् । प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं पुत्रपश्वादिप्रयो

ऽत्तमोहेन वित्तनिमित्तेनाविवेकेन मूढं तमसाच्छन्नम् ।
लोकः योऽयं दृश्यमानः स्त्र्यन्नपानादिविशिष्टः
ो लोकः इत्येवं मननशीलः मानी पुनः पुनः
धीनताम् आपद्यते मे मृत्योर्मम । जननमरणादि-
रूढ एव भवतीत्यर्थः ॥

यापि बहुभिर्यो न लभ्यः
वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
ं वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा
श्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

वंविध एव लोकः । यस्तु श्रेयोर्थी स सहस्रेषु
ाति त्वद्विधः यस्मात् श्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि
त्मा बहुभिः अनेकैः, शृण्वन्तोऽपि बहवः अनेके
न विद्युः न विदन्ति अभागिनः असंस्कृतात्मानो
किंच, अस्य वक्तापि आश्चर्यः अद्भुतवदेव,
भवति । तथा श्रुत्वापि अस्य आत्मनः कुशलः
लब्धा कश्चिदेव भवति । यस्मात् आश्चर्यः ज्ञाता
ुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः सन् ॥

ावरेण प्रोक्त एष
ज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति
अणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥

कस्मात्? न हि नरेण मनुष्येण अवरेण प्र
ीन प्राकृतबुद्धिनेत्येतत् । उक्तः एषः आत्मा यं त्वं
हि सुष्ठु सम्यक् विज्ञेयः विज्ञातुं शक्यः यस्मात्
ास्ति कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमान
थं पुनः सुविज्ञेय इति, उच्यते — अनन्यप्रो
पृथग्दर्शिनाचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्ते उ
तेः, अनेकधा अस्तिनास्तीत्यादिलक्षणा चिन्ता
सेमन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्त
मनः । अथवा स्वात्मभूते अनन्यस्मिन् आत्मनि प्रो
क्ते गतिः अत्र अन्यावगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात्
ा परा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानम् । अतः गन्तव्याभा
वशिष्यते संसारगतिर्वात्र नास्त्यनन्य आत्मनि प्रोक्ते
ात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य । अथवा प्रोच्यमान
ार्येण अनन्यतया प्रोक्ते आत्मनि अगतिः अनवबोधोऽ
ते । भवत्येवात्रगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदनन्योऽहमित्याचार्य
सुविज्ञेय आत्मा आगमवताचार्येणानन्यतया प्रोक्तः
यान् अणुतरः अणुप्रमाणादपि संपद्यत आत्मा । अतर्क्य
माणो न तर्क्यः स्वबुद्ध्यभ्यूहेन केवलेन तर्केण ।

वत्स्थापिते आत्मनि ततोऽणुतरमन्योऽभ्यूहति ततो-
। । न हि तर्कस्य निष्ठा क्वचिद्विद्यते ॥

र्केण मतिरापनेया
ान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
ापः सत्यधृतिर्बतासि
ङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

प्रोक्त आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रभवा मतिः ; नैषा
ामात्रेण आपनेया नापनीया न प्रापणीयेत्यर्थः ;
ोपहन्तव्या । तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरि -
ं कल्पयति । अत एव च येयमागमप्रभूता मतिः
ज्ञैनाचार्येणैव तार्किकात्, प्रोक्ता सती सुज्ञानाय
ातम । का पुनः सा तर्कागम्या मतिः इति,
मतिं मद्वरप्रदानेन आपः प्राप्तवानसि । सत्या
तिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिः । बतासीत्यनु-
वकेतसं वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये । त्वादृक् त्वत्तुल्यः
(भवतात् । भवत्वन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रष्टा ;
ई नचिकेतः प्रष्टा ॥

हृ° शेवधिरित्यनित्यं
ुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्नि-
रनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥

पुनरपि तुष्ट आह—जानाम्यहं शेवधिः निधि
रणः निधिरिव प्रार्थ्यत इति । असौ अनित्यम्
नामि । न हि यस्मात् अनित्यैः अध्रुवैः यत् नित्यं
यते परमात्माख्यः शेवधिः । यस्त्वनित्यसुखात्मकः
ानित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतः, ततः तस्मात् मया जानत
त्यसाधनैः न प्राप्यत इति, नाचिकेतः चितः अग्नि
ः पश्चादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निः निर्वर्तित
दमधिकारापन्नो नित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं नि
वानस्मि ॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां
क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा
धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११

त्वं तु कामस्य आप्तिं समाप्तिं, अत्र हि सं
म्माप्ताः, जगतः साध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठां
त्मकत्वात्, क्रतोः उपासनायाः फलं हैरण्यगर्भं पदं,
न्त्यं, अभयस्य च पारं परां निष्ठां, स्तोमं स्तुत्यं महत्

धीमान् सन् नचिकेतः, अत्यस्राक्षीः परमेव सर्वमेतत्संसारभोगजातम् । अहो बतानुत्तम

दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
ध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

यं ज्ञातुमिच्छस्यात्मानं तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्ये सूक्ष्मत्वात् तं, गूढं गहनं अनुप्रविष्टं प्राकृतविष छन्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ हितं निं लभ्यमानत्वात् । गह्वरेष्ठं गह्वरे विषमे अनेकानर्थसंक रेष्ठम् । यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्च, अतोऽ दुर्दर्शः तं पुराणं पुरातनं अध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगः तस्याधिगा मत्वा देवं आत्मानं धीरः हर्षशोकौ आत्मन उत्कष त् जहाति ॥

च्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः
वृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा
विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३

किंच, एतदात्मतत्त्वं यदहं वक्ष्यामि, तच्छ्रुत्वा ः
त् सम्यगात्मभावेन परिगृह्य उपादाय मर्त्यः म
नेयतं धर्म्यं प्रवृह्य उद्यम्य पृथक्कृत्य शरीरादेः, अणुं
त्मानं आप्य प्राप्य सः मर्त्यः विद्वान् मोदते मोदनं
मात्मानं लब्ध्वा । तदेतदेवंविधं ब्रह्म सद्म भवनं नं
ग्रपावृतद्वारं विवृतं अभिमुखीभूतं मन्ये, मोक्षार्हं त्वां
ाय: ॥

न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृत
न्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ।

एतच्छ्रुत्वा नचिकेताः पुनराह — यद्यहं योग्यः, प्रसन्न
मां प्रति, अन्यत्र धर्मात् शास्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फ
यश्च पृथग्भूतमित्यर्थः । तथा अन्यत्र अधर्मात् विहिता
पापात्, तथा अन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, कृतं कार्य
ात्रादन्यत्र । किंच, अन्यत्र भूताच्च अतिक्रान्तात्क
भविष्यतश्च तथा अन्यत्र वर्तमानात् । कालत्रयेण
यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पः
तद्वद मह्यम् ॥

ा यत्पदमामनन्ति

ॅसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

न्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

पदॅसंग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

वो मृत्युरुवाच, पृष्टं वस्तु विशेषणान्तरं च
दा यत्पदं पदनीयं गमनीयं अविभागेन अविरोधेन
यन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानी-
ो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणमन्यद्वा ब्रह्मप्राप्त्यर्थं
यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि संग्रहेण संक्षेपतः ब्रवीमि
तत्पदं यद्बुभुत्सितं त्वया तदेतदोमिति ओंशब्द-
च ॥

ं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।

ं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥

द्ध्येवाक्षरं ब्रह्म अपरं एतद्ध्येवाक्षरं परं च ।
रम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा उपास्य ब्रह्मेति यो
वा तस्य तत् भवति । परं चेत् ज्ञातव्यं, अपरं

ॅश्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

ालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते परस्मिन्ब्रह्मण्य
भूतो ब्रह्मवदुपास्यो भवतीत्यर्थः ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चि-
न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेषरहि
त प्रतीकत्वेन चोंकारो निर्दिष्टः, अपरस्य च ब्रह्मणो म
ाद्धन्प्रति । अथेदानीं तस्योंकारालम्बनस्यात्मनः साक्ष
धारयिषयेदमुच्यते । न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा
उत्पत्तिमतो वस्तुनोऽनित्यस्यानेका विक्रियाः, तासामाद्य
शलक्षणे विक्रिये इहात्मनि प्रतिषिध्येते प्रथमं सर्वविक्रि
न जायते म्रियते वेति । विपश्चित् मेधावी अपरिलु
त्वात् । किंच नायमात्मा कुतश्चित् कारणान्तरात
। अस्माच्चात्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तरभूतः । अतो
नित्यः शाश्वतः अपक्षयविवर्जितः । यो ह्यशाश्वतः सो
तु शाश्वतः अत एव पुराणः पुरापि नव एवेति । यो ह

स्त्रादिभिः शरीरे; तत्स्थोऽप्याकाशवदेव ॥

न्यते हन्तुँ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
विजानीतो नायँ हन्ति न हन्यते ॥

त्मानं शरीरमात्रात्मदृष्टिः हन्ता चेत् यदि च्छति हन्तुं हनिष्याम्येनमिति, योऽप्यन्यो हतः तमात्मानं हतोऽहमिति उभावपि तौ न विजानीतः नायं हन्ति अविक्रियत्वादात्मनः, तथा न हन्यते ादेव । अतोऽनात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मादि- त्मज्ञस्य, श्रुतिप्रामाण्यात्, न्यायाच्च धर्मा-

यान्महतो महीया-
स्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
श्यति वीतशोको
ादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

मानं जानातीति, उच्यते — अणोः सूक्ष्मात् देरणुतरः । महतो महत्परिमाणात् महीयान्

तरः पृथिव्यादेः; अणु महद्वा यदस्ति लोके वस्तु, त
नात्मवस्त्वंभवति। तदात्मना विनिर्मुक्तमसत्संपद्यते
वात्मा अणोरणीयान्महतो महीयान्, सर्वनामरू
त्। स च आत्मा अस्य जन्तोः ब्रह्मादिस्तम्बपर्य
स्य गुहायां हृदये निहितः आत्मभूतः स्थित इत
मानं दर्शनश्रवणमननविज्ञानलिङ्गम् अक्रतुः अकाम
विषयेभ्य उपरतबुद्धिरित्यर्थः। यदा चैवं तदा
ानि धातवः शरीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीत्येषां धातू
नो महिमानं कर्मनिमित्तवृद्धिक्षयरहितं पश्यति अ
ाहिजानाति; ततो विगतशोको भवति॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति॥

अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृत
ीनः अवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति शयानः या
ासावात्मा देवो मदामदः समदोऽमदश्च सहर्षोऽहर्षश्च
तोऽशक्यत्वाज्ज्ञातुं कः तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञ
ादादेरेव सूक्ष्मबुद्धेः पण्डितस्य विज्ञेयोऽयमात्मा
ानित्यादिविरुद्धानेकधर्मोपाधिकत्वाद्विरुद्धधर्मवान् वि
तामणिवत्कस्यचिद्वभासते। अतो दुर्विज्ञेयत्वं द
मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति। करणानामुपशमः शय

शविज्ञानस्योपशमः शयानस्य भवति । यदा चैवं के
ानत्वात्सर्वतो यातीव । यदा विशेषविज्ञानस्थः स्वेन
ान मनआदिगतिषु तदुपाधिकत्वाद्दूरं व्रजतीव । स

र२ शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।
ं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

ज्ञानाच्च शोकात्यय इत्यपि दर्शयति—अशरीरः
स्व आत्मा तं अशरीरं शरीरेषु देवपितृमनुष्यादिश
वस्थितिरहितेष्वनित्येषु अवस्थितं नित्यं अविकृतमित्ये
हृत्त्वस्यापेक्षिकत्वशङ्कायामाह–विभुं व्यापिनम् आत्म
यतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मनि
तमीदृशमात्मानं मत्वा अयमहमिति, धीरः धीमान्
ह्येवंविधस्यात्मविदः शोकोपपत्तिः ॥

मात्मा प्रवचनेन लभ्यो
। मेधया न बहुना ।
वैष वृणुते तेन ल
तस्यैष आत्मा वि

। दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा
वचनेन अनेकवेदस्वी

र्थधारणशक्त्या; न बहुना श्रुतेन न बाहुश्रुत्येन केवले
लभ्य इति, उच्यते—यमेव स्वमात्मानम् एष साधः
ते, तेनैवात्मना वरित्रा स्वयमात्मा लभ्यः ज्ञायत
मिश्चात्मानमेव प्रार्थयते। आत्मैवात्मा लभ्यत इत्यर्थः
। इति, उच्यते—तस्यात्मकामस्य एष आत्मा
यति पारमार्थिकीं स्वां तनूं स्वकीयं याथात्म्यमित्यर्थः ॥

ाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
ाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

किंचान्यत् । न दुश्चरितात् प्रतिषिद्धाच्छ्रुतिस्मृत्यविहि
अविरतः अनुपरतः । नापि इन्द्रियलौल्यात् अ
ः। नापि असमाहितः अनेकाग्रमनाः विक्षिप्त
चित्तोऽपि सन्समाधानफलार्थित्वात् नापि अशान्तम
वेत्तो वा। प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन एनं प्रकृतमा
त, यस्तु दुश्चरिताद्विरत इन्द्रियलौल्याच्च, समाहित
फलादप्युपशान्तमानसश्चाचार्यवान् प्रज्ञानेन एनं य
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

ा ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
र्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५

इति द्वितीया वल्ली ।

त्युः यस्य उपसेचनमिवौदनस्य, अशनत्वेऽप्यपर्याः यथोक्तसाधनानभियुक्तः सन् कः इत्था इत्थं अनिवेत्यर्थः, वेद विजानाति यत्र सः आत्मेति ॥

इति द्वितीयवल्लीभाष्यम् ॥

तृतीया वल्ली ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि

ऋतं पिबन्तावित्यस्या वल्ल्याः संबन्धः-विरुद्धफले इत्युपन्यस्ते, न तु सफले ते यथावि रथरूपककल्पना, तथा च प्रतिपत्तिसौकर्यम् । गन्तृगन्तव्यविवेकार्थं रथरूपकद्वारा द्वावात्मा सत्यं अवश्यंभावित्वात्कर्मफलं पिबन्तौ, एकस भुङ्क्ते नेतरः, तथापि पातृसंबन्धात्पिबन्तावित्युच्य सुकृतस्य स्वयंकृतस्य कर्मणः ऋतमिति पूर्वेण अस्मिञ्शरीरे, गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ, पर संस्थानापेक्षया परमं, परार्धे परस्य ब्रह्मणो हार्दाकाशम् । तस्मिन्हि परं ब्रह्मोपलभ्यते । तत हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः । तौ च छाया संसारित्वासंसारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति एव वदन्ति । पञ्चाग्नयो गृहस्थाः । ये च त्रिणा नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः ॥

तानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।
नीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥ २ ॥

सेतुरिव सेतुः ईजानानां यजमानानां कर्मिणाम्,
१। नाचिकेतं नाचिकेतोऽग्निः तं, वयं ज्ञातुं चेतुं च
। किंच, यच्च अभयं भयशून्यं संसारस्य पारं
च्छतां ब्रह्मविदां यत्परं आश्रयं अक्षरं आत्माख्यं
किमहि । परापरे ब्रह्मणी कर्मिब्रह्मविदाश्रये वेदि-
ः; तयोरेव ह्युपन्यासः कृतः 'ऋतं पिबन्तौ'

रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
रथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

पाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्ष-
ाय च, तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते—
ात्मानं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि विजानीहि;
थवद्बद्धहयस्थानीयैरिन्द्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य ।
ायलक्षणां सारथिं विद्धि; बुद्धिनेतृप्रधानत्वा-
ातृप्रधान इव रथः । सर्वं हि देहगतं कार्यं
। मनः संकल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहमेव च
मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि करणानि
॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्म

इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहुः रथक रथाकर्षणसामान्यात् । तेषु इन्द्रियेषु हयत्वेन पा मार्गान् रूपादीन्विषयान् विद्धि । आत्मेन्द्रियम मनोभिः सहितं संयुतमात्मानं भोक्तेति संसारीति विवेकिनः । न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमा कृतमेव तस्य भोक्तृत्वम् । तथा च श्रुत्यन्तरं दर्शयति—'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्यात्मतया नान्यथा, स्वभावानतिक्रमात् ।।

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव

तत्रैवं सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथि अनिपुणोऽविवेकी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति यथे अयुक्तेन अप्रगृहीतेन असमाहितेन मनसा प्रग्रहस्था भवति, तस्य अकुशलस्य बुद्धिसारथेः इन्द्रियाणि अवश्यानि अशक्यनिवारणानि दुष्टाश्वाः अदान्ताश्व भवन्ति ।।

ानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
ाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

ः पूर्वोक्तविपरीतसारथिर्भवति तस्य फलमाह—
निपुणः विवेकवान् युक्तेन मनसा प्रगृहीतमनाः
ादा, तस्य अश्वस्थानीयानीन्द्रियाणि प्रवर्तयितुं
यानि वश्यानि दान्ताः सदश्वा इवेतरसारथेः ॥

नवान्भवत्यमनस्कः सदाशुचिः ।
ामाप्नोति स तत्पदं संसारं चाधिगच्छति ॥

क्तिस्याविज्ञानवतो बुद्धिसारथेरिदं फलमाह—
ति । अमनस्कः अप्रगृहीतमनस्कः सः तत एव
न स रथी तत् पूर्वोक्तमक्षरं यत्परं पदम् आप्नोति
केवलं तन्नाप्नोति, संसारं च जन्ममरणलक्षणम्

ानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
माप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

ो विज्ञानवान् भवति विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथी,
मनाः समनस्कः सः तत एव सदा शुचिः ।
यस्मादाप्तात्पदादप्रच्युतः सन् भूयः पुनः न

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः प

किं तत्पदमित्याह— विज्ञानसारथिः यस्तु सारथिः पूर्वोक्तः मनःप्रग्रहवान् प्रगृहीतमनाः स शुचिर्नरो विद्वान्, सः अध्वनः संसारगतेः पारं गन्तव्यमित्येतत्, आप्नोति, मुच्यते सर्वसंसारबन्धनै व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य स्थानं, सतत्त्वमित्येतत्, यत् असावाप्नोति विद्वान

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्पः

अधुना यत्पदं गन्तव्यं तस्येन्द्रियाणि स्थूल तारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाधिगमः कर्तव्य इत्येवम स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि, तानि यैः परैरर्थैरात्मप्र तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्येभ्यः ते परा हि अर्थाः प्रत्यगात्मभूताश्च । तेभ्योऽपि अर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मत भूतं च मनः । मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भू विकल्पाद्यारम्भकत्वात् । मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा भूता च बुद्धिः, बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाद्यारम्भ बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्म

प्रथमं जातं हैरण्यगर्भं तत्त्वं बोधाबोधात्मकं
इत्युच्यते ॥

त्क्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वेमहत्तरं च अव्यक्तं
मव्याकृतनामरूपसतत्त्वं सर्वकार्यकारणशक्ति-
हं अव्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योत-
वटकणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । तस्मा-
रः सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महांश्च,
णात् । ततोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारय-
किंचिदिति । यस्मान्नास्ति पुरुषाच्चिन्मात्र-
स्तवन्तरं, तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां
ानम् । अत्र हि इन्द्रियेभ्य आरभ्य सूक्ष्म-
अत एव च गन्तृणां सर्वगतिमतां संसारिणां
'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति स्मृतेः ॥

षु गूढोऽत्मा न प्रकाशते ।
ा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

गत्यापि भवितव्यं, कथं 'यस्माद्भूयो न
दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव
ात्मत्वं च दर्शितं इन्द्रियमनोबुद्धिपरत्वेन ।

यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्यग्रूपं पुरुषं गच्छति इ
स्वरूपेण। तथा च श्रुतिः 'अनध्वगा
इत्याद्या। तथा च दर्शयति प्रसङ्गात्सर्वं
सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः संवृ
अविद्यामायाच्छन्नः अत एव आत्मा न प्रकाश
चित्। अहो अतिगम्भीरा दुरवगाह्या विचित्रा
सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वो
परमात्मेति न गृह्णाति, अनात्मानं देहे
दृश्यमानमपि घटादिवदात्मत्वेनाहममुष्य पु
गृह्णाति। नूनं परस्यैव मायया मोमुह्यम
बंभ्रमीति। तथा च स्मरणम् — 'नाहं प्रकाश
समावृतः' इत्यादि। ननु विरुद्धमिदमुच्यते
शोचति, न प्रकाशत इति च। नैतदेवम्। अब
प्रकाशत इत्युक्तम्। दृश्यते तु संस्कृतया अग्र
तया, एकाग्रतयोपेतयेत्येतत्; सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तु
सूक्ष्मदर्शिभिः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्या
पारम्पर्यदर्शनेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषां ते
सूक्ष्मदर्शिभिः, पण्डितैरित्येतत्॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ-
स्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।

मनि महति नियच्छे-
च्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

ायमाह—यच्छेत् नियच्छेदुपसंहरेत् प्राज्ञः विवेकी।
वागत्रोपलक्षणार्था सर्वेषामिन्द्रियाणाम्। क?
ान्दसं दैर्घ्यम्। तच्च मनः यच्छेत् ज्ञाने प्रकाश-
। बुद्धिर्हि मनआदिकरणान्याप्नोतीत्यात्मा प्रत्यक्
बुद्धिं आत्मनि महति प्रथमजे नियच्छेत्।
ावकमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः। तं च
छेत् शान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे अविक्रिये
ायसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि॥

जाग्रत
वरान्निबोधत।
रा निशिता दुरत्यया
ास्तत्कवयो वदन्ति॥ १४॥

स्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यन्मिथ्या-
ारकफललक्षणं स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन मरीच्युदक-
मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशान्तः
, अतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ताः उत्तिष्ठत हे
भिमुखा भवत; जाग्रत अज्ञाननिद्राया घोर-

यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्यग्रूपं पुरुषं गच्छति अनात्मभूतं, न वि
स्वरूपेण । तथा च श्रुतिः 'अनध्वगा अध्वसु पारयिष्ण
इत्याद्या । तथा च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वस्य — एष ए
सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः संवृतः दर्शनश्रवणादि
अविद्यामायाच्छन्नः अत एव आत्मा न प्रकाशते आत्मत्वेन क
श्चित् । अहो अतिगम्भीरा दुरवगाह्या विचित्रा चेयं माया,
सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवं बोध्यमा
परमात्मेति न गृह्णाति, अनात्मानं देहेन्द्रियादिसंघातमा
दृश्यमानमपि घटादिवदात्मत्वेनाहममुष्य पुत्र इत्यनुच्यमान
गृह्णाति । नूनं परस्यैव मायया मोमुह्यमानः सर्वो लोक
बंभ्रमीति । तथा च स्मरणम् — 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगम
समावृतः' इत्यादि । ननु विरुद्धमिदमुच्यते — मत्वा धी
शोचति, न प्रकाशत इति च । नैतदेवम् । असंस्कृतबुद्धेरविज्ञेय
प्रकाशत इत्युक्तम् । दृश्यते तु संस्कृतया अग्र्यया, अग्रमिव
ग्र्या, एकाग्रतयोपेतयेत्येतत् ; सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया ।
सूक्ष्मदर्शिभिः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिप्रकारेण सूक्ष
तम्यदर्शनेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषां ते सूक्ष्मदर्शिनः,
सूक्ष्मदर्शिभिः, पण्डितैरित्येतत् ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ-

स्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छे-
त्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

तत्प्रतिपत्त्युपायमाह –यच्छेत् नियच्छेदुपसंहरेत् प्राज्ञः विवेकी। कं? वाक् वाचं; वागत्रोपलक्षणार्था सर्वेषामिन्द्रियाणाम्। क? ानसी मनसि। छान्दसं दैर्घ्यम्। तच्च मनः यच्छेत् ज्ञाने प्रकाश-वरूपे बुद्धावात्मनि। बुद्धिर्हि मनआदिकरणान्याप्नोतीत्यात्मा प्रत्यक् ा तेषाम्। ज्ञानं बुद्धिं आत्मनि महति प्रथमजे नियच्छेत्। थमजवत्स्वच्छस्वभावकमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः। तं च ाान्तमात्मानं यच्छेत् शान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे अविक्रिये ार्वान्तरे सर्वबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत
प्राप्य वरान्निबोधत।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया
दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

एवं पुरुषे आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यन्मिथ्या-ानविजृम्भितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन मरीच्युदक-ज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशान्तः ्तकृत्यो भवति यतः, अतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ताः उत्तिष्ठत हे न्तवः; आत्मज्ञानाभिमुखा भवत; जाग्रत अज्ञाननिद्राया घोर-

रूपायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कुरुत । कथं? प्राप्य वरान् प्रकृष्टानाचार्यांस्तत्त्वविदः, तदुपदिष्टं सर्वान्तरमात्म मस्मीति निबोधत अवगच्छत; न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनु आह मातृवत्, अतिसूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाज्ज्ञेयस्य । किमिव बुद्धिरिति, उच्यते— क्षुरस्य धारा अग्रं निशिता तीक्ष्णीकृता दुःखेनात्ययो यस्याः सा दुरत्यया । यथा सा पद्भ्यां दु तथा दुर्गं दुःसंपाद्यमित्येतत्; पथः पन्थानं तत् तं ज्ञानलक्ष कवयः मेधाविनो वदन्ति । ज्ञेयस्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञा दुःसंपाद्यत्वं वदन्तीत्यभिप्रायः ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५

तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येति, उच्यते । स्थूला मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता तथा तत्रैकैकगुणापकर्षेण गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनि तारतम्यं दृष्टमबादिषु यावदाकाशमिति । ते गन्धादयः स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ताः यत्र न सन्ति, किमु तस्य सूक्ष्म निरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः — अशब्दमस्पर्शम

अगन्धवच्च यत्, एतद्व्याख्यातं ब्रह्म । अव्ययं, यद्धि शब्दादिमत्, तद्व्येति; इदं त्वशब्दादिमत्त्वादव्ययं न व्येति न क्षीयते; अत एव च नित्यं; यद्धि व्येति, तदनित्यं; इदं तु न व्येति; अतो नित्यम्। इतश्च नित्यं—अनादि अविद्यमानः आदिः कारणमस्य तदिदमनादि । यद्धादिमत्, तत्कार्यत्वादनित्यं कारणे प्रलीयते यथा पृथिव्यादि; इदं तु सर्वकारणत्वादकार्यं, अकार्यत्वान्नित्यं; न तस्य कारणमस्ति यस्मिन्प्रलीयेत । तथा अनन्तं अविद्यमानोऽन्तः कार्यमस्य तदनन्तम् । यथा कदल्यादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टं, न च तथाप्यन्तवत्त्वं ब्रह्मणः; अतोऽपि नित्यम् । महतः महत्तत्त्वाद्बुद्ध्याख्यात् परं विलक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपत्वात्; सर्वसाक्षि हि सर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म। उक्तं हि — 'एष सर्वेषु भूतेषु' इत्यादि । ध्रुवं च कूटस्थं नित्यं न पृथिव्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वम् । तत् एवंभूतं ब्रह्म आत्मानं निचाय्य अवगम्य तं आत्मानं मृत्युमुखात् मृत्युगोचरादविद्याकामकर्मलक्षणात् प्रमुच्यते वियुज्यते ॥

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तꣳसनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥

प्रस्तुतविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः — नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं मृत्युना प्रोक्तं मृत्युप्रोक्तं इदमाख्यानमुपाख्यानं वल्लीत्रयलक्षणं सनातनं चिरंतनं वैदिकत्वात् उक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वा च

आचार्येभ्यः मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः तस्मि
महीयते आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्प
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

इति तृतीया वल्ली ।

इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥

यः कश्चिदिमं ग्रन्थं परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं श्रा
ऽर्थतश्च ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः शुचिर्भू
वा श्रावयेत् भुञ्जानान्, तत् श्राद्धं अस्य आनन्त्याय
कल्पते समर्थ्यते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति तृतीयवल्लीभाष्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
काठकोपनिषद्भाष्ये
प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

—:o:—

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इत्युक्तम् । कः पुनः प्रतिबन्धोऽग्र्याया बुद्धेः, येन तदभावादात्मा न दृश्यत इति तददर्शनकारणप्रदर्शनार्था वल्ली आरभ्यते; विज्ञाते हि श्रेयःप्रतिबन्धकारणे तदपनयनाय यत्न आरब्धुं शक्यते, नान्यथेति—

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभू-
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १

पराञ्चि परागञ्चन्ति गच्छन्तीति, खानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव विषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवंस्वभावकानि तानि व्यतृणत् हिंसितवान् हननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ ? स्वयंभूः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति । तस्मात् पराङ् पराग्रूपाननात्मभूताञ्शब्दादीन् पश्यति उपलभते उपलब्धा नान्तरात्मन् नान्तरात्मानमित्यर्थः । एवंस्वभावेऽपि सति लोकस्य

कश्चित् नद्याः प्रतिस्रोतःप्रवर्तनमिव धीरः धीमान्विवेकी प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । प्रतीच्येवात्मशब्दे नान्यत्र । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्तते; 'यच्चा यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मे इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वर अपश्यत् पश्यतीत्यर्थः, छन्दसि कालानियमात् । क उच्यते — आवृत्तचक्षुः आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रा जातमशेषविषयात् यस्य स आवृत्तचक्षुः । स एवं संस्क त्मानं पश्यति । न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मे संभवति । किमिच्छन्पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वभाः कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्यतीति, उच्यते । अमृत धर्मत्वं नित्यस्वभावतां इच्छन् आत्मन इत्यर्थः ॥

पराचः कामाननुयन्ति बाला-
स्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

यत्तावत्स्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदः बन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलत्वाद्या च पराक्ष्वेवाविद्योपप्र दृष्टेषु भोगेषु तृष्णा ताभ्यामविद्यातृष्णाभ्यां प्रतिबद्धात्मद बहिर्गतानेव कामान् काम्यान्विषयान् अनुयन्ति अनुगच्छ

, ते तेन कारणेन मृत्योः अविद्याकामकर्मसमुदायस्य यन्ति
वेततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य पाशं पाश्यते बध्यते
शं देहेन्द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणम् । अनवरतं जन्ममरण-
नेकानर्थव्रातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यत एवं अथ तस्मात्
विवेकिनः प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं अमृतत्वं ध्रुवं
देवाद्यमृतत्वं ह्यध्रुवं, इदं तु प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थान-
, 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । तदेवं-
मविचाल्यममृतत्वं विदित्वा अध्रुवेषु सर्वपदार्थेषु अनित्येषु
ब्राह्मणा इह संसारेऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किंचिदपि
र्शनप्रतिकूलत्वात् । पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्थिष्ठन्त्येवे-
॥

न रूपं रसं गन्धं
शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
तेनैव विजानाति
किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ३ ॥

द्विज्ञानान्न किंचिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः, कथं तदधिगम
ते — येन विज्ञानस्वभावेनात्मना रूपं रसं गन्धं शब्दान्
मैथुनान् मैथुननिमित्तान्सुखप्रत्ययान् विजानाति विस्पष्टं
र्वो लोकः । ननु नैवं प्रसिद्धिर्लोकस्य आत्मना देहादि-
हं विजानामीति । देहादिसंघातोऽहं विजानामीति तु सर्वो

लोकोऽवगच्छति । न त्वेवम् । देहादिसंघातस्यापि शब्दादि
विशेषाद्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वम् । यदि हि
संघातो रूपाद्यात्मकः सन् रूपादीन्विजानीयात, तर्हि ब
रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपं च विजानीयुः । न चैतदस्ति
देहादिलक्षणांश्च रूपादीन् एतेनैव देहादिव्यतिरिक्तेनैव विज्ञ
नात्मना विजानाति लोकः । यथा येन लोहो दहति त
तद्वत् । आत्मनोऽविज्ञेयं किं अत्र अस्मिँल्लोके परिशिष्यते
परिशिष्यते सर्वमेव त्वात्मना विज्ञेयम् । यस्यात्मनोऽविज्ञेयं
परिशिष्यते, स आत्मा सर्वज्ञः । एतद्वै तत् । किं तत् ? य
पृष्टं देवादिभिरपि विचिकित्सितं धर्मादिभ्योऽन्यत् विष्णो
यस्मात्परं नास्ति तद्वै एतत् अधिगतमित्यर्थः ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोच

अतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थं पुनः
स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्येतत् । तथा जागरितान्तं
मध्यं जागरितविज्ञेयं च । उभौ स्वप्नजागरितान्तौ येन
अनुपश्यति लोकः इति सर्वं पूर्ववत् । तं महान्तं विभुमात
अवगम्यात्मभावेन साक्षादहमस्मि परमात्मेति, धीरः न शो

य इमं मध्वदं वेद
आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य
न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

किंच, यः कश्चित् इमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य धारयितारमात्मानं वेद विजानाति अन्तिकात् अन्तिके समीपे ईशानम् ईशितारं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य, ततः तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमिच्छति, अभयप्राप्तत्वात् । यावद्धि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मन्येत तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानम् । यदा तु नित्यमद्वैतमात्मानं विजानाति, तदा कः किं कुतो वा गोपायितुमिच्छेत् । एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥

यः पूर्वं तपसो जात-
मद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं
यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥

यः प्रत्यगात्मेश्वरभावेन निर्दिष्टः, स सर्वात्मेत्येतद्दर्शयति यः कश्चिन्मुमुक्षुः पूर्वं प्रथमं तपसः ज्ञानादिलक्षणाद्ब्रह्मण इत्येतत्, जातम् उत्पन्नं हिरण्यगर्भम् । किमपेक्ष्य पूर्वमिति, आह— अद्भ्यः पूर्वं अप्सहितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यः, न केवलाभ्योऽद्भ्य इत्यभिप्रायः । अजायत उत्पन्नः । यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहां हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन्तं शब्दादीनुपलभमानं भूतेभिः भूतैः

कार्यकरणलक्षणैः सह तिष्ठन्तं यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्येतत् एवं पश्यति, स एतदेव पश्यति— यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म ॥

या प्राणेन संभवति
अदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं
या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ।

किंच, या सर्वदेवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हि गर्भरूपेण परस्माद्ब्रह्मणः संभवति शब्दादीनामदनात् अदितिः पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं अदितिम् । तामेव विशिनष्टि— भूतेभिः भूतैः समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्येतत् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा
गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भि-
र्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ।

किंच, यः अधियज्ञम् उत्तराधरारण्योर्निहितः स्थितः जात अग्निः पुनः सर्वहविषां भोक्ता, अध्यात्मं च योगिभिः, गर्भ गर्भिणीभिः अन्तर्वत्नीभिरगर्हितान्नभोजनादिना यथा गर्भः सु सुष्ठु सम्यग्भृतो लोके, इत्थमेव ऋत्विग्भिर्योगिभिश्च सुभृत इत्ये

[दि]वे दिवे अहन्यहनि ईड्यः स्तुत्यो वन्द्यश्च कर्मिभिर्योगिभि-
हृदये च जागृवद्भिः जागरणशीलैः अप्रमत्तैरित्येतत् ।
[हवि]ः आज्यादिमद्भिः ध्यानभावनावद्भिश्च मनुष्येभिः मनुष्यैः
एतद्वै तत् तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥

यतश्चोदेति सूर्यः
अस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वे अर्पिता-
स्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

[किं]च, यतश्च यस्मात्प्राणात् उदेति उत्तिष्ठति सूर्यः, अस्तं
[निम्लोचन]ं तिरोधानं यत्र यस्मिन्नेव च प्राणे अहन्यहनि गच्छति,
[त]स्मिन् देवाः सर्वे अग्न्यादयः अधिदैवं वागादयश्चाध्यात्मं
अरा इव रथनाभौ अर्पिताः संप्रवेशिताः स्थितिकाले ।
ब्रह्मैव । तत् एतत्सर्वात्मकं ब्रह्म, उ नात्येति नातीत्य
[तदात्मता]ं तदन्यत्वं गच्छति, कश्चन कश्चिदपि; एतद्वै तत् ॥

[यदे]ह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
[मृत्यो]ः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

[य]द्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधित्वादब्रह्मवदवभास-
[संसा]र्यन्यत्परस्माद्ब्रह्मण इति मा भूत्कस्यचिदाशङ्केतीदमाह —
[का]र्यकरणोपाधिसमन्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां,

तदेव स्वात्मस्थं अमुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्मवर्जितं ब्रह्म यच्च अमुत्र अमुष्मिन्नात्मनि स्थितं, तदनु इह तदेव इह कार्यकरण नामरूपोपाधिं अनु विभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं सति उपाधि स्वभावभेददृष्टिलक्षणया अविद्यया मोहितः सन् य इह ब्रह्मण्यनान भूते परस्मादन्योऽहं मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यां उपलभते, स मृत्योर्मरणात् मृत्युं मरणं पुनः पुनः जननमरणभाः माप्नोति प्रतिपद्यते । तस्मात्तथा न पश्येत् । विज्ञानैकरसं नैरन्तरे णाकाशवत्परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थः ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥

प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसैव इदं ब्रह्मैकर आप्तव्यं आत्मैव नान्यदस्तीति । आप्ते च नानात्वप्रत्युपस्थापिकाः अविद्याया निवृत्तत्वात् इह ब्रह्मणि नाना नास्ति किंचन अणुमात्रमपि यस्तु पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुञ्चति इह ब्रह्मणि नानेव पश्यति, मृत्योर्मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थः ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानं भूतभव्यस्य
न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥

पुनरपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माह — अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठ-
ः । अङ्गुष्ठपरिमाणं हृदयपुण्डरीकं तच्छिद्रवर्त्यन्तःकरणोपाधि-
त्रः अङ्गुष्ठमात्रवंशपर्वमध्यवर्त्यम्बरवत् । पुरुषः पूर्णमनेन
। मध्ये आत्मनि शरीरे तिष्ठति यः तं आत्मानं ईशानं
स्य विदित्वा, न तत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य
स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

किंच, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः ज्योतिरिव अधूमकः, अधूमक-
क्तं ज्योतिःपरत्वात् । यस्त्वेवं लक्षितो योगिभिर्हृदये ईशानः
स्य स एव नित्यः कूटस्थः अद्य इदानीं प्राणिषु वर्तमानः
श्वोऽपि वर्तिष्यते, नान्यस्तत्समोऽन्यश्च जनिष्यत इत्यर्थः ।
नायमस्तीति चैके' इत्ययं पक्षो न्यायतोऽप्राप्तोऽपि स्ववचनेन
युक्तः, तथा क्षणभङ्गवादश्च ॥

दकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्रह्मण आह— यथा उदकं दुर्गे

दुर्गमे देशे उच्छ्रिते वृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्ववत्सु निम्नप्रदेशे विकीर्णं सद्विनश्यति, एवं धर्मान् आत्मनोऽभिन्नान् पृ पृथगेव प्रतिशरीरं पश्यन् तानेव शरीरभेदानुवर्तिनः अ: शरीरभेदमेव पृथक् पुनः पुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भव एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम

इति चतुर्थी वल्ली ।

अस्य पुनर्विद्यावतो विध्वस्तोपाधिकृतभेददर्शन विज्ञानघनैकरसमद्वयमात्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मन स्वरूपं कथं संभवतीति, उच्यते— यथा उदकं शुद्धे प्रसन्नं आसिक्तं प्रक्षिप्तं एकरसमेव नान्यथा तादृ आत्माप्येवमेव भवति एकत्वं विजानतो मुनेः मननशील तस्मात् कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिं च उज्झित्वा सहस्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शान्त मित्यर्थः ॥

इति चतुर्थवल्लीभाष्यम् ॥

पञ्चमी वल्ली ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ।
एतद्वै तत् ॥ १ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्धारणार्थोऽयमारम्भः, दुर्वि-
त्वाद्ब्रह्मणः — पुरं पुरमिव पुरम् । द्वारद्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेक-
पकरणसंपत्तिदर्शनात् शरीरं पुरम् । पुरं च सोपकरणं स्वात्मना
हितस्वतन्त्रस्वाम्यर्थं दृष्टम् । तथेदं पुरसामान्यादनेकोपकरणसंहतं
रं स्वात्मना असंहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति । तच्चेदं
राख्यं पुरं एकादशद्वारं; एकादश द्वाराण्यस्य — सप्त शीर्षण्यानि,
या सहार्वाञ्चि त्रीणि, शिरस्येकं, तैरेकादशद्वारं पुरम् । कस्य ?
स्य जन्मादिविक्रियारहितस्यात्मनो राजस्थानीयस्य पुरधर्म-
क्षणस्य । अवक्रचेतसः अवक्रं अकुटिलमादित्यप्रकाशवन्नित्य-
वस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानमस्येति अवक्रचेताः तस्यावक्रचेतसः
स्थानीयस्य ब्रह्मणः यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वामिनं अनुष्ठाय
त्वा । ध्यानं हि तस्यानुष्ठानं सम्यग्विज्ञानपूर्वकम् । तं सर्वै-
विनिर्मुक्तः सन्समं सर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञाना-
यप्राप्तेः शोकावसराभावात्कुतो भयेक्षा । इहैवाविद्याकृतकामकर्म-

बन्धनैर्विमुक्तो भवति । विमुक्तश्च सन्विमुच्यते; पुनः गृह्णातीत्यर्थः ॥

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षस-
द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥

स तु नैकपुरवर्त्येवात्मा किं तर्हि सर्वपुरवर्ती । कथः हन्ति गच्छतीति । शुचिषत् शुचौ दिवि आदित्यात्मना सी वसुः वासयति सर्वानिति । वाय्वात्मना अन्तरिक्षे अन्तरिक्षसत् । होता अग्निः, 'अग्निर्वै होता' इति श्रुतेः पृथिव्यां सीदतीति वेदिषत्, 'इयं वेदिः परोऽन्तः पृ इति मन्त्रवर्णात् । अतिथिः सोमः सन् दुरोणे कलशे दुरोणसत् । ब्राह्मणोऽतिथिरूपेण वा दुरोणेषु गृहेषु दुरोणसत् । नृषत् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् । वरसत् व सीदतीति वरसत् । ऋतसत् ऋतं सत्यं यज्ञो वा, तस्मिन् ऋतसत् । व्योमसत् व्योम्नि आकाशे सीदतीति व्योमसत् । अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायत इति अब्जाः । गोज पृथिव्यां व्रीहियवादिरूपेण जायत इति गोजाः । ऋतजाः यइ जायत इति ऋतजाः । अद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण ज अद्रिजाः । सर्वात्मापि सन् ऋतं अवितथस्वभाव एव । बृह

गात् । यदाप्यादित्य एव मन्त्रेणोच्यते तदाप्यात्मस्वरूपत्व- ङ्गीकृतमिति ब्रह्मणि व्याख्यानेऽप्यविरोधः । सर्वथाप्येक गतः, नात्मभेद इति मन्त्रार्थः ॥

प्राणमुन्नयति अपानं प्रत्यगस्यति ।
वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

त्मनः स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते — ऊर्ध्वं हृदयात् प्राणं ायुं उन्नयति ऊर्ध्वं गमयति । तथा अपानं प्रत्यक् अधः ति यः इति वाक्यशेषः । तं मध्ये हृदयपुण्डरीकाकाशे द्धावभिव्यक्तं विज्ञानप्रकाशं वामनं वननीयं संभजनीयं वाः चक्षुरादयः प्राणाः रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो विश उपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । यदर्था सर्वे वायुकरणव्यापाराः, सोऽन्यः सिद्ध इति

अस्य विस्रंसमानस्य
शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य
किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

, अस्य शरीरस्थस्य आत्मनः विस्रंसमानस्य भ्रंशमानस्य तः । विस्रंसनशब्दार्थमाह – देहाद्विमुच्यमानस्येति ।

किमत्र परिशिष्यते प्राणादिकलापे न किंचन परिशिष्
पुरस्वामिविद्रवण इव पुरवासिनां यस्यात्मनोऽपगमे
करणकलापरूपं सर्वमिदं हतबलं विध्वस्तं भवति
सोऽन्यः सिद्ध आत्मा ॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ

स्यान्मतं प्राणापानाद्यपगमादेवेदं विध्वस्तं
व्यतिरिक्तात्मापगमात्, प्राणादिभिरेवेह मर्त्यो जीवतीति
न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्यः मनुष्यो
जीवति न कोऽपि जीवति । न ह्येषां परार्थानां संहत्यक
हेतुत्वमुपपद्यते । स्वार्थेनासंहतेन परेण संहतानामक
केनचिदप्रयुक्तं यथा गृहादीनां लोके; तथा प्राणादीनाम
भवितुमर्हति । अत इतरेण तु इतरेणैव संहतप्राणादिविल
संहताः सन्तः जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । यस्मिन् संहतवि
सति परस्मिन् एतौ प्राणापानौ चक्षुरादिभिः संहतौ उ
संहतस्यार्थे प्राणापानादिः सर्वं व्यापारं कुर्वन्वर्तते संह
ततोऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातन
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौ

हन्तेदानीं पुनरपि ते तुभ्यं इदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं
ं प्रवक्ष्यामि । यद्विज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति, अविज्ञा-
स्य मरणं प्राप्य यथा च आत्मा भवति यथा आत्मा संसरति
शृणु हे गौतम ॥

।निमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
ाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

योनिं योनिद्वारं शुक्रबीजसमन्विताः सन्तः अन्ये केचिदविद्या-
ूढाः प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिनः देहवन्तः,
ाविशन्तीत्यर्थः । स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावं अन्ये अत्यन्ताधमा
प्राप्य अनुसंयन्ति अनुगच्छन्ति । यथाकर्म यद्यस्य कर्म
र्म यैर्यादृशं कर्म इहजन्मनि कृतं तद्वशेनेत्येतत् । तथा
यादृशं च विज्ञानमुपार्जितं तदनुरूपमेव शरीरं प्रतिपद्यन्त
'यथाप्रज्ञं हि संभवाः' इति श्रुत्यन्तरात् ॥

सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
ोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ।
एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति तदाह — य एष सुप्तेषु
जागर्ति न स्वपिति; कथम्? कामं कामं तं तमभिप्रेतं

स्त्र्याद्यर्थमविद्यया निर्मिमाणः निष्पादयन् जागर्ति पुरुषः यः, तदे शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यद्गुह्यं ब्रह्मास्ति । तदेव अमृतं अविनाशि उच्यते सर्वशास्त्रेषु । किंच, पृथिव्यादयो लोकास्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मणि श्रिताः आश्रिताः, सर्वलोककारणत्वात्तस्य । तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

अनेककुतार्किकपाषण्डबुद्धिविचालितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्नमप्यात्मैकत्वविज्ञानमसकृदुच्यमानमप्यनृजुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादने आदरवती पुनः पुनराह श्रुतिः— अग्निः यथा एक एव प्रकाशात्मा सन् भुवनम्, भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनम्, अयं लोकः, तमिमं प्रविष्टः अनुप्रविष्टः, रूपं रूपं प्रति, दार्वादिदाह्यभेदं प्रतीत्यर्थः, प्रतिरूपः तत्र तत्र प्रतिरूपवान् दाह्यभेदेन बहुविधो बभूव; एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानामभ्यन्तर आत्मा अतिसूक्ष्मत्वात् रूपं रूपं दार्वादिष्विव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात् प्रतिरूपो बभूव बहिश्च स्वेनाविकृतेन रूपेण आकाशवत् ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

तथाऽन्यो दृष्टान्तः — वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना प्रविष्टः । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादि समानम् ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु
र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

एकस्य सर्वात्मत्वे संसारदुःखित्वं परस्यैव स्यादिति प्राप्ते, —सूर्यः यथा चक्षुष आलोकेनोपकारं कुर्वन्मूत्रपुरीषाद्य-शनेन तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चक्षुः अपि सन् न लिप्यते अशुच्यादिदर्शननिमित्तैराध्यात्मिकैः पापदोषैः बाह्यैश्च संसर्गदोषैः एकः सन्, तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते न बाह्यः । लोको ह्यविद्यया स्वात्मन्यध्यस्तया कामकर्मोद्भवं वति । न तु सा परमार्थतः स्वात्मनि । यथा रज्जु-गगनेषु सर्परजतोदकमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो सन्ति, संसर्गिणि विपरीतबुद्ध्यध्यासनिमित्तात्तु तद्दोष-ते ; न तद्दोषैस्तेषां लेपः, विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्या हि ते; नि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्पादि-

स्थानीयं विपरीतमध्यस्य तन्निमित्तं जन्ममरणादिदुःखम
त्वात्मा सर्वलोकात्मापि सन् विपरीताध्यारोपनिमित्ते
लोकदुःखेन । कुतः ? बाह्यः रज्ज्वादिवदेव विपरीतबुद्धय
हि स इति ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १

किंच, स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतन्त्रः एकः, ऽभ्यधिको वान्योऽस्ति । वशी, सर्वं ह्यस्य जगद्वशे वर्तते सर्वभूतान्तरात्मा । यत एकमेव सदैकरसमात्मानं विशुद्ध रूपं नामरूपाद्यशुद्धोपाधिभेदवशेन बहुधा अनेकप्रकारेण स्वात्मसत्तामात्रेण अचिन्त्यशक्तित्वात्, तं आत्मस्थं स्व काशे बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमित्येतत् — न हि श रत्रमात्मनः, आकाशवदमूर्तत्वात्; आदर्शस्थं मुखमिति तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तबाह्यवृत्तयः अनुपश्यन्ति आ देशमनु साक्षादनुभवन्ति धीराः विवेकिनः, तेषां पर शाश्वतं नित्यं सुखं आत्मानन्दलक्षणं भवति, नेतरेषां बुद्धीनामविवेकिनां स्वात्मभूतमपि, अविद्याव्यवधानात् ।

त्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
नात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

च, नित्यः अविनाशी अनित्यानां विनाशिनाम् । चेतनः
तयितॄणां ब्रह्मादीनां प्राणिनाम् । अग्निनिमित्तमिव दाह-
ामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषाम् ।
सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कामिनां संसारिणां कर्मानुरूपं कामान्
स्वानुग्रहनिमित्तांश्च कामान् यः एको बहूनां अनेकेषां
विदधाति प्रयच्छतीत्येतत् । तं आत्मस्थं ये अनुपश्यन्ति
शान्तिः उपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्यात् । न
वंविधानाम् ॥

तदिति मन्यन्ते-
ऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
ं नु तद्विजानीयां
किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

दात्मविज्ञानसुखं अनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं परमं प्रकृष्टं
ाङ्मनसयोरगोचरमपि सन्निवृत्तैषणा ये ब्राह्मणास्ते
नवेति मन्यन्ते, कथं नु केन प्रकारेण तत्सुखमहं

विजानीयां इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापादयेयं यथा नि
यतयः । किमु तत् भाति दीप्यते प्रकाशात्मकं तत् यते
गोचरत्वेन विभाति विस्पष्टं दृश्यते किं वा नेति ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १

इति पञ्चमी वल्ली ।

अत्रोत्तरमिदम्—भाति च विभाति चेति । कथ
तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यः
न प्रकाशयतीत्यर्थः । तथा न चन्द्रतारकं, नेमा विद्यु
कुतः अयं अस्मद्दृष्टिगोचरः अग्निः । किं बहुना ? यदिदं
सर्वं भाति तत् तमेव परमेश्वरं भान्तं दीप्यमानं
अनुदीप्यते । यथा जलोल्मुकादि अग्निसंयोगादग्निं द
न स्वतः, तद्वत् । तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि
यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च । कार्यगतेः
भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्व
भासनमन्यस्य कर्तुं शक्यं, घटादीनामन्यावभास
भारूपाणां च आदित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥

इति पञ्चमवल्लीभाष्यम् ॥

षष्ठी वल्ली ।

र्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
देव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
स्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ।
एतद्वै तत् ॥ १ ॥

तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य यथा क्रियते लोके, एवं
ार्यवृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरूपावदिधारयिषया इयं
ल्ली आरभ्यते । ऊर्ध्वमूलः ऊर्ध्वं मूलं यत् तद्विष्णोः परमं
ति सोऽयमव्यक्तादिस्थावरान्तः संसारवृक्षः ऊर्ध्वमूलः ।
व्रश्चनात् विनश्वरत्वात् । अविच्छिन्नजन्मजरामरणशोकाद्यने-
ात्मकः प्रतिक्षणमन्यथास्वभावः मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरा-
नष्टस्वरूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः कदलीस्तम्भव-
ः अनेकशतपाषण्डबुद्धिविकल्पास्पदः तत्त्वविजिज्ञासुभिरनि-
तत्त्वः वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूलसारः अविद्याकामकर्माव्यक्त-
वः अपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुरः सर्व-
ङ्गभेदस्कन्धः तत्तत्तृष्णाजलासेकोद्भूतदर्पः बुद्धीन्द्रियविषय-
ङ्कुरः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशः यज्ञदानतपआद्यनेक-
ुष्पः सुखदुःखवेदनानेकरसः प्राण्युपजीव्यानन्तफलः तत्तृष्णा-

सलिलावसेकप्ररूढजटिलीकृतदृढबद्धमूलः सत्यनामादिसप्तलो॰ दिभूतपक्षिकृतनीडः प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीत॰ क्ष्वेलितास्फोटितहसिताकृष्टरुदित हाहामुञ्चमुञ्चेत्याद्यनेकशब्दकृत भूतमहारवः वेदान्तविहितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गशस्त्रकृतोच्छेदः संसारवृक्षः अश्वत्थः अश्वत्थवत्कामकर्मवातेरितनित्यप्रचलितस्व स्वर्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभिः शाखाभिः अवाक्शाखः, अवाच्यः यस्य सः, सनातनः अनादित्वाच्चिरप्रवृत्तः । यदस्य संसा मूलं तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं ज्योतिष्मत् चैतन्यात्मज्योतिःस्वभा ब्रह्म सर्वमहत्त्वात् । तदेव अमृतं अविनाशस्वभावं उच्यते सत्यत्वात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतमन्यदतो तस्मिन् परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोकाः गन्धर्वनगरमरीच्युदकमा परमार्थदर्शनाभावावगमनाः श्रिताः आश्रिताः सर्वे समस्ताः स्थितिलयेषु । तदु तद्ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते मृदादिकमिव घट कश्चन कश्चिदपि विकारः । एतद्वै तत् ॥

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति

यद्विज्ञानादमृता भवन्तीत्युच्यते, जगतो मूलं तदेव ब्रह्म; असत एवेदं निःसृतमिति, तन्न — यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्ब्रह्मणि सति एजति कम्पते, तत एव निर्गतं सत् प्रचलति नियमेन चेष्टते । यदेवं जगदुत्पत्त्य

[महद्भयं, महच्च तत् भयं च बिभेत्यस्मादिति महद्भयं, वज्र-
उद्यतमिव वज्रं; यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनं अभिमुखीभूतं
त्या नियमेन तच्छासने वर्तन्ते, तथेदं चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्र-
लक्षणं जगत्सेश्वरं नियमेन क्षणमप्यविश्रान्तं वर्तत इत्युक्तं
ये एतत् विदुः स्वात्मप्रवृत्तिसाक्षिभूतमेकं ब्रह्म अमृताः
र्माणः ते भवन्ति ॥

ादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
ादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

कथं तद्भयाज्जगद्वर्तत इति, आह— भयात् भीत्या अस्य
स्य अग्निः तपति; भयात्तपति सूर्यः, भयादिन्द्रश्च वायुश्च
ति पञ्चमः । न हि, ईश्वराणां लोकपालानां समर्थानां सतां
चेद्वज्रोद्यतकरवन्न स्यात्, स्वामिभयभीतानामिव भृत्यानां
प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥

चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः ।
: सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

तच्च इह जीवन्नेव चेत् यद्यशकत् शक्तः सन् जानातीत्येतत्,
ं ब्रह्म बोद्धुं अवगन्तुं, प्राक् पूर्वं शरीरस्य विस्रसः
नात्पतनात् संसारबन्धनाद्विमुच्यते । न चेदशकद्बोद्धुं, ततः

अनवबोधात् सर्गेषु, सृज्यन्ते येषु स्रष्टव्याः प्राणिन इ पृथिव्यादयो लोकाः तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय श कल्पते समर्थो भवति; शरीरं गृह्णातीत्यर्थः। तस्य विस्रंसनात्प्रागात्मावबोधाय यत्न आस्थेयः ॥

यथादर्शे तथात्मनि
यथा स्वप्ने तथा पितृलोके।
यथाप्सु परीव ददृशे
तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्म

यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्थस्येव मुखस्य स्पष्टमुप लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र। स च दुष्प्रापः। कथमिति, यथा आदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मानं पश्यति लोकः अत्यन्त तथा इह आत्मनि स्वबुद्धावादर्शवन्निर्मलीभूतायां विविक्त दर्शनं भवतीत्यर्थः। यथा स्वप्ने अविविक्तं जाग्रद्वासनोद्भूतः पितृलोके अविविक्तमेव दर्शनमात्मनः कर्मफलोपभोगासक्त यथा च अप्सु अविविक्तावयवमात्मस्वरूपं परीव ददृशे प इव, तथा गन्धर्वलोके अविविक्तमेव दर्शनमात्मनः। लोकान्तरेष्वपि शास्त्रप्रामाण्यादवगम्यते। छायातपयोरिव विविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन्। स च दुष्प्रापः, अत्यन्तविशि ज्ञानसाध्यत्वात्। तस्मादात्मदर्शनाय इहैव यत्नः कर्तव्य इत्यभि

न्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
गुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

कथमसौ बोद्धव्यः, किं वा तदवबोधे प्रयोजनमिति, उच्यते—
णां श्रोत्रादीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्य
ादिभ्यः पृथगुत्पद्यमानानां अत्यन्तविशुद्धात्केवलाच्चिन्मात्रात्म-
पृथग्भावं स्वभावविलक्षणात्मकताम्, तथा तेषामेवेन्द्रियाणां
मयौ च उत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नावस्थाप्रतिपत्त्या नात्मन इति
त्वा विवेकतो धीरः धीमान् न शोचति, आत्मनो नित्यैक-
ाव्यभिचाराच्छोककारणत्वानुपपत्तेः । तथा च श्रुत्यन्तरम्
शोकमात्मवित्' इति ॥

द्र्येभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥

यस्मादात्मनः इन्द्रियाणां पृथग्भाव उक्तो नासौ बहिरधि-
यस्मात्प्रत्यगात्मा स सर्वस्य; तत्कथमिति, उच्यते —
यः परं मन इत्यादि । अर्थानामिहेन्द्रियसमानजातीयत्वादि-
गेनैव ग्रहणम् । पूर्ववदन्यत् । सत्त्वशब्दाद्बुद्धिरिहोच्यते ॥

यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
ात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषः व्यापकः, व्यापकस्याप्या
सर्वस्य कारणत्वात् । अलिङ्गः लिङ्ग्यते गम्यते येन तल्लिङ्गं बु
तदविद्यमानं यस्य सोऽयमलिङ्गः एव च ; सर्वसंसारधर्मवर्जि
तत् । यं ज्ञात्वा आचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते जन्तुः अ
हृदयग्रन्थिभिर्जीवन्नेव ; पतितेऽपि शरीरे अमृतत्वं च ग
सोऽलिङ्गः परोऽव्यक्तात्पुरुष इति पूर्वेणैव संबन्धः ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

कथं तर्हि तस्य अलिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इति, उच्
न संदृशे संदर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनः अस्य रूपम्
न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण, चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्, पश्यति
लभते कश्चन कश्चिदपि एनं प्रकृतमात्मानम् । कथं तर्हि
दिति, उच्यते — हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या, मनीषा मनसः संक
रूपस्य ईष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तया मनीषा विकल्प
बुद्ध्या । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन अभिक्लृप्तः
समर्थितः अभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा ज्ञातुं शक्य इति
शेषः । तमात्मानं ब्रह्म एतत् ये विदुः अमृताः ते भवन्ति ॥

' पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
(श्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

ा हृन्मनीट् कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते — यदा
ै स्वविषयेभ्यो निवर्तितानि आत्मन्येव पञ्च ज्ञानानि —
ाच्छ्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्ते — अवतिष्ठन्ते सह
यदनुगतानि तेन संकल्पादिव्यावृत्तेनान्तःकरणेन । बुद्धिश्च
यलक्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचेष्टते न व्याप्रियते,
रमां गतिम् ॥

योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
मत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥

ां ईदृशीं तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम् ।
योगवियोगलक्षणा ह्रीयमवस्था योगिनः । एतस्यां ह्यवस्थायां
ारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा । स्थिरामिन्द्रियधारणां
लामिन्द्रियधारणां बाह्यान्तःकरणानां धारणमित्यर्थः ।
प्रमादवर्जितः समाधानं प्रति नित्यं यत्नवान् तदा
ऽ, यदैव प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि
चेष्टाभावे प्रमादसंभवोऽस्ति । तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादि-
त् अप्रमादो विधीयते । अथवा, यदैव इन्द्रियाणां स्थिरा
दानीमेव निरङ्कुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयते अप्रमत्तस्तदा

भवतीति । कुतः ? योगो हि यस्मात् प्रभवाप्ययौ उपजन
इत्यर्थः । अतः अपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्राय

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षु
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्म इदं तदिति विशेषत
बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादनुपलभ्यमानं नास्त्ये
यद्धि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके विपरीतं च
अतश्चानर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा नास्तीत्युपलब्धव्यं
प्राप्ते, इदमुच्यते । सत्यम् । नैव वाचा न मनसा
नान्यैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः । तथापि सर्वविशेष
जगतो मूलमित्यवगतत्वादस्त्येव, कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनि
तथा हीदं कार्यं सौक्ष्म्यतारतम्यपारम्पर्येणानुगम्यमानं
निष्ठामेवावगमयति । यदापि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्यमान
तदापि सा सत्प्रत्ययगर्भैव विलीयते । बुद्धिर्हि नः प्रम
सतोर्याथात्म्यावगमे । मूलं चेज्जगतो न स्यादसदन्वितमेवे
मसदसदित्येव गृह्येत, न त्वेतदस्ति; सत्सदित्येव तु गृह्य
मृदादिकार्यं घटादि मृदाद्यन्वितम् । तस्माज्जगतो
अस्तीत्येवोपलब्धव्यः । कस्मात् ? अस्तीति ब्रुवतः अस्ति
आगमार्थानुसारिणः श्रद्दधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति
मूलमात्मा निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्तं प्रविलीयत इति

ऱ्शिनि, कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते; न कथंचनोपलभ्यत
॥

ःतीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
ःतीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

तस्मादपोह्यासद्वादिपक्षमासुरं अस्तीत्येव आत्मा उपलब्धव्यः
ऱ्द्धयाद्युपाधिभिः । यदा तु तद्रहितोऽविक्रिय आत्मा कार्यं
ाव्यतिरेकेण नास्ति 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
त्यं' इति श्रुतेः, तदा तस्य निरुपाधिकस्यालिङ्गस्य सद्-
त्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन च
पलब्धव्य इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोः
त्त्वभावयोः — निर्धारणार्था षष्ठी — पूर्वमस्तीत्येवोपलब्ध-
सत्कार्योपाधिकृतास्तित्वप्रत्ययेन उपलब्धस्येत्यर्थः । पश्चा-
ऽतसर्वोपाधिरूप आत्मनः तत्त्वभावः विदिताविदिताभ्यामन्यो-
ावः नेति नेतीत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते-
ः इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदति अभिमुखीभवति आत्म-
य, पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत इत्येतत् ॥

सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

ऱ्वं परमार्थात्मदर्शिनो यदा यस्मिन्काले सर्वे कामाः

कामयितव्यस्यान्यस्याभावात् प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते; ये प्रतिबोधाद्विदुषो हृदि बुद्धौ श्रिताः आश्रिताः; बुद्धिर्हि का नात्मा, 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च; अथ प्राक्प्रबोधादासीत् स प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मलक्ष विनाशात् अमृतो भवति । गमनप्रयोजकस्य मृत्योर्विन पपत्तेः अत्र इहैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वबन्धनोपशमात् ब्र ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम्

कदा पुनः कामानां मूलतो विनाश इति, उच्यते सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुपयान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धे एव ग्रन्थयो ग्रन्थिवद्दृढबन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखी चाहमित्येवमादिलक्षणाः, ब्रह्मात्मप्रत्ययोपजननात् ब्रह्मैवाहमस्म्यसंसारीति । विनष्टेष्वा तन्निमित्ताः कामा मूलतो विनश्यन्ति । अथ मर्त्योऽम एतावद्धि एतावदेवैतावन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याशङ्का कर्तव्य शासनं अनुशिष्टिः उपदेशः सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेषः

शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

निरस्ताशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नसमस्ताविद्यादि-जीवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गतिर्विद्यते, 'अत्र ब्रह्म [illegible]ते' इत्युक्तत्वात् 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्मा-' इति श्रुत्यन्तराच्च । ये पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरशीलिनश्च [illegible]कभाजः ये च तद्विपरीताः संसारभाजः, तेषामेष गतिविशेष प्रकृतोत्कृष्टब्रह्मविद्याफलस्तुतये । किंचान्यत्, अग्निविद्या [illegible]त्युक्ता च । तस्याश्च फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मन्त्रारम्भः । — शतं च शतसंख्याकाः एका च सुषुम्ना नाम पुरुषस्य [illegible]द्विनिःसृताः नाड्यः सिराः; तासां मध्ये मूर्धानं भित्त्वा [illegible]नेःसृता निर्गता एका सुषुम्ना नाम । तया अन्तकाले आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् । तया नाड्या ऊर्ध्वं उपरि आयन् [illegible] आदित्यद्वारेण अमृतत्वं अमरणधर्मत्वमापेक्षिकम् —'आभूत-स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेः — ब्रह्मणा वा सह [illegible]तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान्ब्रह्मलोकगतान् । [illegible] नानागतयः अन्या नाड्यः उत्क्रमणे उत्क्रमणनिमित्तं भवन्ति प्रतिपत्त्यर्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहे-
न्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं
तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्ववल्ल्यर्थोपसंहारार्थमाह— अङ्गुष्ठमा अन्तरात्मा सदा जनानां संबन्धिनि हृदये संनिविष्टः यथ तं स्वात् आत्मीयात् शरीरात् प्रवृहेत् उद्यच्छेत् निष्कर्षेत् दित्यर्थः । किमिवेति, उच्यते — मुञ्जादिवेषीकां अन्त अप्रमादेन । तं शरीरान्निष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्यात् विजानं शुद्धं अमृतं यथोक्तं ब्रह्मेति । द्विर्वचनमुपनिषत्पा इतिशब्दश्च ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्यु-
रन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १

विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्थोपसंहारः अधुन मृत्युप्रोक्तां एतां यथोक्तां ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कृत्स सोपकरणं सफलमित्येतत् । नचिकेताः अथ वरप्र

प्राप्येत्यर्थः । किम्? ब्रह्म प्राप्तोऽभूत् मुक्तोऽभवदित्यर्थः । विद्याप्राप्त्या विरजः विगतरजाः विगतधर्माधर्मः विमृत्युः ामाविद्यश्च सन् पूर्वमित्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव, पि य एवं नचिकेतोवदात्मवित् अध्यात्ममेव निरुपचरितं ारूपं प्राप्यतत्त्वमेवेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपम् । तदेव- ां एवं उक्तेन प्रकारेण वेद विजानातीति एवंवित्, सोऽपि : सन् ब्रह्म प्राप्य विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं वहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति षष्ठी वल्ली ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ शिष्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादन- दोषप्रशमनार्थेयं शान्तिरुच्यते— सह नौ आवां अवतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः? स एव परमेश्वरः उपनिष- ातः । किंच, सह नौ भुनक्तु तत्फलप्रकाशनेन नौ पालयतु । ावां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहै निष्पादयावहै । किंच, ौ तेजस्विनोरावयोः यत् अधीतं तत्स्वधीतमस्तु । अथवा,

तेजस्वि नौ आवाभ्यां यत् अधीतं तदतीव तेजस्वि वी मा विद्विषावहै शिष्याचार्यावन्योन्यं प्रमादकृतान्याऽ दोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहै इत्यर्थः । शान्तिः शा त्रिर्वचनं सर्वदोषोपशमनार्थम् ॥

इति षष्ठवल्लीभाष्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
काठकोपनिषद्भाष्यम्
संपूर्णम् ॥

ॐ

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ ॐ ॥

॥ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

शं नो मित्रः शं वरुणः
नो भवत्वर्यमा । शं न
बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरु
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव
ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्य
सत्यं वदिष्यामि । तन्मा
तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् ।
वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ॐ

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता ॥

—ः०ः—

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

तैत्तिरीयकसारस्य मयाचार्यप्रसादतः ।
विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं संप्रणीयते ॥ ३ ॥

शीक्षावल्ली ।

नित्यान्यधिगतानि कर्माणि उपात्तदुरितक्षयार्थानि
काम्यानि च फलार्थिनां पूर्वस्मिन्ग्रन्थे । इदान
कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्म
हेतुः कामः स्यात्, प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामान
हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत
चाप्तकामता । आत्मा च ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति
अतः अविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः, 'अभयं प्रतिष्ठ
विन्दते' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादिश्रुतेः । काम्य
प्रतिषिद्धयोरनारम्भात् आरब्धस्य च उपभोगेन क्षयात् नित्यानुष्ठाने
च प्रत्यवायाभावात् अयत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । अथवा
निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष
इति चेत्, न; कर्मानेकत्वात् । अनेकानि हि आरब्धफलानि अनारब्ध
फलानि च अनेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि संभवन्ति
अतः तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिन्नेव जन्मन्युपभोगेन क्षयासंभवा
शेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः । कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इ
रमणीयचरणाः' 'ततः शेषेण' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । इष्टानिष्ट
फलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानि इति चेत्, न; अकर

णात् । प्रत्यवायशब्दो हि अनिष्टविषयः । नित्याकरण-
प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्य आगामिनः परिहारार्थानि
युपगमात् न अनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि । यदि नाम
लकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि, तथाप्यशुद्धमेव क्षपयेयुः;
रोधाभावात् । न हि इष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यै-
द्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः । न च कर्महेतूनां
नाभावे निवृत्त्यसंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो
न आत्मविदः, फलविषयत्वात् ; स्वात्मनि च कामानु-
त्यप्राप्तत्वात् । स्वयं चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानां
भावः ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरित्यतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः
ः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति शतृप्रत्ययस्य
—'अकुर्वन्विहितं कर्म' इति । अन्यथा हि
त्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोप इति । अतः अयत्नतः
थानमित्यनुपपन्नम् । यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्द-
कर्मनिमित्तत्वात्कर्मारभ्य एव मोक्ष इति, तन्न; नित्यत्वा-
न हि नित्यं किंचिदारभ्यते लोके, यदारब्धं तदनित्यमिति ।
र्मारभ्यो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भ-
चेत्, न; विरोधात् । नित्यं चारभ्यत इति विरुद्धम् ।
ेव नोत्पद्यत इति प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य
न; मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत
वति; अभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावे-

प्रतियोगी ह्यभावः । यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्वि भिन्न इव घटभावः पटभाव इति, एवं निर्विशेषोऽप्यभावः क्रिय योगाद्द्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादिवद्विशेषणसह विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् । विद्याकर्मकर्तुर्नित्यत्वात विद संतानजनितमोक्षस्य नित्यत्वमिति चेत्—गङ्गास्रोतोवत्; न, क दुःखरूपत्वात्, कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्मादवि कर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । स्वयं चात्मा तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति । अतः ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदार उपनिषदिति विद्योच्यते, तच्छीलिनां गर्भजन्मजरादिनिशात तदवसादनाद्वा, ब्रह्मणो वा उपनिगमयितृत्वात्, उपनिषण अस्यां परं श्रेय इति । तदर्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । न वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्माम तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ श शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

शं सुखं प्राणवृत्तेरहश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रः नः उ

तथैव अपानवृत्तेः रात्रेश्चाभिमानी देवतात्मा वरुणः ; आदित्ये चाभिमानी अर्यमा ; बले इन्द्रः ; वाचि बुद्धौ च ; विष्णुः उरुक्रमः विस्तीर्णक्रमः पादयोरभिमानी ; एवध्यात्मदेवताः शं न ; भवतु इति सर्वत्रानुषङ्गः । तासु कृत्सु विद्याश्रवणधारणोपयोगाः अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति र्यं प्रार्थ्यते — शं नो भवतु इति । ब्रह्म विविदिषुणा ब्रह्मवदनक्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थे क्रियते — फलानां तदधीनत्वात् । ब्रह्म वायुः, तस्मै ब्रह्मणे नमः , करोमीति वाक्यशेषः । नमः ते तुभ्यं हे वायो नम- इति परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते । किं च, त्वमेव पेक्ष्य बाह्यं संनिकृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि यस्मात्, त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ; ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं परिनिश्चितमर्थं त्वदधीनत्वात् त्वामेव वदिष्यामि ; सत्यमिति वाकायाभ्यां संपाद्यमानः, सोऽपि त्वदधीन एव संपाद्यत मेव सत्यं वदिष्यामि । तत् सर्वात्मकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैवं [विद्यार्थिनं मां अवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तारं च वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेन अवतु । अवतु मां अवतु वक्तारं नर्वचनं आदरार्थम् । शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां र्थम् ॥

इति प्रथमानुवाकभाष्यम् ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदः ग्रन्थपाठे यत्नोप
शीक्षाध्याय आरभ्यते —

शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः ।
साम संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

शिक्षा शिक्ष्यते अनयेति वर्णाद्युच्चारणल
इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ
शीक्षां व्याख्यास्यामः विस्पष्टम् आ समन्ता
चक्षिङः ख्याञादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तवाक
तत्र वर्णः अकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्र
प्रयत्नविशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं स
संततिः, संहितेत्यर्थः । एष शिक्षितव्योऽर्थः शिक्षा
सोऽयं शीक्षाध्यायः इति एवं उक्तः उदितः । उक्त इ

इति द्वितीयानुवाकभाष्यम् ॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः सꣳहिताया
शदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोक-
योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासꣳहिता
क्षते । अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तर-
। आकाशः संधिः ॥ १ ॥

अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञान-
ं यत् यशः प्राप्यते, तत् नौ आवयोः शिष्याचार्ययोः सहैव
। तन्निमित्तं च यत् ब्रह्मवर्चसं तेजः, तच्च सहैवास्तु इति
चनमाशीः । शिष्यस्य हि अकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते;
स्य, कृतार्थत्वात् । कृतार्थो ह्याचार्यो नाम भवति । अथ
ं अध्ययनलक्षणविधानस्य पूर्ववृत्तस्य, अतः यतोऽत्यर्थं ग्रन्थ-
। बुद्धिर्न शक्यते सहसार्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः,
याः उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनमित्येतत्; ग्रन्थसंनिकृष्टामेव
ास्यामः, पञ्चसु अधिकरणेषु आश्रयेषु, ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः ।
तानीत्याह — अधिलोकं, लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकं; तथा
योतिषं अधिविद्यं अधिप्रजं अध्यात्ममिति । ताः एताः पञ्च-
उपनिषदः लोकादिमहावस्तुविषयत्वात् संहिताविषयत्वाच्च

महत्यश्च ताः संहिताश्च महासंहिताः इति आचक्षते कथय वेदविदः । अथ तासां यथोपन्यस्तानां मध्ये अधिलोकं दर्श मुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षार्थः अथशब्दः सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरू पूर्वो वर्णः पूर्वरूपं, संहितायाः पूर्वे वर्णे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्यु भवति । तथा द्यौः उत्तररूपम् । आकाशः अन्तरिक्षलोकः सं मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः, संधीयते अस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥

वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्यु संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचा पूर्वरूपम् ॥ २ ॥

अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनꣳ संधानम इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम प्रजा संधिः । प्रजननꣳ संधानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्त रूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् । इती महासꣳहिताः । य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

वायुः संधानम् । संधीयते अनेनेति संधानम् । इति अधि-
र्शनमुक्तम् । अथाधिज्यौतिषं इत्यादि समानम् । इतीमा
ना उपप्रदर्श्यन्ते । यः कश्चित् एवं एताः महासंहिताः
ताः वेद उपास्ते; वेदेत्युपासनं स्यात्, विज्ञानाधिकारात्,
ाचीनयोग्योपास्स्व ' इति च वचनात् । उपासनं च यथा-
ल्यप्रत्ययसंततिरसंकीर्णा च अतत्प्रत्ययैः शास्त्रोक्तालम्बन-
च । प्रसिद्धश्चोपासनशब्दार्थो लोके — ' गुरुमुपास्ते '
नमुपास्ते ' इति । यो हि गुर्वादीन्संततमुपचरति, स उपास्त
ते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतः अत्रापि य एवं
धीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः । प्रजादिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इति तृतीयानुवाकभाष्यम् ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव ॥ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥ आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥

कुर्वाणाचीरमात्मनः । वासा्ँसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥ आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा ॥ तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा ॥ तस्मिन्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथापः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः ॥

तरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा पाहि प्र मा
स्व ॥ ३ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यश्छन्दसामिति मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधन-
होमावुच्येते, 'स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु' 'ततो मे श्रियमावह'
ते च लिङ्गदर्शनात् । यः छन्दसां वेदानां ऋषभ इव ऋषभः,
धान्यात् । विश्वरूपः सर्वरूपः, सर्ववाग्व्याप्तेः 'तद्यथा शङ्कुना
णि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णोंकार एवेदं
' इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अत एव ऋषभत्वमोंकारस्य । ओंकारो
पास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैव ओंकारस्य । छन्दोभ्यः
भ्यः, वेदा ह्यमृतं, तस्मात् अमृतात् अधि संबभूव लोकदेववेद-
हृतिभ्यः सारिष्ठं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यतः ओंकारः सारिष्ठत्वेन
भादित्यर्थः । न हि नित्यस्य ओंकारस्य अञ्जसैवोत्पत्तिरवकल्पते ।
एवंभूत ओंकारः इन्द्रः सर्वकामेशः परमेश्वरः मा मां मेधया
या स्पृणोतु प्रीणयतु, बलयतु वा, प्रज्ञाबलं हि प्रार्थ्यते । अमृतस्य
मृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य, तदधिकारात्; हे देव धारणः
रयिता भूयासं भवेयम् ॥

किं च, शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्येतत्,
यादिति प्रथमपुरुषविपरिणामः । जिह्वा मे मम मधुमत्तमा मधु-
री, अतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु

विश्रुवं व्यश्रवं, श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मइ
संघातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव
ब्रह्मणः परमात्मनः कोशः असि असेरिव; उ
त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं; त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते ।
पिहितः आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदित
श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं विज्ञानं मे गोपाय र
णादिना । जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य ॥

श्रीकामस्य होमार्थास्त्वधुनोच्यन्ते म
आनयन्ती; वितन्वाना विस्तारयन्ती, तनोतेस्तत्क
निर्वर्तयन्ती अचीरं अचिरं क्षिप्रमेव; छान्दसो
कुर्वाणा, आत्मनः मम; किमित्याह — वासांसि
गावश्च गावश्चेति यावत्; अन्नपाने च सर्वदा;
श्रीर्या, तां ततः मेधानिर्वर्तनात्परं आवह आन
श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टाम्? लोमशां अजा
पशुभिः सह युक्तां आवहेति । अधिकारादो
स्वाहा, स्वाहाकारो होमार्थमन्त्रान्तज्ञापनार्थः ।
आयन्तु मामिति व्यवहितेन संबन्धः, ब्रह्मचा
प्रमायन्तु दमायन्तु शमायन्तु इत्यादि । यशः
असानि भवानि । श्रेयान् प्रशस्यतरः, वस्यसः
द्वसुमत्तराद्वा धनवज्जातीयपुरुषाद्विशेषवानहमसानीत

किं च, तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्वां हे भग भगवन् ज्ञाहं, प्रविशानि । प्रविश्य चानन्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः । सः मपि मा मां भग भगवन्, प्रविश; आवयोरेकात्मत्वमेवास्तु । स्मिन् त्वयि सहस्रशाखे बहुशाखाभेदे हे भगवन्, निमृजे धयामि अहं पापकृत्याम् । यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता म्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति, यथा च मासाः अहर्जरम्, वत्सरोऽहर्जरः अहोभिः परिवर्तमानो लोकाञ्जरयतीति; अहानि वा स्मिन् जीर्यन्ति अन्तर्भवन्तीत्यहर्जरः; तं च यथा मासाः यन्ति, वं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः, मां आयन्तु गच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः श्रमापनयनस्थानं आसन्नं हमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशः त्वच्छीलिनां सर्वपाप-ःखापनयनस्थानमसि । अतः मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयात्मानं, मा पद्यस्व प्रपद्यस्व च माम् । रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं विंत्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्निद्याप्रकरणे अभिधीयमानो धनार्थः; नं च कर्मार्थम्; कर्म च उपात्तदुरितक्षयार्थम्; तत्क्षये हि विद्या काशते । तथा च स्मृतिः — 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य र्मणः । यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥' इति ॥

इति चतुर्थानुवाकभाष्यम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तार
स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । त
स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं ले
भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका मही
भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः ।
इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि मही
भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूꣳषि

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा मही
भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः
इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्च
श्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद
सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तम् । तदनु मेधाकामस्य श्रीव
चानुक्रान्ता मन्त्राः । ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव । उ
व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणः अन्तरुपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते — १

सुवरिति । इतीत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः । एतास्तिस्र इति च प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । परामृष्टाः स्मर्यन्ते वै इत्यनेन । तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मर्यन्त इति यावत् । तासां इयं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति; तामेतां चतुर्थी महाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यः प्रवेदयते; उ ह स्म इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वात विदितवान् ददर्शेत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमार्षानुस्मरणार्थम् । ऋष्यनुस्मरणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यते, इहोपदेशात् । येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिः मह इति, तत् ब्रह्म । महद्धि किल ब्रह्म; महती च व्याहृतिः । किं पुनस्तत्? स आत्मा, आप्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः आत्मा; इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना आदित्यचन्द्रब्रह्मान्नभूतेन व्याप्यन्ते यतः, अत अङ्गानि अवयवाः अन्याः देवताः । देवताग्रहणमुपलक्षणार्थं लोकादीनाम् । मह इत्यस्य व्याहृत्यात्मनो देवा लोकादयश्च सर्वे अवयवभूता यतः, अत आह—आदित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति । आत्मना ह्यङ्गानि महीयन्ते । महनं वृद्धिः उपचयः । महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः । अयं लोकः अग्निः ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिः भूः; अन्तरिक्षं वायुः सामानि अपान इति द्वितीया व्याहृतिः भुवः; असौ लोकः आदित्यः यजूंषि व्यानः इति तृतीया व्याहृतिः सुवः; आदित्यः चन्द्रमाः ब्रह्म अन्नं इति चतुर्थी व्याहृतिः महः इत्येवं एकैका चतुर्धा भवति। मह इति ब्रह्म, ब्रह्मेत्योंकारः, शब्दाधिकारे अन्यस्यासंभवात् । उक्तार्थमन्यत् ॥

ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धेति । ता वै एताः भूर्भुः इति चतस्रः एकैकशः चतुर्धा चतुःप्रकाराः । धा-शब्दः प्रका चतस्रश्चतस्रः सत्यः चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः । तासां यथा पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः । ताः यथोक्ता व्याहृतीः स वेद विजानाति । किम्? ब्रह्म । ननु, 'तद्ब्रह्म स आत ज्ञाते ब्रह्मणि, न वक्तव्यमविज्ञातवत् 'स वेद ब्रह्म' इ तद्विशेषविवक्षुत्वाददोषः । सत्यं विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मा न तु तद्विशेषः— हृदयान्तरुपलभ्यत्वमनोमयत्वादिः समृद्धम्' इत्येवमन्तो विशेषणविशेष्यरूपो धर्मपूगः— इति, तद्विवक्षु हि शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा "स वे इत्याह । अतो न दोषः । यो वा वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेण ब्रह्म वेद, स वेद ब्रह्म इत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमाणानु वाक्यता अस्य, उभयोर्ह्यनुवाकयोरेकमुपासनम् । लिङ्गाच्च । 'प्रतितिष्ठति' इत्यादिकं लिङ्गमुपासनैकत्वे । विधायकाभावा हि वेद उपासीतेति वा विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । व्याहृ 'ता यो वेद' इति तु वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासनाभेदकः माणार्थत्वं च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् । सर्वे देवा एवंविदुषे अङ्गभूताः आवहन्ति आनयन्ति बलिं, स्वार सत्यामित्यर्थः ॥

इति पञ्चमानुवाकभाष्यम् ॥

षष्ठोऽनुवाकः ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्स्व ॥ २ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अङ्गभूताः, तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते, सालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन्हि तद्ब्रह्म उपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादुपलभ्यते, पाणाविवामलकम् । मार्गश्च सर्वात्मभावप्रतिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते— स इति व्युत्क्रम्य अयं पुरुष इत्यनेन संबध्यते । य एष अन्तर्हृदये हृदयस्यान्तः । हृदयमिति पुण्डरीका-

कारो मांसपिण्डः प्राणायतनोऽनेकनाडीसुषिर ऊर्ध्वनाल
विशस्यमाने पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तः य एष
प्रसिद्ध एव करकाकाशवत्, तस्मिन् सोऽयं पुरुषः, पुरि
पूर्णा वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषः मनोमयः, मन
मनुतेर्ज्ञानकर्मणः, तन्मयः तत्प्रायः, तदुपलभ्यत्वात् । मनु
वा मनः अन्तःकरणम्; तदभिमानी तन्मयः, तल्लिङ्गो वा ।
अमरणधर्मा । हिरण्मयः ज्योतिर्मयः ॥

तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष
भूतस्य ईश्वररूपस्य प्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते --
प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु प्रसिद्धा । सा च
मध्ये तालुके तालुकयोर्गता । यश्च एष तालुकयोर्मध्ये
अवलम्बते मांसखण्डः, तस्य च अन्तरेण इत्येतत् । यत्र
केशान्तः केशानामन्तः अवसानं मूलं केशान्तः विवर्तते विभा
मूर्धप्रदेश इत्यर्थः; तं देशं प्राप्य तेनान्तरेण व्यपोह्य विभज्य
शीर्षकपाले शिरःकपाले, विनिर्गता या, सा इन्द्रयोनिः
ब्रह्मणः योनिः मार्गः, स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः ।
विद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्नो विनिष्क्रम्य अस्य लोकस
भूरिति व्याहृतिरूपो योऽग्निः महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतः, तस्मि
प्रतितिष्ठति, अग्न्यात्मना इमं लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा
द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ, प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्तते । सुवरिति
व्याहृत्यात्मनि आदित्ये । मह इत्याङ्गिनि चतुर्थव्याहृत्यात्मनि

रतितिष्ठतीति । तेष्वात्मभावेन स्थित्वा आप्नोति ब्रह्मभूतं स्वाराज्यं स्वराड्भावं, स्वयमेव राजा अधिपतिर्भवति अङ्गभूतानां देवतानां यथा ब्रह्म । देवाश्च सर्वे अस्मै अङ्गिने बलिमावहन्ति अङ्गभूताः यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम्, सर्वेषां हि मनसां पतिः, सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः, सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदाप्नोत्येवं विद्वान् । किं च वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुष्पतिः चक्षुषां पतिः । श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां च पतिः । विज्ञानपतिः विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मकत्वात्सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान्भवतीत्यर्थः ॥

किं च, ततोऽपि अधिकतरं एतत भवति । किं तत्? उच्यते — आकाशशरीरं आकाशः शरीरमस्य, आकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत्? प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्म, सत्यं मूर्तामूर्तं अवितथं स्वरूपं वा आत्मा स्वभावोऽस्य, तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं, प्राणेष्वारमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामं; प्राणानां वा आरामो यस्मिन् तत्प्राणारामम् । मनआनन्दं, आनन्दभूतं सुखकृदेव यस्य मनः, तन्मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धं, शान्तिरुपशमः, शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धं; शान्त्या वा समृद्धवत्तदुपलभ्यत इति शान्तिसमृद्धम् । अमृतं अमरणधर्मि; एतच्चाधिकतरविशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य, उपास्स्व इत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्था । उक्तस्तूपासनाशब्दार्थः ॥

इति षष्ठानुवाकभाष्यम् ॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः ।
रादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय
आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व
उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्
माꣳसꣳ स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋ
पाङ्क्तं वा इदꣳ सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्त ꣳ स्पृणोती

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तम् , तस्यैवेदानीं
पाङ्क्तस्वरूपेणोपासनमुच्यते —पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिच्छ
ततः पाङ्क्तत्वं सर्वस्य । पाङ्क्तश्च यज्ञः, 'पञ्चपद
पाङ्क्तो यज्ञः' इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं लोकाद्यात्मान्तं
परिकल्पयति, यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन यज्ञेन
पाङ्क्तात्मकं प्रजापतिमभिसंपद्यते । तत्कथं पाङ्क्तं इद
आह— पृथिवी अन्तरिक्षं द्यौः दिशः अवान्तरदिशः
पाङ्क्तम् । अग्निः वायुः आदित्यः चन्द्रमाः नक्षत्राणि इ
पाङ्क्तम् । आपः ओषधयः वनस्पतयः आकाशः उ
भूतपाङ्क्तम् । आत्मेति विराट् , भूताधिकारात् । इत्

धिलोकाधिदैवतपाङ्क्तद्वयोपलक्षणार्थम्, लोकदेवतापाङ्क्तयोर्द्वयो-
ाभिहितत्वात् । अथ अनन्तरं अध्यात्मं पाङ्क्तत्रयमुच्यते—
ाणादि वायुपाङ्क्तम् । चक्षुरादि इन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्मादि
ातुपाङ्क्तम् । एतावद्धीदं सर्वमध्यात्मं बाह्यं च पाङ्क्तमेव इति
तत् एवं अधिविधाय परिकल्प्य ऋषिः वेदः एतद्दर्शनसंपन्नो वा
ऋिद्दृषिः, अवोचत् उक्तवान् । किमित्याह—पाङ्क्तं वा इदं सर्वम्
ाङ्क्तेनैव आध्यात्मिकेन, संख्यासामान्यात्, पाङ्क्तं बाह्यं स्पृणोति
लयति पूरयति एकात्मतयोपलभ्मत इत्येतत् । एवं पाङ्क्तमिदं
र्वमिति यो वेद, स प्रजापत्यात्मैव भवतीत्यर्थः ॥

इति सप्तमानुवाकभाष्यम् ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदꣳ सर्वम् । ओमित्येत
ह स वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति
गायन्ति । ओꣳ शोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति । ओमि
प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमि
होत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह
प्नवानीति ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तरं च
स्वरूपेण तस्यैवोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्य ओं
पासनं विधित्स्यते । परापरब्रह्मदृष्ट्या हि उपास्यमान
शब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनं भवति; स ह्यालम्बनं
परस्यापरस्य च, प्रतिमेव विष्णोः, 'एतेनैवायतनेनैकतर
इति श्रुतेः । ओमिति, इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः; ॐ
तच्छब्दरूपं ब्रह्म इति मनसा धारयेत् उपासीत; यतः ॐ इ
सर्वम् । सर्वं हि शब्दस्वरूपमोंकारेण व्याप्तम्, 'तद्यथा श
इति श्रुत्यन्तरात् । 'अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयम्' इत्यतः इदं

मोंकार इत्युच्यते । ओंकारस्तुत्यर्थ उत्तरो ग्रन्थः, उपास्यत्वात्तस्य । ॐ इत्येतत् अनुकृतिः अनुकरणम् । करोमि यास्यामि वेति कृतमुक्तं ओमित्यनुकरोत्यन्यः, अतः ओंकारोऽनुकृतिः । ह स्म वै इति प्रसिद्धार्थद्योतकाः । प्रसिद्धं ह्योंकारस्यानुकृतित्वम् । अपि च ओश्रावय इति प्रैषपूर्वमाश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथा ॐ इति सामानि गायन्ति सामगाः । ॐ शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि । तथा ॐ इति अध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ॐ इति ब्रह्मा प्रसौति अनुजानाति । ॐ इति अग्निहोत्रम् अनुजानाति जुहोमीत्युक्ते ॐ इत्येव अनुज्ञां प्रयच्छति । ॐ इत्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन् प्रवचनं करिष्यन् अध्येष्यमाणः ओमित्याह ओमित्येव प्रतिपद्यते अध्येतुमित्यर्थः; ब्रह्म वेदं उपाप्नवानि इति प्राप्नुयां ग्रहीष्यामीति उपाप्नोत्येव ब्रह्म । अथवा, ब्रह्म परमात्मानं उपाप्नवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन् प्रापयिष्यन् ओमित्येवाह । स च तेनोंकारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव । ओंकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्, तस्मादोंकारं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥

इत्यष्टमानुवाकभाष्यम् ॥

नवमोऽनुवाकः ॥

—:०:—

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च
प्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च
प्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च
प्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च ।
स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने
च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रव
प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा
तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने ए
मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥

विज्ञानादेवाप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वात् श्रौतस्मात
मानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्र
प्रदर्शनार्थं इहोपन्यासः—ऋतमिति व्याख्यातम् ।
अध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा । एतानि
अनुष्ठेयानि इति वाक्यशेषः । सत्यं सत्यवचनं, यथाव्याख
तपः कृच्छ्रादि । दमः बाह्यकरणोपशमः । शमः अन्तःक

मयश्च आधातव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः ।
ानुषमिति लौकिकः संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजा च
ःपाद्या । प्रजनश्च प्रजननं; ऋतौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रो-
त्तिः ; पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत् । सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्तस्यापि
ाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्यायप्रवचन-
हणम् । स्वाध्यायाधीनं ह्यर्थज्ञानम् । अर्थज्ञानाधीनं च परं श्रेयः ।
वचनं च तदविस्मरणार्थं धर्मवृद्ध्यर्थं च अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः
ार्यः । सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठेयमिति सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य
ोऽयं सत्यवचाः, नाम वा तस्य; राथीतरः रथीतरसगोत्रः राथीतर
ाचार्यो मन्यते । तप इति तप एव कर्तव्यमिति तपोनित्यः तपसि
ात्यः तपःपरः, तपोनित्य इति वा नाम; पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं
ौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एव अनुष्ठेये इति नाको
ामतः मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः ।
स्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपः, तस्मात्ते एवानुष्ठेये इति । उक्तानामपि
ात्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ॥

इति नवमानुवाकभाष्यम् ॥

दशमोऽनुवाकः ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । उ
वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण ँ सवर्चसम् । सुमेधा
क्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्राम्नायः
यश्च विद्योत्पत्तये, प्रकरणात् । विद्यार्थं हीदं प्रकर
अन्यार्थत्वमवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य वि
कल्पते । अहं वृक्षस्य उच्छेद्यात्मकस्य संसारवृक्षस्य रेरिव
अन्तर्याम्यात्मना । कीर्तिः ख्यातिः गिरेः पृष्ठमिव उच्छ्रि
ऊर्ध्वपवित्रः ऊर्ध्वं कारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं परं
सर्वात्मनो मम, सोऽहमूर्ध्वपवित्रः; वाजिनि इव
वाजमन्नं, तद्वति सवितरीवेत्यर्थः; यथा सवितरि अमृ
विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः, एवं स्वमृतं शोभनं वि
तत्त्वम् अस्मि भवामि । द्रविणं धनं सवर्चसं दीप्तिमत् त
ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्वप्रक
हेतुत्वात् । अस्मि
शोभना मेधा सर्

स्य मम, सोऽहं सुमेधाः; संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात् सुमेधस्त्वं; अत एव अमृतः अमरणधर्मा, अक्षितः अक्षीणः अव्ययः अक्षतो वा; अमृतेन वा उक्षितः सिक्तः अमृतोक्षितोऽहम् । इतीत्यादि ब्राह्मणम् । इति एवं त्रिशङ्कोः ऋषेः ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदः वेदानुवचनं, वेदः वेदनं आत्मैकत्वविज्ञानं, तस्य प्राप्तिमनु वचनं वेदानुवचनं; आत्मनः कृतकृत्यताप्रख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशङ्कुना आर्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽधिगम्यते । 'ऋतं च' इत्यादिकर्मोपन्यासादनन्तरं च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यते — एवं श्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादिविषयाणीति ॥

इति दशमानुवाकभाष्यम् ॥

एकादशोऽनुवाकः ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । स
धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं
प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम्
प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रम
स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो
देवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव
वद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि
स्माक ँ सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥

नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेया ँसो ब्राह्मण
त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्र
श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संवि
अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा व

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः
... यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र

अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

एकादशोऽनुवाकः ॥

वेदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मात्मविज्ञानात् नियमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणीत्येवमर्थः, पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्य आत्मज्ञानमञ्जसैवोपजायते । 'तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते' इति हि स्मृतिः । वक्ष्यति च— 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दात्, अनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणाम्, केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च । पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि; उदितायां च ब्रह्मविद्यायां 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' 'न बिभेति कुतश्चन' 'किमहं साधु नाकरवम्' इत्यादिना कर्मनैष्किंचन्यं दर्शयिष्यति । अतः अवगम्यते— पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि कर्माणीति । मन्त्रवर्णाच्च— 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति । ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेशः आनर्थक्यपरिहारार्थः; इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्तव्यतानियमार्थः ॥

वेदं अनूच्य अध्याप्य आचार्यः अन्तेवासिनं शिष्यं अनुशास्ति ग्रन्थग्रहणात् अनु पश्चात् शास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः । अतो-

ऽवगम्यते अधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्न सम
तव्यमिति । 'बुद्ध्वा कर्माणि कुर्वीत' इति स्मृतेश्च । कः
शास्तीत्याह— सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं च वद ।
धर्मं चर; धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं, सत्यादिविशेषनिर्देः
स्वाध्यायात् अध्ययनात् मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आच
आचार्यार्थं प्रियं इष्टं धनं आहृत्य आनीय दत्त्वा विद्यानिष्क्र
आचार्येण च अनुज्ञातः अनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं प्रजा
मा व्यवच्छेत्सीः; प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या; अनुत्पद्यमा
पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः,
प्रजनप्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात्; अन्यथा प्रजनश्चेत्येतदेकमेवावः
सत्यात् न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः; सत्याच्च प्रमदनः
प्रसङ्गः; प्रमादशब्दसामर्थ्याद्विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमि
अन्यथा असत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मात् न प्रमदि
धर्मशब्दस्यानुष्ठेयविशेषविषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः, स न कः
अनुष्ठातव्य एव धर्म इति यावत् । एवं कुशलात् आत्मरक्षार्थात्
न प्रमदितव्यम् । भूतिः विभूतिः, तस्यै भूत्यै भूत्यर्थान्म
युक्तात्कर्मणः न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदि
ते हि नियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः । तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्र
तव्यं, दैवपित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये । मातृदेवः माता देवो यस्य
त्वं मातृदेवः भव स्याः । एवं पितृदेवो भव; आचार्यदेवो
अतिथिदेवो भव; देवतावदुपास्या एते इत्यर्थः ॥

यान्यपि च अन्यानि अनवद्यानि अनिन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नो न कर्तव्यानि इतराणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि । यानि अस्माकं आचार्याणां सुचरितानि शोभनचरितानि आम्नायाद्यविरुद्धानि, तान्येव त्वया उपास्यानि अदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि; नियमेन कर्तव्यानीत्येतत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्यकृतान्यपि । ये के चाविशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैः अस्मत् अस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्ततराः, ते च ब्राह्मणाः, न क्षत्रियादयः, तेषां आसनेन आसनदानादिना त्वया प्रश्वसितव्यं, प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयः; तेषां श्रमस्त्वया अपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वा आसने गोष्ठीनिमित्ते समुदिते, तेषु न प्रश्वसितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः; केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् । किं च, यत्किंचिद्देयं, तत् श्रद्धयैव दातव्यम् ॥ अश्रद्धया अदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । ह्रिया लज्जया च देयम् । भिया भीत्या च देयम् । संविदा च मैत्र्यादिकार्येण देयम् ॥

अथ एवं वर्तमानस्य यदि कदाचित् ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि, वृत्ते वा आचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् भवेत्, । तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणाः तत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः; संमर्शिनः विचारक्षमाः, युक्ताः अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा, आयुक्ताः अपरप्रयुक्ताः, अलूक्षाः

अरूक्षाः अक्रूरमतयः, धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः अकामहता
स्युः भवेयुः, ते ब्राह्मणाः यथा येन प्रकारेण तत्र तस्मिन्क
वा वर्तेरन्, तथा त्वमपि वर्तेथाः । अथ अभ्याख्यातेषु,
ख्याता अभ्युक्ताः दोषेण संदिह्यमानेन संयोजिताः केनचि
च यथोक्तं सर्वमुपनयेत् — ये तत्रेत्यादि । एषः आदेशः
एषः उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनामपि । एषा वे
वेदरहस्यं, वेदार्थ इत्येतत् । एतदेव अनुशासनं ईश्वरवचनं
वाच्यस्य विधेरुक्तत्वात् । सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशा
यस्मादेवं, तस्मात् एवं यथोक्तं सर्वं उपासितव्यं कर्तव्यम
च एतत् उपास्यं उपास्यमेव चैतत् नानुपास्यं
पुनर्वचनम् ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थम् — किं व
केवलेभ्यः परं श्रेयः, उत विद्यासव्यपेक्षेभ्यः, आहो
कर्मभ्यां संहताभ्यां, विद्याया वा कर्मापेक्षायाः, उत केवल
विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात्, सम
ज्ञानवतः कर्माधिकारात् 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः
द्विजन्मना' इति स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिष
'विद्वान्यजते' इति च ।
...त्र: ज्ञात्वानुष्ठानमिति च ।
। कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयो

दोऽनर्थकः स्यात् । न; नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष
ष्यते । कर्मकार्यस्य चानित्यत्वं प्रसिद्धं लोके । कर्मभ्यश्चेच्छ्रेयः,
नित्यं स्यात्; तच्चानिष्टम् । ननु काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात्
रब्धस्य च कर्मण उपभोगेनैव क्षयात् नित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुत्पत्तेः
ाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत्, तच्च न; शेषकर्मसंभवात्तन्निमित्ता
रीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तं; कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठानेना-
रोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च । यदुक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधि-
ारादित्यादि, तच्च न; श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण
कर्मण्यधिक्रियते, नोपासनमपेक्षते । उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं
धीयते मोक्षफलं; अर्थान्तरप्रसिद्धिश्च स्यात्; 'श्रोतव्यः' इत्युक्त्वा
व्यतिरेकेण 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति यत्नान्तरविधानात्
ननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् ॥

एवं तर्हि विद्याव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः; विद्या-
हितानां च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्; यथा स्वतो
णज्वरादिकार्यारम्भसमर्थानामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादि-
युक्तानां कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्, एवं विद्यासहितैः कर्मभिः मोक्ष
रभ्यत इति चेत्, न; आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तो दोषः ।
नादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत्, न; ज्ञापकत्वाद्वचनस्य ।
नं नाम यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापकं, नाविद्यमानस्य कर्तृ । न हि
नशतेनापि नित्यमारभ्यते, आरब्धं वा अविनाशि भवेत् ॥

एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् कर्मणो मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत्, न; कर्मणः दर्शनात्। उत्पत्तिविकारसंस्काराप्तयो हि फलं कर्मणो उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षः। गतिश्रुतेराप्य इति 'सूर्यद्वारेण' 'तयोर्ध्वमायन्' इत्येवमादिगतिश्रुतिभ्यः प्रा इति चेत्, न; सर्वगतत्वात् गन्तृभिश्चानन्यत्वात्। अ कारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म, ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मा नाप्यो मोक्षः। गन्तुरन्यद्विभिन्नदेशं च भवति गन्तव्यम् येनैवाव्यतिरिक्तं यत्, तत्तेनैव गम्यते। तदनन्यत्वसिद्धिश्च तदेवानुप्राविशत्' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु' इ श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः। गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् — स्यात् यद्यप्राप्यो मोक्षः, तदा गतिश्रुतीनां 'स एकधा' पितृलोककामः' 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' इत्यादिश्रुतीनां च को इति चेत्, न; कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम्। कार्ये ि स्त्र्यादयः स्युः, न कारणे; 'एकमेवाद्वितीयं' 'यत्र नान्य 'तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः॥

विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः। प्रविली कारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन विरुध्यते। न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्तृत्वादिविशेषवत् तच्छू उभयथा द्रष्टुं शक्यते। अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यात्। अ

व मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम् ; 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' 'अथ त्रान्यत्पश्यति तदल्पम्' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मि' 'उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । सत्यत्वं च कत्वस्य 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदꣳ सर्वम्' 'आत्मैवेदꣳसर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादि-ारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये हस्रशः श्रूयन्ते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चया-पपत्तिः । तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति एतद-पपन्नमिति, तदयुक्तम् ॥

विहितत्वात्कर्मणां श्रुतिविरोध इति चेत् — यद्युपमृद्य ौदिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते सर्पादिभ्रान्तिज्ञानोप-करज्ज्वादिविषयविज्ञानवत्, तर्हि प्राप्तः कर्मविधिश्रुतीनां निर्विष-ाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च विरोधो न युक्तः, ाणत्वाच्छ्रुतीनामिति चेत्, न; पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनाम् । ोपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसार-रविद्यायाः विद्यया निवृत्तिः कर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति ेरोधः । एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत ते चेत्, न; यथाप्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादाय उपात्तदुरित-र्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न

कारकास्तित्वे व्याप्रियते । उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि
र्नावकल्पते । तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्, ततश्चावि
तत आत्यन्तिकः संसारोपरमः । अपि च, अनात्मदर्शि
विषयः कामः; कामयमानश्च करोति कर्माणि; ततस्तत्फ
शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेणात्मैकत्वदर्शि
भावात्कामानुपपत्तिः, आत्मनि चानन्यत्वात्कामानुपपत्तौ
स्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः ॥

विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते
लाभे तु पूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धापनयनद्वारेण विद्याहे
पद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन्प्रकरणे
कर्माणीत्यवोचाम । एवं च अविरोधः कर्मविधिश्रुतीन
केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

एवं तर्हि आश्रमान्तरानुपपत्तिः, कर्मनिमित्तत्वा
गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्यैकाश्रम्यमेव । अतश्च य
श्रुतयः अनुकूलतराः स्युः । न; कर्मानेकत्वात् ।
होत्रादीन्येव कर्माणि; ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवचनं शमः द
इत्येवमादीन्यपि कर्माणि इतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्प
तमान्यसंकीर्णानि विद्यन्ते, ध्यानधारणादिलक्षणानि च
च — 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति । जन्मान्तर
प्रागपि गार्हस्थ्याद्विद्योत्पत्तिसंभवात्, कर्मार्थत्वाच्च

प्रतिपत्तेः, कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्च अयं लोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य, नित्यसिद्धात्मलोकदर्शिनः, कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः, कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते? प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात्, 'प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि' इत्येवमादिश्रुतिलिङ्गदर्शनात् ॥

कर्म प्रति श्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेत्,—अग्निहोत्रादिकर्म प्रति श्रुतेरधिको यत्नः; महांश्च कर्मण्यायासः, अनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम्; तपोब्रह्मचर्यादीनां च इतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाधनापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमिभिस्तस्य इति चेत्, न; जन्मान्तरकृतानुग्रहात् । यदुक्तं कर्मणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि, नासौ दोषः, यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति; येन च जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित्; केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः । तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते । कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्यासंख्येयत्वात् तत्प्रति च पुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते, आशिषां बाहुल्यदर्शनात्—इदं मे स्यादिदं मे स्यादिति ।

उपायत्वाच्च; उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रति इत्यवो
उपाये च अधिको यत्नः कर्तव्यः, न उपेये। कर्मनिमित्तत्वा
यत्नान्तरानर्थक्यमिति चेत् — कर्मभ्य एव पूर्वोपचितदुरितप्र
क्षयाद्विद्योत्पद्यते चेत् कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादियत्नोऽनर्थः
चेत्, न; नियमाभावात्। न हि, 'प्रतिबन्धक्षयादेव विद्यो
न त्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानात्' इति नियमोऽस्ति; उ
ब्रह्मचर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्, साक्षादेव च का
च्छ्रवणमनननिदिध्यासनादीनाम्। अतः सिद्धान्याश्रमान्त
सर्वेषां चाधिकारो विद्यायाम्, परं च श्रेयः केवलाया वि
एवेति सिद्धम्॥

इत्येकादशानुवाकभाष्यम्॥

द्वादशोऽनुवाकः ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थां शान्तिं पठति— शं नो मित्र इत्यादि । व्याख्यातमेतत्पूर्वम् ॥

इति द्वादशानुवाकभाष्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभागवतः कृतौ
तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये शीक्षावल्लीभाष्यम्
संपूर्णम् ॥

ब्रह्मानन्दवल्ली ॥

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमः पठिता । इदानीं तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्य शमनार्था शान्तिः पठ्यते —

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै शान्तिः शान्तिः ॥

सह नाववत्विति । सह नाववतु, नौ शि अवतु रक्षतु । सह नौ भुनक्तु ब्रह्म भोजयतु । सः निमित्तं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्तयावहै । तेजसि रावयोः अधीतं स्वधीतम् अस्तु अर्थज्ञानयोग्यम विद्विषावहै, विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्य आचार्यः कृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तः ; तच्छमनायेयमाशीः— इति । मैव नावितरेतरं विद्वेषमापद्यावहै । शान्तिः रिति त्रिर्वचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्र शान्तिः । अविघ्नेनात्मविद्याप्राप्तिराशास्यते, तन्मूलं

ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते
र्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मा-
त्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः ।
ग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्यो-
न्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्ये-
मेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अय-
त्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनन्तरं
ं अन्तःसोपाधिकमात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् ।
चैतावता अशेषतः संसारबीजस्य उपमर्दनमस्ति । अतः अशेषोप-
वबीजस्य अज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थ-
मेदमारभ्यते — ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि । प्रयोजनं चास्या ब्रह्म-
वेद्याया अविद्यानिवृत्तिः, ततश्च आत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति
— 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इति । संसारनिमित्ते च सति
अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' इत्यनुपपन्नं, 'कृताकृते पुण्यपापे न तपतः'
ति च । अतोऽवगम्यते — अस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्मविषयादा-
यन्तिकः संसाराभाव इति । स्वयमेवाह प्रयोजनं 'ब्रह्मविदाप्नोति

परं' इत्यादावेव संबन्धप्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञातयोर्हि :
प्रयोजनयोः विद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यासार्थं प्रवर्तते । श्रवणा
हि विद्याफलं, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इ
श्रुत्यन्तरेभ्यः ॥

ब्रह्मवित्, ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणं, बृहत्तमत्वात्
तद्वेत्ति विजानातीति ब्रह्मवित्, आप्नोति प्राप्नोति परं निर
तदेव ब्रह्म परं; न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः ।
श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति — 'स यो ह वै
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि । ननु सर्वगतं सर्वस्य च
ब्रह्म वक्ष्यति । अतो नाप्यम् । आप्तिश्च अन्यस्यान्येन परि
च परिच्छिन्नेन दृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च :
परिच्छिन्नवत् अनात्मवच्च तस्याप्तिरनुपपन्ना । नायं दोषः ।
दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्त्योः । परमार्थतो
रूपस्यापि सतः अस्य जीवस्य भूतमात्राकृतबाह्यपरि
मयाद्यात्मदर्शिनः तदासक्तचेतसः, प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनः
हितस्यापि बाह्यसंख्येयविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभावद
परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणया अविद्यया अन्नमया
ननात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वात् अन्नमयाद्यनात्मभ्यो
ऽहमस्मीत्यभिमन्यते । एवमविद्यया आत्मभूतमपि ब्रह्म
स्यात् । तस्यैवमविद्यया अनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य, प्रकृतसंख्यापूरण

याऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्यया थैथा, तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मत्वदर्शनेन तदाप्तिरुपपद्यत एव ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं सूत्रभूतं सर्वस्य वल्ल्यर्थस्य । दाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धा-रूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षण-धानेन स्वरूपनिर्धारणाय, अविशेषेण च उक्तवेदनस्य ब्रह्मणो गणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतया अनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय, द्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परप्राप्तिलक्षणमुक्तम्, स सर्वात्मभावः सारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव, नान्यदित्येतत्प्रदर्शनाय च एषा दाहियते — तदेषाभ्युक्तेति । तत् तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे ऋक् अभ्युक्ता आम्नाता ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम् । दीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणः । ष्यं ब्रह्म, विवक्षितत्वाद्वेद्यतया । वेद्यत्वेन यतो ब्रह्म प्राधान्येन क्षितं, तस्माद्विशेष्यं विज्ञेयम् । अतः अस्माद्विशेषणविशेष्य-व सत्यादीनि एकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि । दिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्यते । हि तज्ज्ञातं भवति, यदन्येभ्यो निर्धारितं; यथा लोके नीलं पुगन्ध्युत्पलमिति । ननु, विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचर-

द्विशेष्येत, यथा नीलं रक्तं चोत्पलमिति; यदा ह्यनेका
एकजातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि च, तदा विशेषणः
ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि, विशेषणान्तरायोगात्; यथा असावेः
तथा एकमेव ब्रह्म, न ब्रह्मान्तराणि, येभ्यो विशेष्येत नी
न; लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानाम्। नायं दोषः। कस्मात्?
प्रधानानि विशेषणानि, न विशेषणप्रधानान्येव। कः
लक्ष्यलक्षणयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेषः? उच्यते। सजात
निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य; लक्षणं तु सर्वत
अवकाशप्रदात्राकाशमिति। लक्षणार्थं च वाक्यमित्यवोचा

सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते, परार्थत्वात्;
हि ते। अत एव एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो
संबध्यते — सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति।
यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति, तत्सत्यम्।
यन्निश्चितं तद्रूपं व्यभिचरति, तदनृतमित्युच्यते। अतो विव
ृत्तिकैलेव सत्यं', एवं स
ह्म' इति ब्रह्म विकारान्निवर्तय
च कारकत्वम्, वस्तुत्वा
ध्यते — ज्ञानं ब्रह्मेति
ज्ञानशब्दः — न तु
। न हि सत्यता अन

ानकर्तृत्वे सत्युपद्येते। ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं
वेत्, अनन्तं च? यद्धि न कुतश्चित्प्रविभज्यते, तदनन्तम्।
ानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात्, 'यत्र
न्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पं' इति
श्रुत्यन्तरात्। 'नान्यद्विजानाति' इति विशेषप्रतिषेधात् आत्मानं
जानातीति चेत्, न; भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। 'यत्र
न्यत्पश्यति' इत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं वाक्यम्। यथा-
सिद्धमेव अन्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय, यत्र तन्नास्ति स भूमा
ते भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यते। अन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्वात् न
ात्मनि क्रियास्तित्वपरं वाक्यम्। स्वात्मनि च भेदाभावाद्विज्ञाना-
पत्तिः। आत्मनश्च विज्ञेयत्वे ज्ञात्रभावप्रसङ्गः, ज्ञेयत्वेनैव
नियुक्तत्वात्॥

एक एवात्मा ज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन च उभयथा भवतीति चेत्,
युगपत्, अनंशत्वात्। न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञातृत्वो-
त्तेः। आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थक्यम्। न
घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशः अर्थवान्। तस्मात् ज्ञातृत्वे
आनन्त्यानुपपत्तिः। सन्मात्रत्वं चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादि-
षवत्त्वे सति; सन्मात्रत्वं च सत्यत्वम्, 'तत्सत्यम्' इति
न्तरात्। तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य
गाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः। 'ज्ञानं ब्रह्म' इति कर्तृत्वादि-

कारकनिवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते ब्रह्म' इति वचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वं, लौकिकस्य ज्ञानस्य दर्शनात् । अतः तन्निवृत्त्यर्थमाह — अनन्तमिति ॥

सत्यादीनामनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वाद्विशेष्यस्य च ब्र ल्लादिवदप्रसिद्धत्वात् 'मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृ एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ॥' इतिवत् शून्या सत्यादिवाक्यस्येति चेत्, न; लक्षणार्थत्वात् । वि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्यमित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्ये लक्षणवचनम् । अतः लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न शू विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव । हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्या तु तद्विपरीतधर्मवद्भ्यो विशेष्येभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य मुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्र अन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ समर्पणेनैव विशेषणे भवतः ॥

'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति ब्रह्मण्येव प्रयोगात् वेदितुरात्मैव ब्रह्म । 'एतमानन्दमयमात्मानमु इति च आत्मतां दर्शयति । तत्प्रवेशाच्च; 'तत्सृष्ट्वा तदेवा इति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वे ब्रह्म । एवं तर्हि, आत्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वम्; 'आत्मा ज्ञा

सिद्धम्, 'सोऽकामयत' इति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धिः; तो ज्ञानकर्तृत्वात् ज्ञप्तिर्ब्रह्मेत्ययुक्तम्; अनित्यत्वप्रसङ्गाच्च; यदि म ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणः, तदाप्यनित्यत्वं प्रसज्येत; रतन्त्र्यं च, धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात्, ज्ञानं च धात्वर्थः; तोऽस्य अनित्यत्वं परतन्त्रता च । न; स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वोप- ारात् । आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिः न ततो व्यतिरिच्यते । अतो त्यैव । तथापि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकार- रिणामिन्याः ये शब्दाद्याकारावभासाः, ते आत्मविज्ञानस्य विषयभूता त्पद्यमाना एव आत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मादात्म- ाज्ञानावभास्याश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव र्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते । यत्तु ब्रह्मणो ाज्ञानम्, तत् सवितृप्रकाशवत् अग्न्युष्णत्ववच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं ारूपमेव तत् । न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षम्, नित्यस्वरूपत्वात्, र्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालत्वात् कालाकाशादिकारणत्वात् ारतिशयसूक्ष्मत्वाच्च । न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं तं भवद्भविष्यद्वा अस्ति । तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म ॥

मन्त्रवर्णाच्च — 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं रुषं महान्तम् ॥' इति । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते- वेनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति' इत्यादिश्रुतेश्च । विज्ञातृस्वरूपा-

व्यतिरेकात्करणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञानस्व
नित्यत्वप्रसिद्धिः । अतो नैव धात्वर्थस्तत्, अक्रियारूपत्वा
एव च न ज्ञानकर्तृ; तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि
तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्मविशेषेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष
तु उच्यते, शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वात् । तथा
शब्देनापि । सर्वविशेषप्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणः बाह्यसत्ता
विषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते 'सत्यं ब्रह्म' इति; न तु सत्यश
ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसंनिधानादन्योन्यानियम्यनि
सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यात् निवर्तका ब्रह्मणः, लक्षणार्थाश्च भ
अतः सिद्धम् 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'
रुक्तेऽनिलयने' इति च अवाच्यत्वम्, नीलोत्पलवदवाक्य
ब्रह्मणः ॥

तद्यथाव्याख्यातं ब्रह्म यः वेद विजानाति निहि
गुहायां, गूहतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञ
इति गुहा बुद्धिः, गूढावस्यां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति व
परमे प्रकृष्टे व्योमन् व्योम्नि आकाशे अव्याकृताख्ये; ता
व्योम, 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः' इत्यक्षरसंनिकर्षात्;
व्योमन्' इति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुह
निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु, कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च
अन्तर्निहितं ब्रह्म । हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं, वि
त्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात् । 'यो वै स बहिर्धा पुरुषाद

वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' इति श्रुत्यन्तरात्प्रसिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमत्वम् । तस्मिन्हार्दे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा, तस्यां निहितं ब्रह्म तद्व्यावृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसंबन्धोऽस्ति ब्रह्मणः, सर्वगतत्वान्निर्विशेषत्वाच्च ॥

सः एवं ब्रह्म विजानन्; किमित्याह— अश्नुते भुङ्क्ते सर्वान् निरवशेषान् कामान् काम्यभोगानित्यर्थः । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण ? नेत्याह— सह युगपत् एकक्षणोपारूढानेव एकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तया, यामवोचाम 'सत्यं ज्ञानम्' इति । एतत्तदुच्यते— ब्रह्मणा सहेति । ब्रह्मभूतो विद्वान् ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान् सह अश्नुते । न तथा यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणापेक्षांश्च सर्वान्कामान्पर्यायेणाश्नुते लोकः । कथं तर्हि ? यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षान् चक्षुरादिकरणानपेक्षांश्च सर्वान्कामान्सहाश्नुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञेन । तद्धि वैपश्चित्यम्, यत्सर्वज्ञत्वम् । तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणा अश्नुत इति । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

सर्व एव वल्ल्यर्थः 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः । स च सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण व्याख्यातः ।

पुनस्तस्यैव विस्तरेणार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीः
आरभ्यते— तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः । तत्र च 'सत्यं ज्ञा
ब्रह्म' इत्युक्तं मन्त्रादौ; तत्कथं सत्यमनन्तं चेत्यत आह ।
ह्यानन्त्यम्— देशतः कालतो वस्तुतश्चेति । तद्यथा— देश
आकाशः; न हि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतः
वस्तुतश्च आकाशस्य । कस्मात्? कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण ३
वत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वम्, अकार्यत्वात् । कार्यं हि वस्तु
परिच्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽस्यानन्त्यम् ।
वस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यम्? सर्वानन्यत्वात् । f
वस्तु वस्त्वन्तरस्य अन्तो भवति; वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्ताद्वस
निवर्तते । यतो यस्य बुद्धेर्निवृत्तिः, स तस्यान्तः । तद्यथा
बुद्धिरश्वत्वान्निवर्तत इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति
चान्तो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टः । नैवं ब्रह्मणो भेदः । अतो
ऽप्यानन्त्यम् ॥

कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इति, उच्यते— र
कारणत्वात् । सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं
कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेत्, न; अनृतत्वात्कार्यस्य ः
न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति, यतः
बुद्धिर्विनिवर्तेत; 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
एवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादाकाशादिकारणत्

ावदनन्तं ब्रह्म। आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतः; तस्येदं
ारणम्; तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनन्त्यम्। न ह्यसर्वगतात्सर्व-
तमुत्पद्यमानं लोके किंचिद्दृश्यते। अतो निरतिशयमात्मन आनन्त्यं
शतः। तथा अकार्यत्वात्कालतः; तद्भिन्नवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुतः।
त एव निरतिशयसत्यत्वम्॥

तस्मात् इति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते; एतस्मात् इति
न्त्रवाक्येन अनन्तरं यथालक्षितम्। यद्ब्रह्म आदौ ब्राह्मणवाक्येन
त्रितं, यच्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनन्तरमेव लक्षितं,
स्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मनः आत्मशब्दवाच्यात्; आत्मा हि तत्
र्वस्य, 'तत्सत्यं स आत्मा' इति श्रुत्यन्तरात्; अतो ब्रह्म आत्मा;
स्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपात् आकाशः संभूतः। आकाशो नाम
ब्दगुणः अवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम्। तस्मात् आकाशात् स्वेन
ार्शगुणेन पूर्वेण च आकाशगुणेन शब्देन द्विगुणः वायुः, संभूत
त्यनुवर्तते। वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणः
ग्निः संभूतः। अग्नेश्च स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिः चतुर्गुणा
ापः संभूताः। अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैश्च चतुर्भिः पञ्चगुणा
थिवी संभूता। पृथिव्याः ओषधयः। ओषधीभ्यः अन्नम्।
न्नात् रेतोरूपेण परिणतात् पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान्।
वै एष पुरुषः अन्नरसमयः अन्नरसविकारः। पुरुषाकृतिभावितं
; सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतं रेतो बीजम्। तस्माद्यो जायते, सोऽपि

तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात्; सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृ दर्शनात् ॥

सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंश्यत्वे च अविशिष्टे, त्पुरुष एव गृह्यते? प्राधान्यात्। किं पुनः प्राधान्यम् ? ज्ञानाधिकारः। पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वाच्च ज्ञानयोरधिक्रियते, 'पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन तमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लो मर्त्येनामृतमीक्षतीत्येवं संपन्नः; अथेतरेषां पशूनामशनाय एवाभिविज्ञानं' इत्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात् ॥

स हि पुरुषः इह विद्यया आन्तरतमं ब्रह्म संक्रामयि तस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मसु आत्मभाविता बुद्धिः आलंबनविशेषं कंचित् सहसा आन्तरतमप्रत्यगात्मविषया नि च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनया शाखाचन्द्र वदन्तः प्रवेशयन्नाह — तस्येदमेव शिरः। तस्य अस्य पुरु रसमयस्य इदमेव शिरः प्रसिद्धम्। प्राणमयादिष्वशिरसां दर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो मा भूदिति इदमेव शिर इत्युच्यते पक्षादिषु योजना। अयं दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः अयं सव्यो बाहुः उत्तरः पक्षः। अयं मध्यमो देहभागः अङ्गानां, 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा' इति श्रुतेः। इदमिति रधस्ताद्यदङ्गम्, तत् पुच्छं प्रतिष्ठा। प्रतितिष्ठत्यनयेति

मिव पुच्छं, अधोलम्बनसामान्यात्, यथा गोः पुच्छम् ।
कृत्य उत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः, मूषानिषिक्तद्रुत-
ातिमावत् । तदप्येष श्लोको भवति । तत् तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्ते
ायात्मप्रकाशके एष श्लोकः मन्त्रः भवति ॥

इति प्रथमानुवाकभाष्यम् ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवी ँ
अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अ
भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्
येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्न ँ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात
मुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन
अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति ।
एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः
पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषवि
अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो
पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी
प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भववि ॥ १ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अन्नात् रसादिभावपरिणतात्, वै इति स्मरणार्थः,
स्थावरजङ्गमात्मकाः, प्रजायन्ते । याः काश्च अविशिष्टाः
श्रिताः पृथिवीमाश्रिताः, ताः सर्वा अन्नादेव प्रजायन्ते ।
अपि, जाताः अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति, वर्धन्त इ

ाथ अपि, एतत् अन्नम्, अपियन्ति अपिगच्छन्ति, अपिशब्दः तिशब्दार्थे, अन्नं प्रति लीयन्त इत्यर्थः; अन्ततः अन्ते जीवन-क्षणाया वृत्तेः परिसमाप्तौ । कस्मात्? अन्नं हि यस्मात् भूतानां ाणिनां ज्येष्ठं प्रथमजम् । अन्नमयादीनां हि इतरेषां भूतानां ारणमन्नं; अतः अन्नप्रभवा अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च सर्वाः प्रजाः । स्माच्चैवं, तस्मात् सर्वौषधं सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ॥

अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते— सर्वं वै ते समस्तमन्नजातम् ाप्नुवन्ति । के ? ये अन्नं ब्रह्म यथोक्तम् उपासते । कथम् ? न्नजोऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहम्, तस्मादन्नं ब्रह्म इति । कुतः पुनः र्वान्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमिति, उच्यते— अन्नं हि भूतानां ये्ष्ठं भूतेभ्यः पूर्वमुत्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्, तस्मात्सर्वौषधमुच्यते; स्मादुपपन्ना सर्वान्नात्मोपासकस्य सर्वान्नप्राप्तिः । अन्नाद्भूतानि ायन्ते, जातान्यन्नेन वर्धन्ते इति उपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानी-न्नशब्दनिर्वचनमुच्यते— अद्यते भुज्यते चैव यद्भूतैः, अत्ति च ्तानि स्वयम्, तस्मात् भूतैर्भुज्यमानत्वाद्भूतभोक्तृत्वाच्च अन्नं तत् च्यते । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ॥

अन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्य आत्मभ्यः अभ्यन्तरतमं ह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषु शास्त्रम् अविद्याकृतपञ्च-ोशापनयनेन अनेकतुषकोद्रवबितुषीकरणेनेव तण्डुलान् प्रस्तौति— स्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादित्यादि । तस्माद्वै एतस्मात् यथोक्तात् ान्नरसमयात्पिण्डात् अन्यः व्यतिरिक्तः अन्तरः अभ्यन्तरः आत्मा

पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः, प्राणः वायुः तन्मयः तत्प्रायः। तेन प्राणमयेन एषः अन्नरसमय आत्मा पूर्णः वायुनेव दृतिः। स वै एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव शिरःपक्षादिभिः। किं स्वत एव? नेत्याह— प्रसिद्धं तावदन्नरसमयस्यात्मनः पुरुषविधत्वम्; तस्य अन्नरसमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारताम् अनु अयं प्राणमयः पुरुषविधः मूषानिषिक्तप्रतिमावत्, न स्वत एव। एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविधता; तामनु उत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति, पूर्वः पूर्वश्चोत्तरोत्तरेण पूर्णः॥

कथं पुनः पुरुषविधता अस्येति, उच्यते— तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणः मुखनासिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर इति कल्प्यते, वचनात्। सर्वत्र वचनादेव पक्षादिकल्पना। व्यानः व्यानवृत्तिः दक्षिणः पक्षः। अपानः उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा, य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः समानाख्यः, स आत्मेव आत्मा प्राणवृत्त्यधिकारात्। मध्यस्थत्वादितराः पर्यन्ता वृत्तीरपेक्ष्य आत्मा; 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा' इति प्रसिद्धं मध्यस्थस्यात्मत्वम्। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। पृथिवीति पृथिवीदेवता आध्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात्। 'सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य' इति हि श्रुत्यन्तरम्। अन्यथा उदानवृत्त्या ऊर्ध्वगमनं गुरुत्वात्पतनं वा स्याच्छरीरस्य। तस्मात्पृथिवीदेवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्य आत्मनः। तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषये एष श्लोको भवति॥

इति द्वितीयानुवाकभाष्यम्॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो
[ू]तानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति ।
[प्रा]णं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुष-
[मुच्यत]त इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा
[एतस्म]ात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष
[पूर्णः] । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं
[पुरुष]विधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामो-
[त्तरः] पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ।
[तदप्ये]ष श्लोको भवति ॥ १ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । अग्न्यादयः देवाः प्राणं
[वायुात्]मानं प्राणनशक्तिमन्तं अनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति
कर्म कुर्वन्ति, प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधि-
[कारात्] देवाः इन्द्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति मुख्यप्राणमनु चेष्टन्त
[इत्यर्थः] । तथा मनुष्याः पशवश्च ये, ते प्राणनकर्मणैव चेष्टावन्तो
[भवन्ति] । अतश्च नान्नमयेनैव परिच्छिन्नात्मना आत्मवन्तः प्राणिनः ।

किं तर्हि ? तदन्तर्गतप्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपि
आत्मवन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपू
उत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैः आनन्दमयान्तैराकाशादिभूतारब्धैरविद्याकृ
वन्तः सर्वे प्राणिनः; तथा, स्वाभाविकेनाप्याकाशादिकारणे
विकृतेन सर्वगतेन सत्यज्ञानानन्तलक्षणेन पञ्चकोशातिगेन
आत्मवन्तः; स हि परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतदप्यर्थादुक्त

प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्याद्युक्तं; तत्कस्मादित्या
हि यस्मात् भूतानां प्राणिनां आयुः जीवनं, 'यावद्ध्य
प्राणो वसति तावदेवायुः' इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्
सर्वेषामायुः सर्वायुः, सर्वायुरेव सर्वायुषं इत्युच्यते;
मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वायुष्ट्वं प्राणस्य
अस्माद्बाह्यादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽपक्रम्य अन्तः
प्राणमयमात्मानं ब्रह्म उपासते ये 'अहमस्मि प्राणः
आत्मा आयुः, जीवनहेतुत्वात्' इति, ते सर्वमेव आयुः
यन्ति; नापमृत्युना म्रियन्ते प्राक्प्राप्तादायुष इत्यर्थः । शतं
तु युक्तं, 'सर्वमायुरेति' इति श्रुतिप्रसिद्धेः । किं क
प्राणो हि भूतानामायुः तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । यं
ब्रह्मोपास्ते, स तद्गुणभाग्भवतीति विद्याफलप्राप्तिहेत्वर्थं पुन
प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्य अन्नमयस्य एष एव शरी
भवः शारीरः आत्मा । कः ? य एष प्राणमयः ॥

तस्माद्वा एतस्मादित्याद्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तर आत्मा ोमयः । मन इति संकल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणम्, तन्मयो ोमयः; सोऽयं प्राणमयस्याभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजुरेव शिरः । ुरिति अनियताक्षरपादावसानो मन्त्रविशेषः; तज्जातीयवचनो ुःशब्दः; तस्य शिरस्त्वम्, प्राधान्यात् । प्राधान्यं च यागादौ नपत्योपकारकत्वात् । यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना ॥

वाचनिकी वा शिरआदिकल्पना सर्वत्र । मनसो हि स्थान- न्नादस्वरवर्णपदवाक्यविषया तत्संकल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः ःकरणद्वारा यजुःसंकेतेन विशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवं ऋक्; साम च । एवं च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणाम्, वृत्तिरेव आवर्त्यत मानसो जप उपपद्यते । अन्यथा अविषयत्वान्मन्त्रो नावर्तयितुं ः घटादिवत् इति मानसो जपो नोपपद्यते । मन्त्रावृत्तिश्चोद्यते ः कर्मसु । अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तिः स्यात् इति ; न, मुख्यार्थासंभवात् । 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' ऋगावृत्तिः श्रूयते । तत्र ऋचः अविषयत्वे तद्विषयस्मृत्यावृत्त्या ावृत्तौ च क्रियमाणायाम् 'त्रिः प्रथमामन्वाह' इति ऋगा- मुख्योऽर्थश्चोदितः परित्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधि- ेछन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यम् ाविज्ञानं मन्त्रा इति । एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम् । ाविषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यात्; नैतद्युक्तम् । 'सर्वे

वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा’ इति च श्रुतिः नि
नैकत्वं ब्रुवन्ती ऋगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात्। ‘ऋ
परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः’ इति च मन्
आदेशः अत्र ब्राह्मणम्, आदेष्टव्यविशेषानादिशतीति। अ
ऽङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्तिकपौष्टिकादिप्रतिष्ठा
प्रधानत्वात् पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति मनो
प्रकाशकः पूर्ववत् ॥

इति तृतीयानुवाकभाष्यम् ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं
णो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर
मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर
मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः ।
दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः
ं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य
य प्राणमयस्य एष एव आत्मा शारीरः शरीरे प्राणमये भवः
रः । कः ? य एष मनोमयः । तस्माद्वा एतस्मादिति पूर्ववत् ।
ोऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । मनोमयस्याभ्यन्तरो विज्ञानमयः ।
मयो वेदात्मा उक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका विज्ञानं,
यवसायलक्षणमन्तःकरणस्य धर्मः, तन्मयः निश्चयविज्ञानैः
गत्वरूपैर्निर्वर्तितः आत्मा विज्ञानमयः । प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि

यज्ञादिः तायते । यज्ञादिहेतुत्वं च वक्ष्यति श्लोकेन ।
विज्ञानवतो हि कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं श्रद्धा उत्पद्यते । सा स
प्राथम्यात् शिर इव शिरः । ऋतसत्ये यथाव्याख्याते एव
युक्तिः समाधानं आत्मेव आत्मा । आत्मवतो हि युक्तस्य
बतः अङ्गानीव श्रद्धादीनि यथार्थप्रतिपत्तिक्षमाणि
तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं
मह इति महत्तत्त्वं प्रथमजं, 'महद्यक्षं प्रथमजं वेद' इति
त्वात् । पुच्छं प्रतिष्ठा कारणत्वात् । कारणं हि कार्याण
यथा वृक्षवीरुधां पृथिवी । सर्वविज्ञानानां च महत्तत्त्वं
तेन तद्विज्ञानमयस्यात्मनः प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति
यथा अन्नमयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशकाः श्लो
विज्ञानमयस्यापि ॥

इति चतुर्थानुवाकभाष्यम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते, विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोति श्रद्धापूर्वकं; अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति । कर्माणि च तनुते । यस्माद्विज्ञानकर्तृकं सर्वं, तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति । किंच, विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवाः इन्द्रादयः ज्येष्ठं, प्रथमजत्वात्; सर्ववृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्म उपासते ध्यायन्ति, तस्मिन् विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वा उपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते महतो

ब्रह्मण उपासनात् ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्र
यदि वेद विजानाति; न केवलं वेदैव, तस्मात् ब्रह्मणः
प्रमाद्यति; बाह्येष्वनात्मस्वात्मा भावितः; तस्मात्प्राप्तं वि
ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं; तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते —
प्रमाद्यतीति । अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवले वि
ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः । ततः किं स्यादिति,
शरीरे पाप्मनो हित्वा; शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मा
च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानात् निमित्तापाये हान
छत्रापाय इव च्छायायाः । तस्मात् शरीराभिमाननिमि
पाप्मनः शरीरप्रभवान् शरीरे एव हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्व
तत्स्थान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैवात्मना समश्नुते स
इत्यर्थः । तस्य पूर्वस्य मनोमयस्य आत्मा एष एव शरीरे
भवः शारीरः । कः ? य एष विज्ञानमयः । तस्माद्वा ए
उक्तार्थम् ॥

आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिः, अधिकारात् मयट्
अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहाधिकृताः । त
पतितश्चायमानन्दमयः । मयट् चात्र विकारार्थे दृष्टः, यथ
इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्मा आनन्दमयः प्रत्येतव्यः । सं
'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति वक्ष्यति । कार्या
संक्रमणमनात्मनां दृष्टम् । संक्रमणकर्मत्वेन च आनन्दमय

श्रूयते, यथा 'अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति। न च आत्मन एवोपसंक्रमणम्, अधिकारविरोधात्। असंभवाच्च। न ह्यात्मनैव आत्मन उपसंक्रमणं संभवति, स्वात्मनि भेदाभावात्; आत्मभूतं च ब्रह्म संक्रमितुः। शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च। न हि यथोक्तलक्षणे आकाशादिकारणे अकार्यपतिते शिरआद्यवयवरूपकल्पना उपपद्यते। 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' 'अस्थूलमनणु' 'नेति नेत्यात्मा' इत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च। मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च। न हि, प्रियशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमाने आनन्दमये आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्काभावात् 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति मन्त्रोदाहरणमुपपद्यते। 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यपि चानुपपन्नं पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम्। तस्मात्कार्यपतित एवानन्दमयः, न पर एवात्मा॥

आनन्द इति विद्याकर्मणोः फलम्, तद्विकार आनन्दमयः। स च विज्ञानमयादान्तरः, यज्ञादिहेतोर्विज्ञानमयादस्यान्तरत्वश्रुतेः। ज्ञानकर्मणोर्हि फलं भोक्त्रर्थत्वादान्तरतमं स्यात्; आन्तरतमश्च आनन्दमय आत्मा पूर्वेभ्यः। विद्याकर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च। प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी; तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षात् विज्ञानमयादस्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते; प्रियादिवासनानिर्वर्तितो ह्यात्मा आनन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्ने उपलभ्यते॥

तस्य आनन्दमयस्यात्मनः इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव

शिरः, प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यं आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानाम्, तेष्वनुस्यूतत्वात् । आनन्द इति परं ब्रह्म; तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधौ अन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा अप्रच्छाद्यमाने प्रसन्ने अभिव्यज्यते । तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्, तावत् विविक्ते प्रसन्ने अन्तःकरणे आनन्दविशेष उत्कृष्यते विपुलीभवति । वक्ष्यति च— 'रसो वै सः, रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति, एष ह्येवानन्दयाति, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात् । एवं च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षः आनन्दस्य वक्ष्यते । एवं च उत्कृष्यमाणस्य आनन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणम्, यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्च अन्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः, यच्च तेभ्य आभ्यन्तरम्, येन च ते सर्वे आत्मवन्तः, तत् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्य अवसानभूतं अद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा आनन्दमयस्य, एकत्वावसानत्वात् अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छम् । तदेतस्मिन्नप्यर्थे एष श्लोको भवति ॥

इति पञ्चमानुवाकभाष्यम् ॥

षष्ठोऽनुवाकः ॥

—:O:—

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता ३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इद᳡सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

असन्नेव असत्सम एव, यथा असन् अपुरुषार्थसंबन्धी, एवं सः भवति अपुरुषार्थसंबन्धी । कोऽसौ ? यः असत् अविद्यमानं ब्रह्म इति वेद विजानाति चेत् यदि । तद्विपर्ययेण यत्सर्वविकल्पास्पदं सर्वप्रवृत्तिबीजं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमपि, अस्ति तत

ब्रह्म इति वेद चेत् । कुतः पुनराशङ्का तन्नास्तित्वे ? व्यवहा
ब्रह्मण इति ब्रूमः । व्यवहारविषये हि वाचारम्भणमात्रे
भाविता बुद्धिः तद्विपरीते व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्य
'घटादिर्व्यवहारविषयतयोपपन्नः सन्, तद्विपरीतः असन
प्रसिद्धं, एवं तत्सामान्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत
तस्मादुच्यते — अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति । किं पुनः स्या
विजानतः ? तदाह — सन्तं विद्यमानं ब्रह्मस्वरूपेण परमार्थ
पन्नं एनं एवंविदं विदुः ब्रह्मविदः । ततः तस्मात् अस्ति
सः अन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः । अथवा यो नास्ति
मन्यते, स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्य
प्रतिपद्यते ; ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य । अतः नास्तिकः सः
असाधुरुच्यते लोके । तद्विपरीतः सन् यः अस्ति ब्रह्मेति चे
तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणं श्र
यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्, ततः तस्मात् सन्तं साधुमार्गस्थं ए
साधवः । तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥

तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एष एव शरीरे विज्ञानम
शारीरः आत्मा । कोऽसौ ? य एष आनन्दमयः ।
नास्त्याशङ्का नास्तित्वे । अपोढसर्वविशेषत्वात्तु ब्रह्मणो
प्रत्याशङ्का युक्ता ; सर्वसाम्याच्च ब्रह्मणः । यस्मादेवम्, अत
अथ अनन्तरं श्रोतुः शिष्यस्य अनुप्रश्नाः आचार्योक्तिमनु ए

सामान्यं हि ब्रह्म आकाशादिकारणत्वात् विदुषः अविदुषश्च ; अतः अविदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशङ्क्यते— उत अपि अविद्वान् अमुं लोकं परमात्मानं इतः प्रेत्य कश्चन, चनशब्दः अप्यर्थे, अविद्वानपि गच्छति प्राप्नोति ? 'किं वा न गच्छति ?' इति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्यः, अनुप्रश्ना इति बहुवचनात् । विद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ – यद्यविद्वान् सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति, अतो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाशङ्क्यते; अतस्तं प्रति प्रश्नः— आहो विद्वानिति । उकारं च वक्ष्यमाणमधस्तादपकृष्य तकारं च पूर्वस्मादुतशब्दाद्व्यासज्य आहो इत्येतस्मात्पूर्वमुतशब्दं संयोज्य पृच्छति— उताहो विद्वानिति । विद्वान् ब्रह्मविदपि कश्चित् इतः प्रेत्य अमुं लोकं समश्नुते प्राप्नोति समश्नुते उ इत्येवं स्थिते, अयादेशे यलोपे च कृते, अकारस्य प्लुतिः— समश्नुता ३ उ इति । विद्वान्समश्नुते अमुं लोकम्; किं वा, यथा अविद्वान्, एवं विद्वानपि न समश्नुते इत्यपरः प्रश्नः । द्वावेव वा प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयौ; बहुवचनं तु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्नान्तरापेक्षया घटते । 'असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद' इति श्रवणादस्ति नास्तीति संशयः । ततः अर्थप्राप्तः किमस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रह्मणः अपक्षपातित्वात् अविद्वान्गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः । ब्रह्मणः समत्वेऽपि अविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्य किं विद्वान्समश्नुते न समश्नुते इति तृतीयोऽनुप्रश्नः ॥

एतेषां प्रतिवचनार्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्र अस्तित्व
तावदुच्यते । यच्चोक्तम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, तत्र च
सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्यमिति इदमुच्यते । सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुक्त
उक्तं हि सदेव सत्यमिति; तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुक्त
कथमेवमर्थता अवगम्यते अस्य ग्रन्थस्य ? शब्दानुगमात् । अने
ह्यर्थेनान्वितानि उत्तरवाक्यानि— 'तत्सत्यमित्याचक्षते' 'य
आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादीनि । तत्र असदेव ब्रह्मे
शङ्क्यते । कस्मात् ? यदस्ति, तद्विशेषतो गृह्यते; यथा घटा
यन्नास्ति, तन्नोपलभ्यते; यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ
ब्रह्म; तस्माद्विशेषतः अग्रहणान्नास्तीति । तन्न, आकाशादिकारणत्व
ब्रह्मणः । न नास्ति ब्रह्म । कस्मात् ? आकाशादि हि सर्वं क
ब्रह्मणो जातं गृह्यते; यस्माच्च जायते किंचित्, तदस्तीति दृष्टं लो
यथा घटाङ्कुरादिकारणं मृद्बीजादि; तस्मादाकाशादिकारणत्वाद
ब्रह्म । न चासतो जातं किंचिद्गृह्यते लोके कार्यम् । असतश्चेन्ना
रूपादि कार्यम्, निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत; उपलभ्यते तु; तस्माद
ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमपि असदन्वितमेव स्यात्; न चैवम्
तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्र 'कथमसतः सज्जायेत' इति श्रुत्यन्तरमसत
सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्यायतः । तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् ॥

तद्यदि मृद्बीजादिवत् कारणं स्यात्, अचेतनं तर्हि । न
कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि

ब्रह्मेत्यवोचाम; अतः कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्तकाममिति चेत्, न; स्वातन्त्र्यात्। यथा अन्यान्परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति, न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि? सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धाः । न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्यते; तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात्स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः; अतो न अनाप्तकामं ब्रह्म । साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च । यथा अन्येषामनात्मभूता धर्मादिनिमित्तापेक्षाः कामाः स्वात्मव्यतिरिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च, न तथा ब्रह्मणः । किं तर्हि? स्वात्मनोऽनन्याः । तदेतदाह — सोऽकामयत । सः आत्मा, यस्मादाकाशः संभूतः, अकामयत कामितवान् । कथम्? बहु प्रभूतं स्यां भवेयम् । कथमेकस्यार्थान्तराननुप्रवेशे बहुत्वं स्यादिति, उच्यते – प्रजायेय उत्पद्येय । न हि पुत्रोत्पत्त्येवार्थान्तरविषयं बहुभवनम् । कथं तर्हि? आत्मस्थानभिव्यक्तनामरूपाभिव्यक्त्या । यदा आत्मस्थे नामरूपे व्याक्रियेते, तदा आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणः अप्रविभक्तदेशकाले सर्वावस्थासु व्याक्रियेते । तदेतन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनम् । नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वापत्तिरुपपद्यते अल्पत्वं वा; यथा आकाशस्याल्पत्वं बहुत्वं च वस्त्वन्तरकृतमेव । अतः तद्द्वारेणैवात्मा बहु भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेशकालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वा वस्तु विद्यते । अतः नामरूपे सर्वावस्थे ब्रह्मणैवात्मवती । न ब्रह्म तदात्मकम् । ते तत्प्रत्याख्याने न स्त एवेति तदात्मके उच्येते ।

ताभ्यां च उपाधिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादि सर्वसंव्यवहारभा

सः आत्मा एवंकामः सन् तपः अतप्यत । त ज्ञानमुच्यते, 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुत्यन्तरात् । कामत्वाच्च इतरस्य असंभव एव तपसः । तत्तपः अतप्यत त सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनामकरोदात्मेत्यर्थः । सः मालोच्य तपः तप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपं इदं सर्वं देशतः कालतः नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वैः प्रा सर्वावस्थैरनुभूयमानं असृजत सृष्टवान्, यदिदं किंच यत्किं मविशिष्टम् । तत् इदं जगत् सृष्ट्वा, किमकरोदिति, उच्यते — सृष्टं जगत् अनुप्राविशदिति ॥

तत्रैतच्चिन्त्यं — कथमनुप्राविशदिति । किं, यः स्रष्ट तेनैवात्मनाऽनुप्राविशत्, उत अन्येनेति? किं तावद्युक्तम्? क्त्वाप्र श्रवणात्, यः स्रष्टा, स एवानुप्राविशदिति । ननु न मृद्वच्चेत्कारणं ब्रह्म, तदात्मकत्वात्कार्यस्य; कारणमेव हि कार्या परिणमते; अतः अप्रविष्टस्येव कार्योत्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्कारणस्य प्रवेशोऽनुपपन्नः । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवे ऽस्ति । यथा घटे चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेशः, एवमन्येन आत्म नामरूपकार्ये अनुप्रवेश आत्मनः इति चेत्, श्रुत्यन्तराच्च 'अ जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति; नैवं युक्तं, एकत्वाद्ब्रह्मणः । मृदात्म स्त्वनेकत्वात् सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनानुप्रवेशः

मृद्द्रचूर्णस्य अप्रविष्टदेशत्वाच्च । न त्वात्मन एकत्वे सति निरवयवत्वादप्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेश उपपद्यते ॥

कथं तर्हि प्रवेशः स्यात्? युक्तश्च प्रवेशः, श्रुतत्वात् — 'तदेवानुप्राविशत्' इति । सावयवमेवास्तु तर्हि; सावयवत्वात् मुखे हस्तप्रवेशवत् नामरूपकार्ये जीवात्मनानुप्रवेशो युक्त एवेति चेत्; न; अशून्यदेशत्वात् । न हि कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेण आत्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति, यं प्रविशेज्जीवात्मना । कारणमेव चेत्प्रविशेत्, जीवात्मत्वं जह्यात्, यथा घटो मृत्प्रवेशे घटत्वं जहाति । 'तदेवानुप्राविशत्' इति च श्रुतेर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः । कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत् — तदेवानुप्राविशदिति जीवात्मरूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्यान्तरमेव आपद्यत इति चेत्; न, विरोधात् । न हि घटो घटान्तरमापद्यते, व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च । जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुतयो विरुध्येरन्; तदापत्तौ मोक्षासंभवाच्च । न हि यतो मुच्यमानः, तदेव आपद्यते । न हि शृङ्खलापत्तिः बद्धस्य तस्करादेः । बाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत् — तदेव कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जीवात्मना आधेयत्वेन च परिणतमिति चेत्; न; बहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः । न हि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्रविष्ट उच्यते । बहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्, प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् — यथा गृहं कृत्वा प्राविशदिति । जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत् प्रवेशः स्यादिति चेत्, न; अपरिच्छिन्नत्वा-

दमूर्तत्वाच्च । परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्य अन्यत्र प्रसा
जलादौ सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात्, न त्वात्मनः; अ
आकाशादिकारणस्य आत्मनः व्यापकत्वात् । तद्विप्रकृष्टदेशः
धारवस्त्वन्तराभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवेशो न युक्तः ॥

एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशः; न च गत्यन्तरम्
'तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । श्रुतिश्च नोऽतीन्
विज्ञानोत्पत्तौ निमित्तम् । न चास्माद्वाक्यात् यत्नवतामपि
मुत्पद्यते । हन्त तर्ह्यनर्थकत्वादपोह्यमेतद्वाक्यम् 'तत्सृष्ट्वा
प्राविशत्' इति; न, अन्यार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा
ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यार्थः अस्ति; स स्मर्तव्यः—
विदाप्नोति परम्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यो वेद
गुहायाम्' इति । तद्विज्ञानं च विवक्षितम्; प्रकृतं च तत्
स्वरूपावगमाय च आकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं प्रदर्शितम्; ब्रह्म
आरब्धः । तत्र अन्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्रा
तदन्तर्मनोमयो विज्ञानमय इति विज्ञानगुहायां प्रवेशितः;
आनन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमान
लिङ्गाधिगमद्वारेण आनन्दविवृद्ध्यवसान आत्मा ब्रह्म पुच्छं
सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य
तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते । न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म, निर्विशेष
विशेषसंबन्धो ह्युपलब्धिहेतुर्दृष्टः— यथा राहोश्चन्द्रार्कविशेषसं

एवमन्तःकरणगुहात्मसंबन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः, संनिकर्षात्, अवभासात्मकत्वाच्च अन्तःकरणस्य । यथा च आलोकविशिष्ट-घटाद्युपलब्धिः, एवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्यात्; तस्मात् उपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव । तद्वृत्तिस्थानीये त्विह पुनस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युच्यते ॥

तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ इत्येवं विशेषवदुपलभ्यते । स एव तस्य प्रवेशः; तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतः अस्तित्वादस्तीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत् कार्यमनुप्रविश्य; किम्? सच्च मूर्तं त्यच्च अमूर्तं अभवत् । मूर्तामूर्ते ह्यव्याकृतनामरूपे आत्मस्थे अन्तर्गतेन आत्मना व्याक्रियेते । व्याकृते च मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते आत्मना त्वप्रविभक्त-देशकाले इति कृत्वा आत्मा ते अभवदित्युच्यते । किं च, निरुक्तं चानिरुक्तं च, निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यः देशकालविशिष्टतया इदं तदित्युक्तम्; अनिरुक्तं तद्विपरीतम्; निरुक्ता-निरुक्ते अपि मूर्तामूर्तयोरेव विशेषणे, यथा सच्च त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे । तथा निलयनं चानिलयनं च । निलयनं नीडं आश्रयः मूर्तस्यैव धर्मः; अनिलयनं तद्विपरीतं अमूर्तस्यैव धर्मः । त्यदनिरुक्तानिलयनानि अमूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव, सर्गोत्तरकालभावश्रवणात् । त्यदिति प्राणाद्यनिरुक्तं तदेवानिलयनं च । अतो विशेषणानि अमूर्तस्य व्याकृतविषयाण्येवैतानि । विज्ञानं चेतनम्; अविज्ञानं तद्रहित-

मचेतनं पाषाणादि । सत्यं च व्यवहारविषयं, अधिक परमार्थसत्यं ; एकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म । इह पुनः विषयमापेक्षिकं सत्यं, मृगतृष्णिकाद्यनृतापेक्षया उदकादि सत अनृतं च तद्विपरीतम् । किं पुनः ? एतत्सर्वमभवत्, सत्यं सत्यम् ; किं पुनस्तत् ? ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति त्वात् । यस्मात् सत्त्यदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचेदं मविशिष्टं विकारजातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्, रेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य, तस्मात् तत् ब्रह्म सत्यमि ब्रह्मविदः ॥

अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतः ; तस्य प्रतिवचनविषं दुक्तम् — 'आत्माऽकामयत बहु स्याम्' इति । स यथा आकाशादिकार्यं सत्त्यदादिलक्षणं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पश्य न्मन्वानो विजानन् बह्वभवत् ; तस्मात् तदेवेदमाकाशा कार्यस्थं परमे व्योमन् हृदयगुहायां निहितं तत्प्रत्ययावभासवि पलभ्यमानमस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं भवति । तत् एत ब्राह्मणोक्ते एषः श्लोको मन्त्रो भवति । यथा पूर्वेष्वन्नमय प्रकाशकाः पञ्चस्वपि, एवं सर्वान्तरतमात्मास्तित्वप्रकाशकोऽपि कार्यद्वारेण भवति ॥

इति षष्ठानुवाकभाष्यम् ॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥

असद्वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सदजायत। तदात्मानꣳ वयमकुरुत। तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति। यद्वै तत्सुकृतम्। सो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। को ह्येवान्यात्कः ाण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवा- न्दयाति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने- भयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा वैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। त्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य। तदप्येष श्लोको भवति॥ १ ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

असद्वा इदमग्र आसीत्। असदिति व्याकृतनामरूपविशेष- परीतरूपम् अव्याकृतं ब्रह्म उच्यते; न पुनरत्यन्तमेवासत्। न सतः सज्जन्मास्ति। इदं इति नामरूपविशेषवद्व्याकृतं जगत्; अग्रे र्वं प्रागुत्पत्तेः ब्रह्मैव असच्छब्दवाच्यमासीत्। ततः असतः वै त् प्रविभक्तनामरूपविशेषम् अजायत उत्पन्नम्। किं ततः प्रविभक्तं र्यमिति— पितुरिव पुत्रः? नेत्याह। तत् असच्छब्दवाच्यं यमेव आत्मानमेव अकुरुत कृतवत्। यस्मादेवम्, तस्मात् तत्

ब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्तृ उच्यते। स्वयं कर्तृ ब्रह्मेति! सर्वकारणत्वात्। यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं सर्वात्मना, रूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतं उच्यते। सर्वथ संबन्धादिकारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं लोके। यदि वा अन्यत् सा प्रसिद्धिः नित्ये चेतनकारणे सति उपपद्यते ब्रह्म, सुकृतप्रसिद्धेरिति॥

इतश्चास्ति; कुतः? रसत्वात्। कुतो रसत्वः इत्यत आह— यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः। रसो न आनन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके। रसमेव हि प्राप्य आनन्दी सुखी भवति। नासत आनन्दहेतुत्वं बाह्यानन्दसाधनरहिता अपि अनीहा निरेषणा ब्राह्म लाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसः; नूनं ब्रह्मैव तस्मादस्ति तत्तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म॥

इतश्चास्ति; कुतः? प्राणनादिक्रियादर्शनात्। पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेन अपानिति। ए ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते वृत्तित्वेन संहननं नान्तरेण चेतनमसंहतं संभवति, अन्य तदाह— यत् यदि एषः आकाशे परमे व्योम्नि गु आनन्दो न स्यात् न भवेत्, को ह्येव लोके अन्यात् कुर्यादित्यर्थः। कः प्राण्यात् प्राणनं वा कुर्यात्; तस्मा

यदर्थाः कार्यकरणप्राणनादिचेष्टाः ; तत्कृत एव च आनन्दो लोकस्य । कुतः ? एष ह्येव पर आत्मा आनन्दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवात्मा आनन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः ॥

भयाभयहेतुत्वाद्विद्वदविदुषोरस्ति तद्ब्रह्म । सद्वस्त्वाश्रयणेन हि अभयं भवति; नासद्वस्त्वाश्रयणेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते । कथमभयहेतुत्वमिति, उच्यते — यदा ह्येव यस्मात् एव साधकः एतस्मिन् ब्रह्मणि — किंविशिष्टे ? अदृश्ये, दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारः, दर्शनार्थत्वाद्विकारस्य; न दृश्यं अदृश्यं, अविकार इत्यर्थः । एतस्मिन्नदृश्ये अविकारेऽविषयभूते, अनात्म्ये अशरीरे, यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं, यस्मादनात्म्यं तस्मादनिरुक्तम्; विशेषो हि निरुच्यते; विशेषश्च विकारः; अविकारं च ब्रह्म, सर्वविकारहेतुत्वात्; तस्मात् अनिरुक्तम् । यत एवं, तस्मादनिलयनं, निलयनं नीड आश्रयः, न निलयनं अनिलयनं अनाधारं, तस्मिन् एतस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्मविलक्षणे ब्रह्मणीति वाक्यार्थः । अभयमिति क्रियाविशेषणम् । अभयामिति वा लिङ्गान्तरं परिणम्यते । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते लभते । अथ तदा सः तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरविद्याकृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति । स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति, तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति, न आत्मन एव आत्मनो भयं युक्तम्; तस्मात् आत्मैव आत्मनः

अभयकारणम् । सर्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भ तन्नायुक्तमसति भयत्राणे ब्रह्मणि । तस्मात्तेषामभयदर्श तदभयकारणं ब्रह्मेति । कदा असौ अभयं गतो भवति स यदा नान्यत्पश्यति आत्मनि च अन्तरं भेदं न कुरुते, तदा गतो भवतीत्यभिप्रायः ॥

यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मात् एषः अवि अविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीयचन्द्रवत्पश्यत्यात एतस्मिन् ब्रह्मणि, उत् अपि अरं, अल्पमपि, अन्तरं छि दर्शनं कुरुते; भेददर्शनमेव हि भयकारणं; अल्पमपि भेदं त्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोः तस्य भेददर्शिनः आत्मनं भवति । तस्मादात्मैवात्मनो भयकारणमविदुषः; तदेतदाह - ब्रह्म त्वेव भयं भेददर्शिनो विदुषः ईश्वरोऽन्यो मत्तः, अ संसारीत्येवंविदुषः भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्म अल्पमप्यन्तरं भयं भवति एकत्वेन अमन्वानस्य । तस्मात् विद्वानप्यविद्वान् योऽयमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति । उच्छेदहेतुदर्शनाद्ध्यु भिमतस्य भयं भवति; अनुच्छेद्यो ह्युच्छेदहेतुः; तत्र असत्यु हेतावनुच्छेद्ये न तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च जगद्भयवद्दृ तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्गम्यते — नूनं तदस्ति भयकारणमुच्छे रनुच्छेद्यात्मकं, यतो जगद्बिभेतीति । तत् एतस्मिन्नप्यर्थे एषः भवति ॥

इति सप्तमानुवाकभाष्यम् ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥

ाद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्नि-
द्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमाꣳसा
स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः ।
सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष
ये शतं मानुषा आनन्दाः ॥ १ ॥

ो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-
शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देव-
न्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
ानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकाना-
ोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां
ानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवाना-
॥

यस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां
ाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये
ापियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रो
चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्
नन्दः ॥ ३ ॥

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यान
स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रि
चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब
आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ४ ॥

भीषा भयेन अस्मात् वातः पवते । भीषोदेति स
भीषा अस्मात् अग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । वात
हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्वायासबहुलेषु नि
प्रवर्तन्ते; तद्युक्तं प्रशास्तरि सति; यस्मात् नियमेन तेषां प्रवर्त
तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तृ ब्रह्म । यतस्ते भृत्या इव
अस्मात् ब्रह्मणः भयेन प्रवर्तन्ते । तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म ।
अस्य ब्रह्मणः आनन्दस्य एषा मीमांसा विचारणा भव
किमानन्दस्य मीमांस्यमिति, उच्यते— किमानन्दो विषयवि
संबन्धजनितः लौकिकानन्दवत्, आहोस्वित् स्वाभाविकः, इत्येव
आनन्दस्य मीमांसा ॥

तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनि

ष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि
व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते ।
ब्रह्मानन्दस्यैव मात्रा; अविद्यया तिरस्क्रियमाणे
ायां च अविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशात् यथा-
धनसंबन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो
स एव अविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वा-
तकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शत-
यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति ॥

वेद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया, स्वाभाविकः
ान्दः अद्वैतः भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह —
साधुयुवेति साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणं;
साधुरप्ययुवा, अतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति,
ाध्वः । आशिष्ठः आशास्तृतमः; दृढिष्ठः दृढतमः,
; एवमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिवी
वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्म-
पूर्णा; राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य
: मानुषः मनुष्याणां प्रकृष्टः एक आनन्दः । ते
आनन्दाः, स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः;
तगुणेनोत्कृष्टः मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः भवति ।
र्मविद्याविशेषात् गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वाः ।
र्क्तसंपन्नाः सूक्ष्मकार्यकरणाः; तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं

तेषां द्वन्द्वप्रतिघातशक्तिः साधनसंपत्तिश्च । ततः अप्रतिहन्यमा प्रतीकारवतः मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसादविशे त्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तर भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेन आनन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथम अकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष नन्दात् शतगुणेन आनन्दोत्कर्षः मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्त इत्येवमर्थम् । साधुयुवा अध्यायक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्ये ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्क पकर्षाय विशेष्यते । अतः अकामहतग्रहणं, तद्विशेषतः शतगुणसुख त्कर्षोपलब्धेः अकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थं व्याख्यातमन्यत् ॥

देवगन्धर्वा जातित एव । चिरलोकलोकानामिति पितृ विशेषणम् । चिरकालस्थायी लोको येषां पितॄणाम्, ते चिरलोकलो इति । आजान इति देवलोकः, तस्मिन्नाजाने जाता आजान देवाः, स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदेवा ये वैदिके कर्मणा अग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इ त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः; इन्द्रस्तेषां स्वामी; तस्य आचार्यो बृहस्पतिः प्रजापतिः विराट् त्रैलोक्यशरीरः । ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसा मण्डलव्यापी । यत्रैते आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति, धर्म तन्निमित्तः ज्ञानं च तद्विषयं अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र,

हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, तस्यैष आनन्दः श्रोत्रियेण अवृजिनेन
ामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि
ानानीत्यवगम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते, अकाम-
वं तु उत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनता अवगम्यते । तस्य अकामहतत्व-
र्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दः यस्य पर-
ान्दस्य मात्रा एकदेशः, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
जीवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दः—यस्य मात्रा
ुद्राम्भस इव विप्रुषः प्रविभक्ताः यत्रैकतां गताः— स एष
मानन्दः स्वाभाविकः, अद्वैतत्वात्; आनन्दानन्दिनोश्च अवि-
गोऽत्र ॥

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य
ंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति ।
ं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मान-
पसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्द-
यमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ५ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

तदेतन्मीमांसाफलमुपसंह्रियते — स यश्चायं पुरुष इति । यो
ुहायां निहितः परमे व्योम्नि आकाशादिकार्यं सृष्ट्वा अन्नमयान्तं,
दिवानुप्रविष्टः, सः य इति निर्दिश्यते । कोऽसौ? अयं पुरुषे ।

यश्चासावादित्ये ; यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टः, ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति, सः यश्चासावा निर्दिश्यते । स एकः भिन्नप्रदेशघटाकाशाकाशैकत्ववत् तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽध्यात्मं न युक्तो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्निति तु युक्तः, प्रसिद्धत्वात् । न, परादि परो ह्यात्मा अत्र अधिकृतः 'अदृश्येऽनात्म्ये' 'भीषास्माद्वा 'सैषानन्दस्य मीमांसा' इति । न हि अकस्मादप्रकृतो युक्त परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात् पर एव निर्दिश्य एक इति । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता; तस्या अपि संहर्तव्यम् । अभिन्नः स्वाभाविकः आनन्दः परमात्मैव, न विषयविषयिसंबन्धजनित इति । ननु तदनुरूप एव अयं निर्देशः यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति भिन्नाधि विशेषोपमर्देन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषग्रहणमनर्थकम् ; न अ उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि यो मूर्तामूर्तलक्ष उत्कर्षः सवितृभ्यन्तर्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमान समो भवति, न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं ग प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम् ॥

अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नो व्याख्यातः । कार्यरसलाभप्रा प्रतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येव तदाकाशादिकारणं ब्रह्मे अनुप्रश्नः एकः ; द्वावन्यावनुप्रश्नौ विद्वदविदुषोर्ब्रह्मप्रा

यौ ; तत्र विद्वान्समश्नुते न समश्नुत इत्यनुप्रश्नोऽन्त्यः ; तदपा-
पायोच्यते । मध्यमोऽनुप्रश्नः अन्त्यापाकरणादेव अपाकृत इति
ाकरणाय न यत्यते । स यः कश्चित् एवं यथोक्तं ब्रह्म
ज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीत्येवं वेत्तीति एवंवित् ;
शब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम् ? अस्माल्लोकात्प्रेत्य
दृष्टेष्टविषयसमुदायो हि अयं लोकः, तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्य
ावृत्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथाव्याख्यातं अन्नमयमात्मानमुप-
ामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति, सर्वं
ूभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । ततः अभ्यन्तरमेतं प्राणमयं
न्नमयात्मस्थमविभक्तम् ; अथतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमय-
ात्मानमुपसंक्रामति । अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं
ेष्ठां विन्दते ॥

तत्रैतच्चिन्त्यम् — कोऽयमेवंवित्, कथं वा संक्रामतीति ;
परस्मादात्मनोऽन्यः संक्रमणकर्ता प्रविभक्तः, उत स एवेति ।
ततः ? यद्यन्यः स्यात्, श्रुतिविरोधः — 'तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
विशत्' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न स वेद' 'एकमेवा-
ीयम्' 'तत्त्वमसि' इति । अथ स एव आनन्दमयमात्मान-
ासंक्रामतीति, कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः । परस्यैव च संसारित्वं
ाभावो वा । यद्युभयथा प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति,
ार्थो चिन्ता । अथ अन्यतरस्मिन्पक्षे दोषाप्राप्तिः, तृतीये वा पक्षे
दुष्टे, स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिन्ता ; न, तन्निर्वारणार्थ-

त्वात् । सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परिहर्तुम्, अन्यतरस्मिन् तु वा पक्षे अदुष्टे अवधृते व्यर्था चिन्ता स्यात्; न तु सोऽवधृत इ तदवधारणार्थत्वादर्थवत्येवैषा चिन्ता । सत्यमर्थवती चिन्ता, शास्त्राथ वधारणार्थत्वात् । चिन्तयसि च त्वम्, न तु निर्णेष्यसि; किं निर्णेतव्यमिति वेदवचनम्? न; कथं तर्हि? बहुप्रतिपक्षत्वा एकत्ववादी त्वम्, वेदार्थपरत्वात्; बहवो हि नानात्ववादि वेदबाह्याः त्वत्प्रतिपक्षाः; अतो ममाशङ्का — न निर्णेष्यसीति एतदेव मे स्वस्त्ययनम् — यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिबहुप्रतिप मात्थ । अतो जेष्यामि सर्वान्; आरभे च चिन्ताम् ॥

स एव तु स्यात, तद्भावस्य विवक्षितत्वात् । तद्विज्ञाने परमात्मभावो हि अत्र विवक्षितः — 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' इति न हि अन्यस्य अन्यभावापत्तिरुपपद्यते । ननु तस्यापि तद्भावापत्ति रनुपपन्नैव । न, अविद्याकृतानात्मापोहार्थत्वात् । या हि ब्रह्म विद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदिश्यते, सा अविद्याकृतस्य अन्नादि विशेषात्मनः आत्मत्वेनाध्यारोपितस्य अनात्मनः अपोहार्था । कथमेव मर्थता अवगम्यते? विद्यामात्रोपदेशात् । विद्यायाश्च दृष्टं कार्य मविद्यानिवृत्तिः; तच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ साधनमुपदिश्यते ॥

मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्, तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनो पदेशोऽहेतुः । कस्मात्? देशान्तरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् न हि ग्राम एव गन्तेति चेत्, न; वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषय

नोपदिश्यते, तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानम्; न
ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरविषयं विज्ञानमुपादिश्यते ।
कर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुपदिश्यत इति
, न; नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च 'तत्सृष्ट्वा
ानुप्राविशत्' इति कार्यस्य तदात्मत्वं दर्शयति ॥

अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च । यदि हि विद्यावान् स्वात्मनोऽन्यन्न
ति, ततः अभयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्यात्, भयहेतोः परस्य
ास्य अभावात् । अन्यस्य च अविद्याकृतत्वे विद्यया अवस्तुत्व-
नोपपत्तिः; तद्धि द्वितीयस्य चन्द्रस्य असत्त्वम्, यदतैमिरिकेण
ष्मता न गृह्यते। नैवं न गृह्यत इति चेत्, न; सुषुप्तसमा-
ोरग्रहणात् । सुषुप्तेऽग्रहणमन्यासक्तवदिति चेत्, न; सर्वा-
ात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत्, न; अविद्या-
वात् जाग्रत्स्वप्नयोः; यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोः, तदविद्याकृतं,
ाद्याभावे अभावात् । सुषुप्ते अग्रहणमपि अविद्याकृतमिति चेत्,
स्वाभाविकत्वात् । द्रव्यस्य हि तत्त्वमविक्रिया, परानपेक्षत्वात् ।
क्रया न तत्त्वं, परापेक्षत्वात् । न हि कारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वम्;
विशेषः कारकापेक्षः; विशेषश्च विक्रिया; जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं
षः । यद्धि यस्य नान्यापेक्षं स्वरूपं, तत्तस्य तत्त्वम्; यदन्यापेक्षं
तत्त्वम्; अन्याभावे अभावात् । तस्मात् स्वाभाविकत्वात् जाग्र-
वत् न सुषुप्ते विशेषः ॥

येषां पुनरीश्वरः अन्य आत्मनः, कार्यं च अन
भयानिवृत्तिः, भयस्य अन्यनिमित्तत्वात्; सतश्च अन्य
हानानुपपत्तिः। न च असत आत्मलाभः। सापेक्षस्य अ
हेतुत्वमिति चेत्, न; तस्यापि तुल्यत्वात्। यद्धर्माद्यनु
नित्यमनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्य अन्यद्भयकारणं स्यात्,
तथाभूतस्य आत्महानाभावात् भयानिवृत्तिः; आत्म
सदसतोरितरेतरापत्तौ सर्वत्र अनाश्वास एव। एकत्वप
सनिमित्तस्य संसारस्य अविद्याकल्पितत्वाददोषः। तैमि
हि द्वितीयचन्द्रस्य न आत्मलाभो नाशो वा अस्ति ॥

विद्याविद्ययोः तद्धर्मत्वमिति चेत्, न; प्रत्य
विवेकाविवेकौ रूपादिवत् प्रत्यक्षावुपलभ्येते अन्तःकरणस्थौ।
रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम्। अविद्या च स्व
रूप्यते — मूढोऽहं, अविविक्तं मम विज्ञानं इति। तथा
विवेकः अनुभूयते। उपदिशन्ति च अन्येभ्य आत्मनो
बुधाः। तथा च अन्ये अवधारयन्ति। तस्मात् नामरूप
विद्याविद्ये; नामरूपे च न आत्मधर्मौ, 'नामरूपयोर्नि
ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति श्रुत्यन्तरात्। ते च पुनर्नामरूपे
यहोरात्रे इव कल्पिते; न परमार्थतो विद्यमाने ॥

अभेदे 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति
कर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेत्, न; विज्ञानमात्रत्वात् संक्रमणस्य

देवत् संक्रमणमिहोपदिश्यते ; किं तर्हि, विज्ञानमात्रं श्रुतेरर्थः । ननु मुख्यमेव संक्रमणं श्रूयते — उपसंक्रामतीति ु, न; अन्नमये अदर्शनात् । न हि अन्नमयमुपसंक्रामतः ःमाल्लोकात् जलूकावत् संक्रमणं दृश्यते, अन्यथा वा । स्य बहिर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्त्या आत्म-मिति चेत्; न, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । अन्यो-न्यमुपसंक्रामतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो वा त्मेवोपसंक्रामतीति विरोधः स्यात् । तथा न आनन्दमयस्य क्रमणमुपपद्यते । तस्मात् न प्राप्तिः संक्रमणम्; नापि ादीनामन्यतमकर्तृकम् । पारिशेष्यादन्नमयाद्यानन्दमयान्तात्म-ककर्तृकं ज्ञानमात्रं च संक्रमणमुपपद्यते । ज्ञानमात्रत्वे च मयान्तःस्थस्यैव सर्वान्तरस्य आकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वा ष्टस्य हृदयगुहाभिसंबन्धादन्नमयादिषु अनात्मसु आत्म-संक्रमणात्मकविवेकविज्ञानोत्पत्त्या विनश्यति । तदेतस्मि-विभ्रमनाशे संक्रमणशब्द उपचर्यते ; न हि अन्यथा सर्वगतस्य : संक्रमणमुपपद्यते । वस्त्वन्तराभावाच्च । न च स्वात्मन एव म् । न हि जलूका आत्मानमेव संक्रामति ॥

तस्मात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव सर्गप्रवेशरसलाभाभयसंक्रमणादि परिकल्प्यते ब्रह्मणि सर्व-विषये; न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि कश्चिदपि

तस्मात् सहैव वाङ्मनसयोः अभिधानप्रत्ययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्मात् ब्रह्मप्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचः यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयाददृश्यादिविशेषणात् सहैव मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते, तं ब्रह्मण आनन्दं श्रोत्रियस्य अवृजिनस्य अकामहतस्य सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य आत्मभूतं विषय-विषयिसंबन्धविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्यमविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् यथोक्तेन विधिना; न बिभेति कुतश्चन, निमित्ताभावात् । न हि तस्माद्विदुषः अन्यद्वस्त्वन्तरमस्ति भिन्नं, यतो बिभेति । अविद्यया यदा उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवतीति हि उक्तम् । विदुषश्च अविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयचन्द्रवत् नाशाद्भयनिमित्तस्य न बिभेति कुतश्चनेति युज्यते ॥

मनोमये च उदाहृतः मन्त्रः, मनसो ब्रह्मविज्ञान-साधनत्वात् । तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तत्स्तुत्यर्थं न बिभेति कदाचनेति भयमात्रं प्रतिषिद्धम्; इह अद्वैतविषये न बिभेति कुतश्चनेति भयनिमित्तमेव प्रतिषिध्यते । नन्वस्ति भयनिमित्तं साध्वकरणं पापक्रिया च । नैवम् । कथमिति, उच्यते—एतं यथोक्तमेवं-विदम्, ह वाव इत्यवधारणार्थौ, न तपति नोद्वेजयति न संतापयति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीति, उच्यते— किं कस्मात् साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मि इति पश्चात्संतापो भवति आसन्ने मरणकाले; तथा किं कस्मात् पापं

षेद्धं कर्म अकरवं कृतवानस्मि इति च नरकपतनादिदुःखभयात्
भवति । ते एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेनं न तपतः, यथा
द्वांसं तपतः । कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इति, उच्यते —
एवंविद्वान् एते साध्वसाधुनी तापहेतू इति आत्मानं स्पृणुते
ति बलयति वा, परमात्मभावेन उभे पश्यतीत्यर्थः । उभे
पापे हि यस्मात् एवं एष विद्वान् एते आत्मानमात्मरूपेणैव
पापे स्वेन विशेषरूपेण शून्ये कृत्वा आत्मानं स्पृणुत एव ।
य एवं वेद यथोक्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद, तस्य आत्मभावेन
पुण्यपापे निर्वीर्ये अतापके जन्मान्तरारम्भके न भवतः । इतीयं
यथोक्ता अस्यां वल्ल्यां ब्रह्मविद्योपनिषत्, सर्वाभ्यः विद्याभ्यः
रहस्यं दर्शितमित्यर्थः — परं श्रेयः अस्यां निषण्णमिति ॥

इति नवमानुवाकभाष्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये ब्रह्मानन्दवल्लीभाष्यं
संपूर्णम् ॥

ॐ

भृगुवल्ली ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आकाशादिकार्यमन्नमयान्तं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषवदिवोपलभ्यमानं यस्मात्, तस्मात्सर्वकार्यविलक्षणं अदृश्यादिधर्मकमेव आनन्दं तदेवाहमिति विजानीयात्, अनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात्; तस्यैवं विजानतः शुभाशुभे कर्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवतः इत्येवमानन्दवल्ल्यां विवक्षितोऽर्थः । परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या । अतः परं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यम्; अन्नादिविषयाणि च उपासनान्यनुक्तानीत्यतः इदमारभ्यते—

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति

द्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

आख्यायिका विद्यास्तुतये, प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति । भृगुर्वै वारुणिः । वै-शब्दः प्रसिद्धानुस्मारकः, भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्ध अनुस्मार्यते, वारुणिः वरुणस्यापत्यं वारुणिः वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुः उपससार उपगतवान् — अधीहि भगवो ब्रह्म इत्यनेन मन्त्रेण । अधीहि अध्यापय कथय । स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्राय एतत् वचनं प्रोवाच — अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचं इति । अन्नं शरीरं तदभ्यन्तरं च प्राणं अत्तारं अनन्तरमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचं इत्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान् । उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि, तं भृगुं प्रोवाच ब्रह्मणो लक्षणम् । किं तत्? यतः यस्मात् वा इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्ते, विनाशकाले च यत्प्रयन्ति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते, उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि, तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणम्, तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व; यदेवंलक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरं च — 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम्' इति ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्येतानीति दर्शयति ॥

स भृगुः ब्रह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितुः, तपो ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेन अतप्यत तप्तवान्। कुतः पुनरनुपदिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भृगोः? सावशेषोक्तेः। अन्नादि ब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं, लक्षणं च यतो वा इमानि इत्याद्युक्तवान्। सावशेषं हि तत्, साक्षाद्ब्रह्मणोऽनिर्देशात्। अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्राय इदमित्थंरूपं ब्रह्म इति; न चैवं निरदिशत्; किं तर्हि, सावशेषमेवोक्तवान्। अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति। तपोविशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वसाधकतमत्वात्; सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके। तस्मात् पित्रा अनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः प्रतिपेदे भृगुः। तच्च तपो बाह्यान्तःकरणसमाधानं, तद्द्वारकत्वाद्ब्रह्मप्रतिपत्तेः, 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः। तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते' इति स्मृतेः। स च तपस्तप्त्वा॥

इति प्रथमानुवाकभाष्यम्॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञातवान्। तद्धि यथोक्तलक्षणोपेतम्। कथम्? अन्नाद्ध्येव खलु इमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः। स एवं तपस्तप्त्वा, अन्नं ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेन उपपत्त्या च, पुनरेव संशयमापन्नः वरुणं पितरमुपससार — अधीहि भगवो ब्रह्मेति। कः पुनः संशयहेतुरस्येति, उच्यते — अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात्। तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः। यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति, यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते, तावत्तप एव ते साधनम्; तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यर्थः। ऋज्वन्यत ॥

इति द्वितीयानुवाकभाष्यम् ॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ँहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

षष्ठोऽनुवाकः ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ १ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यन् शनैः शनैः अन्तरनुप्रविश्य अन्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवान् तपसैव साधनेन भृगु; तस्मात् ब्रह्म विजिज्ञासुना बाह्यान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपः साधनमनुष्ठेयमिति प्रकरणार्थः। अधुना आख्यायिकां च उपसंहृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेन आख्यायिकानिर्वृत्तमर्थमाचष्टे। सैषा भार्गवी भृगुणा विदिता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योमन् हृदयाकाशे गुहायां परमे आनन्दे अद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता अन्नमयादात्मनोऽधिप्रवृत्ता। य एवमन्योऽपि तपसैव साधनेन अनेनैव क्रमेण अनुप्रविश्य आनन्दं ब्रह्म वेद, स एवं विद्याप्रतिष्ठानात् प्रतितिष्ठति आनन्दे परमे ब्रह्मणि, ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः। दृष्टं च फलं तस्योच्यते— अन्नवान् प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान्; सत्तामात्रेण तु सर्वो हि अन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात्। एवमन्नमत्तीत्यन्नादः, दीप्ताग्निर्भवतीत्यर्थः। महान्भवति। केन महत्त्वमित्यत आह— प्रजया पुत्रादिना पशुभिः गवाश्वादिभिः ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तेन तेजसा। महान्भवति कीर्त्या ख्यात्या शुभाचारनिमित्तया॥

इति षष्ठानुवाकभाष्यम्॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ १ ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

किं च अन्नेन द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्, तस्मात् गुरुव अन्नं न निन्द्यात्; तत् अस्य एवं ब्रह्मविदो व्रतम् उपदिश्यते । तोपदेशः अन्नस्तुतये, स्तुतिभाक्त्वं च अन्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । णो वा अन्नम्, शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यत् यस्यान्तः प्रतिष्ठितं वति, तत्तस्यान्नं भवतीति । शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितः, तस्मात् णोऽन्नं शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्? णे शरीरं प्रतिष्ठितम्, तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मात् तदेतत् मयं शरीरं प्राणश्च अन्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनान्नं; नान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात् प्राणः शरीरं च उभयमन्नमन्नादं च । स य एवम् एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति न्नान्नादात्मनैव । किं च, अन्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् ॥

इति सप्तमानुवाकभाष्यम् ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नं
ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्य
प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्न
प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भ
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

अन्नं न परिचक्षीत न परिहरेत् । तद्व्रतं पूर्ववत्स्तुत्यर्थं
तदेव शुभाशुभकल्पनया अपरिह्रियमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्या
एवं यथोक्तमुत्तरेष्वपि आपो वा अन्नं इत्यादिषु योजयेत् ॥

इति अष्टमानुवाकभाष्यम् ॥

नवमोऽनुवाकः ॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्न
आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आक
पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य ए

न्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । हान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥

अप्सु ज्योतिः इत्यब्ज्योतिषोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्य न्नस्य बहुकरणं व्रतम् ॥

इति नवमानुवाकभाष्यम् ॥

दशमोऽनुवाकः ॥

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया या च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्न- त्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्न ँ राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्न ँ ध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्न ँ राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्न ँ ध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्न ँ राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्न ँ ध्यते ॥ १ ॥

तथा पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतौ वसतिनिमित्तं कंचन चिदपि न प्रत्याचक्षीत, वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे

च दत्ते अवश्यं हि अशनं दातव्यम् । तस्माद्यया कया च
येन केन च प्रकारेण बह्वन्नं प्राप्नुयात् बह्वन्नसंग्रहं कुर्यात्
यस्मादन्नवन्तो विद्वांसः अभ्यागताय अन्नार्थिने अराधि
अस्मै अन्नं इत्याचक्षते, न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति,
हेतोः बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबन्धः । अपि च अ
माहात्म्यमुच्यते — यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं, तथा त
प्रत्युपनमते । कथमिति तदेतदाह —एतद्वै अन्नं मुखतः मुख
वयसि, मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरःसरमभ्यागतायान्नार्थि
संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्यादिति,
मुखतः पूर्वे वयसि, मुख्यया वा वृत्त्या अस्मै अन्नदाय अन्न
यथादत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयसि, मध
उपचारेण ; तथा अन्ततः अन्ते वयसि जघन्येन च उपचारेण
तथैवास्मै राध्यते संसिध्यत्यन्नम् ॥

य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति
प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः ।
विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति
वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥ २ ॥

य एवं वेद य एवमन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद त
फलं, तस्य यथोक्तं फलमुपनमते । इदानीं ब्रह्मण उप

ते — क्षेम इति वाचि । क्षेमो नाम उपात्तपरिरक्षणम् । ब्रह्म
क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । योगक्षेम इति, योगः
ात्तस्योपादानम् । तौ हि योगक्षेमौ प्राणापानयोः बलवतोः
नैवतः यद्यपि, तथापि न प्राणापाननिमित्तावेव ; किं तर्हि, ब्रह्म-
त्तौ । तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपा-
। एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेन आत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । कर्मणो
नेर्वर्त्यत्वात् हस्तयोः कर्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् ।
रेति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इत्येता मानुषीः मनुष्येषु
मानुष्यः समाज्ञाः, आध्यात्मिक्यः समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञाना-
सनानीत्यर्थः । अथ अनन्तरं दैवीः दैव्यः देवेषु भवाः समाज्ञा
न्ते । तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्या-
। वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यम् ; तथा अन्येषु तेन तेनात्मना
ोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति ॥

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृत-
न्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ।
ष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति ।
न इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥ ३ ॥

यशोरूपेण पशुषु । ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजातिः, अमृतत्वम्
तत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणविमोक्षद्वारेण, आनन्दः सुखमित्येतत्सर्वं-

मुपस्थनिमित्तं, ब्रह्मैव अनेनात्मना उपस्थे प्रतिष्ठितमित्यु हि आकाशे प्रतिष्ठितम्; अतो यत्सर्वमाकाशे तद्ब्रह्मै तच्चाकाशं ब्रह्मैव। तस्मात् तत् सर्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत गुणोपासनात् प्रतिष्ठावान् भवति। एवं सर्वेष्वपि। फलं, तत् ब्रह्मैव; तदुपासनात्तद्वान्भवतीति द्रष्टव्यम्; 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति। तन्मह महः महत्त्वगुणवत् तदुपासीत। महान्भवति। तन्मन मननं मनः। मानवान्भवति मननसमर्थो भवति॥

तन्नम इत्युपासीत। नम्यन्तेऽस्मै कामाः। पासीत। ब्रह्मवान् भवति। तद्ब्रह्मणः परिमर पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः। परि येऽप्रिया स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः॥ ४।

तन्नम इत्युपासीत नमनं नमः नमनगुणवत् नम्यन्ते प्रह्वीभवन्ति अस्मै उपासित्रे कामाः काम्यन भोग्या विषया इत्यर्थः। तद्ब्रह्मेत्युपासीत। ब्रह्म परि सीत। ब्रह्मवान् तद्गुणो भवति। तद्ब्रह्मणः परिमर ब्रह्मणः परिमरः, परिम्रियन्तेऽस्मिन्पञ्च देवता विद्यु आदित्योऽग्निरित्येताः। अतः वायुः परिमरः श्रुत्यन्तर एवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरः;

वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । एनं एवंविदं प्रतिस्पर्धिनो
न्तः; अद्विषन्तोऽपि सपत्नाः यतो भवन्ति, अतो विशेष्यन्ते
न्तः सपत्ना इति । य एनं द्विषन्तः सपत्नाः ते परिम्रियन्ते प्राणान्
ति । किं च, ये च अप्रिया अस्य भ्रातृव्या अद्विषन्तोऽपि, ते च
म्रियन्ते ॥

'प्राणो वा अन्नं शरीरमन्नादम्' इत्यारभ्य आकाशान्तस्य
र्यस्यैव अन्नान्नादत्वमुक्तम् । उक्तं नाम; किं तेन? तेनैतत्सिद्धं
ति — कार्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्वकृतः संसारः, न त्वात्मनीति ।
मनि तु भ्रान्त्या उपचर्यते । नन्वात्मापि परमात्मनः कार्यम्,
युक्तः तस्य संसार इति; न, असंसारिण एव प्रवेशश्रुतेः ।
सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्याकाशादिकारणस्य हि असंसारिण
परमात्मनः कार्येष्वनुप्रवेशः श्रूयते । तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव
मा पर एव असंसारी; सृष्ट्वा अनुप्राविशदिति समानकर्तृत्वो-
तेश्च । सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैकश्चेत्कर्ता, ततः क्त्वाप्रत्ययो युक्तः ।
ष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेत्, न; प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन
ाख्यातत्वात् । 'अनेन जीवेन' इति विशेषश्रुतेः धर्मान्तरेणानु-
श इति चेत्, न; 'तत्त्वमसि' इति पुनस्तद्भावोक्तेः ।
ान्तरापन्नस्यैव तदपोहार्था संपदिति चेत्; न, 'तत्सत्यम्'
। आत्मा' 'तत्त्वमसि' इति सामानाधिकरण्यात् । दृष्टं जीवस्य
ारित्वमिति चेत्, न; उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात् । संसारधर्म-
शिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेत्, न; धर्माणां धर्मिणोऽव्यति-

रेकात् कर्मत्वानुपपत्तेः, उष्णप्रकाशयोर्दाह्यप्रकाश्यत्वानु
त्रासादिदर्शनाद्दुःखित्वाद्यनुमीयत इति चेत्, न; त्रास
च उपलभ्यमानत्वात् नोपलब्धृधर्मत्वम्। कापिलकाण
शास्त्रविरोध इति चेत्, न; तेषां मूलाभावे वेदविरोधे
त्वोपपत्तेः। श्रुत्युपपत्तिभ्यां च सिद्धं आत्मनोऽसं
एकत्वाच्च। कथमेकत्वमिति, उच्यते — स यश्च
यश्चासावादित्ये स एकः इत्येवमादि पूर्ववत्सर्वम्॥

स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमय
मुपसंक्रम्य। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं
मात्मानमुपसंक्रम्य। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य
मानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य। इमाँल्लोकान्कामान्नी का
संचरन्। एतत्साम गायन्नास्ते। हा३वु हा३वु हा३वु

अन्नमयादिक्रमेण आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य
गायन्नास्ते। 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यस्या ऋचः अर्थः
विस्तरेण तद्विवरणभूतया आनन्दवल्ल्या। 'सोऽश्नुते स
सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति तस्य फलवचनस्य अर्थविस्तारो
के ते? किंविषया वा सर्वे कामाः? कथं वा ब्रह्मणा सह
—इत्येतद्वक्तव्यमितीदानीमारभ्यते। तत्र पितापुत्राख्यायिक
विद्याशेषभूतायां तपः ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम्। प्राणादेरा

कार्यस्य अन्नान्नादत्वेन विनियोगश्च उक्तः; ब्रह्मविषयोपासनानि । ये च सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या आकाशादिकार्यविषयाः, एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपपत्तिः, जातस्य सर्वस्य आत्मभूतत्वात् । तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण र्वान्कामान् एवंवित्समश्नुत इति, उच्यते — सर्वात्मत्वोपपत्तेः । थं सर्वात्मत्वोपपत्तिरिति, आह — पुरुषादित्यस्थात्मैकत्वविज्ञानेपोह्योत्कर्षापकर्षावन्नमयादीन् आत्मनोऽविद्याकल्पितान् क्रमेण क्रम्य आनन्दमयान्तान्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अदृश्यादिधर्मकं भाविकमानन्दमजममृतमभयमद्वैतं फलभूतमापन्नः इमाँल्लोकान् पादीननुसंचरन्निति व्यवहितेन संबन्धः । कथमनुसंचरन्? मान्नी कामतोऽन्नमस्येति कामान्नी; तथा कामतो रूपाण्यस्येति मरूपी; अनुसंचरन् सर्वात्मना इमान् लोकानात्मत्वेन अनुभवन् । म्? एतत्साम गायन्नास्ते । समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्यरूपं यन् शब्दयन् आत्मैकत्वं प्रख्यापयन् लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं अतीव कृतार्थत्वं गायन् आस्ते तिष्ठति । कथम्? हा३वु हा३वु ३वु । अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्यापनार्थम् ॥

अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३मन्नादः । अह ँ श्लोककृदह ँ श्लोककृदह ँ श्लोककृत् । मस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि । मा ददाति स इदेव मा३वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि ।

अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्न ज्योतीः । य इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥

कः पुनरसौ विस्मय इति, उच्यते — अ निरञ्जनोऽपि सन् अहमेवान्नमन्नादश्च । किंच, अहमेव श्लोको नाम अन्नान्नादयोः संघातः, तस्य कर्ता चेतनावान् वा परार्थस्य अन्नादार्थस्य सतोऽनेकात्मकस्य पारार्थ्येन हे कृत् । त्रिरुक्तिः विस्मयख्यापनार्था । अहमस्मि भवामि । प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः । ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्या देवेभ्यश्च पूर्वममृतस्य नाभिः अमृतत्वस्य नाभिः मत्संस्थं अमृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः । यः कश्चित् मा म मन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छति — अन्नात्मना ब्रवीति, इत्थमेवेत्यर्थः, एवमविनष्टं यथाभूतं मां आवा अवतीत पुनरन्यो मामदत्वा अर्थिभ्यः काले प्राप्तेऽन्नमत्ति तमन्नमद पुरुषमहमन्नमेव सन् अद्मि प्रत्याद्मि भक्षयामि ॥

अत्राह — एवं तर्हि बिभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षात संसार एव, यतो मुक्तोऽप्यहम् अन्नभूतः अद्यः स्याम् एवं मा भैषीः; संव्यवहारविषयत्वात् सर्वकामाशनस्य; संव्यवहारविषयमन्नान्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्र

ान्; तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति, यतो बिभेति; अतो न
ायं मोक्षात् । एवं तर्हि किमिदमाह — अहमन्नमहमन्नाद इति ?
ते । योऽयमन्नान्नादादिलक्षणः संव्यवहारः कार्यभूतः; स
ावहारमात्रमेव; न परमार्थवस्तु । स एवंभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो
ऽयतिरेकेणासन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्यस्य ब्रह्मभावस्य स्तुत्यर्थ-
ग्रते — 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽह-
ादः' इत्यादि । अतः भयादिदोषगन्धोऽपि अविद्यानिमित्तः
ाद्योच्छेदाद्ब्रह्मभूतस्य नास्तीति । अहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः
जनीयं ब्रह्मादिभिः, भवन्तीति वा अस्मिन् भूतानीति भुवनम्,
यभवां अभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण । सुवर्न ज्योतीः सुवः
देत्यः; नकार उपमार्थे; आदित्य इव सकृद्विभातमस्मदीयं ज्योतीः
तिः; प्रकाश इत्यर्थः । इति वल्लीद्वयविहिता उपनिषत् परमात्म-
ाम्; तामेतां यथोक्तामुपनिषदं शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः
ाहितो भूत्वा भृगुवत् तपो महदास्थाय य एवं वेद, तस्येदं फलं
ोक्तमोक्ष इति ॥

इति दशमानुवाकभाष्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

ॐ

सह नाववतु । सह नौ
भुनक्तु। सह वीर्यं कर-
वावहै । तेजस्वि नावधीत-
मस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ ॐ ॥

॥ मुण्डकोपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरै-
रङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः । व्यशेम
देवहितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो
वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्व-
वेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः ।
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ

। मुण्डकोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता ॥

' ब्रह्मा देवानाम्' इत्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणं संबन्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणायासेन लब्धा विद्येति श्रोतृबुद्धि-
विद्यां महीकरोति, स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां
तैरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणं
। वक्ष्यति 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिना । अत्र
ऋग्याया ऋग्वेदादिलक्षणाया विधिप्रतिषेधमात्रपराया
संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवो—

क्त्वा परापरेति विद्याभेदकरणपूर्वकं 'अविद्यायामन्तरे वर्तमा
इत्यादिना, तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्य
गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादि
प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति, 'परा
परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च ॥

ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारः, तथापि सं
निष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति 'भैक्षचर्यां चर
'संन्यासयोगात्' इति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोध
न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शव
विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वाच्च कालसंको
पपत्तेः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्ग
तत्स्थितं न्यायं बाधितुमुत्सहते ; न हि विधिशतेनापि तमःप्र
योरेकत्र सद्भावः शक्यते कर्तुम्, किमुत लिङ्गैः केवलै
एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पग्रन्थं विवरणमारभ्यते
इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तः,
गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति, परं वा ब्रह्म गम
अविद्यादिसंसारकारणं वा अत्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनि
उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ॥

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव
विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-
मथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृढो महान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत ते ; देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमः गुणैः प्रधानः सन्, मः अग्रे वा संबभूव अभिव्यक्तः सम्यक् स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । तथा, यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते, 'योऽसावती-द्रियोऽग्राह्यः' इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्ता उत्पाद-ता, भुवनस्य उत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणः, द्यास्तुतये । सः एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः पर-त्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति शेषणात् । परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्तेति ब्रह्म-द्या । तां ब्रह्मविद्यां, सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वा-सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः ; सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव ज्ञायत इति, येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति विद्याम् । अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्च, अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टि-प्रकारस्य प्रमुखे पूर्वं अथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठः ; तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह प्रोक्तवान् ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा-
ऽथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह
भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

यां एतां अथर्वणे प्रवदेत प्रावदद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा, तामेव ब्रह्मणः प्राप्तां अथर्वा पुरा पूर्वं उवाच उक्तवान् अङ्गिरे अङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गीः भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजः अङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेणावरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा, तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालः महागृहस्थः अङ्गिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवत् यथाशास्त्रमित्येतत्; उपसन्नः उपगतः सन् पप्रच्छ पृष्टवान् । शौनकाङ्गिरसोः संबन्धादर्वाग्विधिवद्विशेषणाभावादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणं, अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह — कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते, नु इति वितर्के, भगवः हे भगवन्, सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीति । 'एकस्मिन्विज्ञाते सर्वविद्भवति' इति शिष्टप्रवादं श्रुतवान शौनकः तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा,

ऽेकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ । सन्ति हि लोके सुवर्णादि-
ाकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः ; तथा किं
वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम् , यत्रैकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं
मवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः ; किमस्ति
ादिति तदा प्रश्नो युक्तः ; सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात्, यथा
कस्मिन्निधेयमिति । न ; अक्षरबाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नः संभव-
स्येव—किं न्वस्ति तद्यस्मिन्नेकस्मिन्विज्ञाते सर्वविस्त्यादिति ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकाय सः अङ्गिराः ह किल उवाच उक्तवान् । किमिति, उच्यते— द्वे विद्ये वेदितव्ये ज्ञातव्ये इति । एवं ह स्म किल यत् ब्रह्मविदः वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनः वदन्ति । के ते इत्याह— परा च परमात्मविद्या , अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फल-विषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टम् ; तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिराः— द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः, क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्य । अपरा हि विद्या अविद्या ; सा निरा-कर्तव्या ; तद्विषये हि अविदिते न किंचित्तत्त्वतो विदितं स्यादिति ; 'निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवति' इति न्यायात् ॥

तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ पर तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

तत्र का अपरेत्युच्यते-- ऋग्वेदो यजुर्वेदः र ऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिषं इत्यङ्गानि षट्; एषा अपरा विद्योक्ता । अ इयं परा विद्योच्यते, यया तत् वक्ष्यमाणविशेषणं अक्षरं अ प्राप्यते, अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात्; न च प गमार्थस्य च भेदोऽस्ति; अविद्याया अपाय एव हि र्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्य मोक्षसाधनं च । 'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृ इति हि स्मरन्ति । कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वादनादेया स्यात्; च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणम परेति । न, वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनि विषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितम निषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशि शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्याया अथ परा

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्ण-
मचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणः, न तथेह परविद्याविषये; वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति, केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि— यत्तदद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परामृशति— यत्तदिति । अद्रेश्यं अदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत । दृशेर्बहिःप्रवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रम्, गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रं अनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णा द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तत् अवर्णं अक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजन्तूनां, ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिचेतनावत्त्वविशेषणात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वम्; तदिह अचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते, 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिदर्शनात् ॥

किंच, तत् अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवं अग्राह्यमग्राहकं च अतो नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादि-

स्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापक सुसूक्ष्मम्, शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात् । शब्दादः वाय्वादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानि; तदभावात्सुसूक्ष्म तत् अव्ययं उक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् । न ह्यन पचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव । नापि कोश व्ययः संभवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्यय अगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । यत् एवंलक्षणं भूतयोनिं भ पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां, परिपश्यन्ति सर्वतः, आत्म अक्षरं पश्यन्ति धीराः धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं अधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि
तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ।

भूतयोनिरक्षरमित्युक्तम् । तत्कथं भूतयो दृष्टान्तैः—यथा लोके प्रसिद्धः ऊर्णनाभिः लूता स्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते, स्वशरीर तन्तून्बहिः प्रसारयति, पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति मेवापादयति; यथा च पृथिव्यां ओषधयः, व्रीह्य

र्थः, स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति संभवन्ति ; यथा च सतः वमानाज्जीवतः पुरुषात् केशलोमानि केशाश्च लोमानि च भवन्ति विलक्षणानि । यथैते दृष्टान्ताः, तथा विलक्षणं सलक्षणं च मित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणात् अक्षरात् संभवति समुत्पद्यते इह सारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखाव-धनार्थम् ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते, न युगपत् दरमुष्टिप्रक्षेपवदिति क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते — पसा ज्ञानेन उत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयते उपचीयते, दिवादयिषदिदं जगत् अङ्कुरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव ता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयो-चितात् ततः ब्रह्मणः अन्नं अद्यते भुज्यत इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं ारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेण अभिजायते उत्पद्यते । तश्च अव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थात् अन्नात् प्राणः हिरण्यगर्भो ह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितो जगत्साधारणोऽविद्याकामकर्म-मूलसमुदायबीजाङ्कुरो जगदात्मा अभिजायत इत्यनुषङ्गः । तस्माच्च ाणात् मनः मनआख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभि-ायते । ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादि-

भूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण स
लोकाः भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि
कर्मसु च निमित्तभूतेषु अमृतं कर्मजं फलम् । यावत्कर्माणि कल्प
कोटिशतैरपि न विनश्यन्ति, तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतम् ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह — यः उक्त
लक्षणोऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषे
सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्ष
तपः नायासलक्षणं, तस्मात् यथोक्तात्सर्वज्ञात् एतत् उक्तं कार्यलक्ष
ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते । किंच, नाम असौ देवदत्तो यज्ञद
इत्यादिलक्षणं, रूपं इदं शुक्लं नीलमित्यादि, अन्नं च व्रीहियवादि
लक्षणं, जायते पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।
तान्याचरथ नियतं सत्यकामा
एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता 'ऋग्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादिना । 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्यादिना 'नामरूपमन्नं च जायते' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यया विद्ययाधिगम्यत इति सा परा विद्या सविशेषणोक्ता । अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्धातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः सामस्त्येन नदीस्रोतोवदविच्छेदरूपसंबन्धः, तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय इति ॥

पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तिः । तथा च वक्ष्यति—'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्' इत्यादिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह—तदेतत् सत्यं अवितथम् । किं तत्? मन्त्रेषु ऋग्वेदाद्याख्येषु कर्माणि

अग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयः मेधाविनो वसि यानि अपश्यन् दृष्टवन्तः, यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधन तानि च वेदविहितानि ऋषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयी लक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा ब संततानि संप्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि, त्रेतायां व प्रायशः प्रवृत्तानि; अतो यूयं तानि आचरथ निर्वर्तयत निय सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः। एषः वः युष्माकं मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः लोके फलनिमित्तं दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते। तदर्थं तत्प्राप्तये ए इत्यर्थः। यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि, पन्था अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत्॥ २॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते, सर्वकर्मणां स्यात्। तत्कथम्? यदैव इन्धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलति अर्चिः, तदा तस्मिन्काले लेला चलत्यर्चिषि आज्यभागौ आज्यभागयोः अन्तरेण मध्ये आवा आहुतीः प्रतिपादयेत् प्रक्षिपेत देवतामुद्दिश्य। अनेकाहःप्र पेक्षया आहुतीरिति बहुवचनम्। एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादि

र्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः । तस्य च सम्यक्करणं दुष्करम्; विपत्तय-
श्नेका भवन्ति ॥

> यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमास-
> मचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।
> अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुत-
> मासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३ ॥

कथम्? यस्य अग्निहोत्रिणः अग्निहोत्रं अदर्शं दर्शाख्येन र्मणा वर्जितम् । अग्निहोत्रिभिरवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य अग्निहोत्रि-ाबन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथा ापौर्णमासं इत्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्रानङ्ग-ास्याविशिष्टत्वात् । अपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यं ातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणं आग्रयणं शरदादिषु कर्तव्यं, च न क्रियते यस्य तत् । तथा अतिथिवर्जितं च अतिथिपूजनं चाह-यहन्यक्रियमाणं यस्य । स्वयं सम्यगग्निहोत्रकाले अहुतम् । अदर्शा-देवत् अवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मवर्जितम् । हूयमानमप्यविधिना हुतं यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपादितमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं र्म किं करोतीत्युच्यते — आसप्तमान् सप्तमसहितान् तस्य कर्तु-र्लोकान् हिनस्ति हिनस्तीव आयासमात्रफलत्वात् । सम्यक् क्रिय-ाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूप्येण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त

लोकाः फलं प्राप्तव्यम् । ते लोकाः एवंभूतेनाग्निहोत्रत्वप्राप्यत्वाद्धिंस्यन्त इव, आयासमात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो त्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा संबध्यमानाः पितृपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्त लोका उक्तप्रहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥

काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना दहनस्य काल्याद्या विश्वरुच्यन्ता लेलायमानाः अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्थाः किल सप्त जिह्वाः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेषु अग्निजिह्वाभेदेषु यः अग्निहोत्री चरते क

होत्रादिकं भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तं कालमनतिक्रम्य यथाकालं यजमानं आददायन् आददाना आहुतयः तं नयन्ति प्रापयन्ति । एताः आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयः भूत्वा, रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन् स्वर्गे देवानां पतिः इन्द्रः एकः सर्वानुपरि अधि वसतीति अधिवासः ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते — एहि एहि इति आह्वयन्त्यः तं यजमानं आहुतयः सुवर्चसः दीप्तिमत्यः । **किंच,** प्रियां इष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणां अभिवदन्त्यः उच्चारयन्त्यः अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्च एषः वः युष्माकं पुण्यः सुकृतः ब्रह्मलोकः फलरूपः, इत्थं प्रियां वाचं अभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयोऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमाविद्याकामकर्मकार्यं अतोऽ
दुःखमूलमिति निन्द्यते — प्लवाः विनाशिन इत्यर्थः । हि यस
एते अदृढाः अस्थिराः यज्ञरूपाः यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपाः र
निर्वर्तकाः अष्टादश अष्टादशसंख्याकाः षोडशर्त्विजः पत्नी यजम
श्चेत्यष्टादश । एतदाश्रयं कर्म उक्तं कथितं शास्त्रेण । येषु अष्टाद
अवरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशा
मदृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म; कुण्डविना
दिव क्षीरदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः; यत एवं एतत् कर्म श्रे
श्रेयःसाधनमिति ये अभिनन्दन्ति अभिहृष्यन्ति अविवेकिनः मूढ
अतः ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं कंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुन
अपियन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

किंच, अविद्यायां अन्तरे मध्ये वर्तमानाः अविवेकप्रा
स्वयं वयमेव धीराः धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति म
माना आत्मानं संभावयन्तः, ते च जङ्घन्यमानाः जरारोगा
नेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्ति मूढ

र्शनवर्जितत्वात् अन्धेनैव अचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्य-
ानमार्गाः ; यथा लोके अन्धाः चक्षुरहिता गर्तकण्टकादौ पतन्ति ,
द्वत् ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागा-
त्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किंच, अविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमानाः वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयोजनाः इति एवं अभिमन्यन्ति अभिमन्यन्ते अभिमानं कुर्वन्ति बालाः अज्ञानिनः । यत् यस्मादेवं कर्मिणः न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात् कर्मफलरागाभिभवनिमित्तम् , तेन कारणेन आतुराः दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकात् च्यवन्ते ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा
इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तं इष्टं यागादि श्रौतं कर्म, पूर्तं स्मार्तं वापीकूप-

तडागादिकर्म मन्यमानाः एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वा
प्रधानमिति चिन्तयन्तः, अन्यत् आत्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधन
वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबान्धवादिषु प्रमत्ततया मूढ
ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने सुकृते भोगायतने अनु
अनुभूय कर्मफलं, पुनः इमं लोकं मानुषं, अस्मात् हीनत
तिर्यङ्नरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये
शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासि
तपःश्रद्धे हि तपः स्वाश्रमविहितं कर्म, श्रद्धा हिरण्यगर्भादि
विद्या, ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः स
शान्ताः उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसः गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इ
भैक्षचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्ये इति संबन्धः । सू
सूर्योपलक्षितेनोत्तरेण पथा ते विरजाः विरजसः, क्षीणपुण्यपाप
सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्यल
अमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भः हि अव्ययात्मा
स्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्याग

नन्वेतं मोक्षमिच्छन्ति केचित् ; न, 'इहैव सर्वे प्रविलीत कामाः' 'ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाान्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः ; अप्रकरणाच्च । अपरविद्याप्रकरणे हित्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति । विरजस्त्वं त्वापेक्षिकम् । मस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं तं एतावदेव यद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । तथा च मनुनोक्तं ावराद्यां संसारगतिमनुक्रामता — 'ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महाव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः' ॥ इति ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो
निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे-
त्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात् संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते — परीक्ष्य यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविकाविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयम्, अविद्यादिदोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्, तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूताः, ये च विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणाः, तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य,

लोकान् संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान्व्याकृताव्याकृतलक्षणा
बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्तानेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भ
वदसारान्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान्प्र
क्षणप्रध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वा, अविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्म
निर्वर्तितानित्येतत् । ब्राह्मणः, ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्व
त्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकान्किं कुर्यादि
त्युच्यते — निर्वेदम्, निष्पूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे, वैराग
आयात् कुर्यादित्येतत् ॥

स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते — इह संसारे नास्ति कश्चिदपि
अकृतः पदार्थः । सर्वे एव हि लोकाः कर्मचिताः; कर्मकृतत्वा
अनित्याः । न नित्यं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यै
साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्मकार्यम् — उत्पाद्यमाप्य
विकार्यं संस्कार्यं वा । नातः परं कर्मणो विषयोऽस्ति । अहं च
नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी, न तद्विपरीतेन
अतः किं कृतेन कर्मणा आयासबहुलेनानर्थसाधनेन इत्येवं निर्विण्णो
ऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्, तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स
निर्विण्णो ब्राह्मणः गुरुमेव आचार्यं शमदमादिसंपन्नं अभिगच्छेत्
शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यव
धारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियं अध्ययन
श्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं, हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा
यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठः; जपनिष्ठस्तपोनिष्ठः इति यद्वत् । न हि

कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति, कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्य-
क्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥
प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥

तस्मै सः विद्वान् गुरुर्ब्रह्मवित्, उपसन्नाय उपगताय । सम्यक् यथाशास्त्रमित्येतत् । प्रशान्तचित्ताय उपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमेण च युक्ताय, सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया च परया अक्षरं अद्रेश्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि शयनाच्च, सत्यं तदेव परमार्थस्वाभाव्यादव्ययं, अक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च, वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतः यथावत् प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययमेव नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहोदधेः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथमं मुण्डकं समाप्तम् ॥

द्वितीयं मुण्डकम् ॥

अ**परविद्यायाः** सर्वं कार्यमुक्तम्। स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरात्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते, तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः। स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते —

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥

यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणम्, सत्यं तदापेक्षिकम् **इदं तु** परविद्याविषयम्, परमार्थसल्लक्षणत्वात्। तदेतत् सत्यं **यथाभूतं** विद्याविषयम्; अविद्याविषयत्वाच्च अनृतमितरत्। अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह— **यथा सुदीप्तात्** सुष्टु दीप्तादिद्धात् पावकात् अग्नेः विस्फुलिङ्गाः

यवयवाः सहस्रशः अनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपाः सलक्षणा एव, तथा उक्तलक्षणात् अक्षरात् विविधाः देहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधाः हे सोम्य, भावाः ाः आकाशादिव घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिदमनु भवन्ति; एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनु प्रजायन्ते, चैव तस्मिन्नेव चाक्षरे अपियन्ति देहोपाधिविलयमनु विलीयन्ते दिविलयमन्विव सुषिरभेदाः। यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तियनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव, तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति त्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह — दिव्यः द्योतनवान्, स्वयंतिष्ठात्। दिवि वा स्वात्मनि भवः, अलौकिको वा। हि मात् अमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः, पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा, बाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति। अजः न जायते श्चित्, स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात्; यथा जलद्बुदादेर्वाय्वादिः, यथा नभःसुषिरभेदानां घटादिः। सर्वभावकाराणां जनिमूलत्वात् तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति।

सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अतोऽजरोऽमृतोऽक्षरो ध्रुवोऽभय इत्य
यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टिभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः स
इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाकाशम्, तथापि तु स्वतः पर
स्वरूपदृष्टीनां अप्राणः अविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवान् चलना
वायुर्यस्मिन्नसौ अप्राणः । तथा अमनाः अनेकज्ञानशक्ति
वत्संकल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममनाः । अ
ह्यमनाश्चेति प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च
बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः; तः
श्रुत्यन्तरे – ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धो
द्वयस्तस्मात् शुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षरान्नामरूपबीजोपाधिल
स्वरूपात्, सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिल
मव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यतस्मात्परतोऽक्षरात्परः निरुपा
पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं संव्यवहारविषयमो
प्रोतं च । कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते – यदि हि प्राण
प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनात्मना सन्ति, तदा पुरुषस्य प्राणा
विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं स्यात्; न तु ते प्राणादयः प्रागु
सन्ति । अतः अप्राणादिमान्परः पुरुषः, यथाऽनुत्पन्ने पुत्रे अ
देवदत्तः ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३

कथं ते न सन्ति प्राणादय इति, उच्यते — यस्मात् ।स्मादेव पुरुषान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितात् जायते उत्पद्यतेऽविद्याषयो विकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः, 'वाचारम्भणं कारो नामधेयम्' 'अनृतम्' इति श्रुत्यन्तरात्। न हि तेनाविद्याषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यात्, अपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव ोण सपुत्रत्वम्। एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव ायन्ते। तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः। यथा प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः। यथा रणानि मनश्चेन्द्रियाणि च, तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि म् आकाशं, वायुः बाह्य आवहादिभेदः, ज्योतिः अग्निः, आपः दकं, पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी; एतानि च शब्दस्पर्शरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा॥ ४॥

संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यम् 'दिव्यो ामूर्तः' इत्यादिना मन्त्रेणोक्त्वा, पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण क्तव्यमिति प्रववृते; संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो

भवति सूत्रभाष्योक्तिवदिति। यो हि प्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्जा
ऽण्डस्यान्तर्विराट्, स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरु
जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह, तं च विशिनष्टि—अग्निः द्युलोकः, 'अ
वाव लोको गौतमाग्निः' इति श्रुतेः, मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः
चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ; यस्येति सर्वत्रानुषङ्गः कर्तव
अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा। दि
श्रोत्रे यस्य। वाक् विवृताश्च उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदाः यस्य। वा
प्राणो यस्य। हृदयम् अन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगत् अस्य यः
त्येतत्। सर्वं ह्यन्तःकरणविकारमेव जगत्, मनस्येव सुषुप्ते प्रल
दर्शनात्; जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्रतिष्ठानात्। य
च पद्भ्यां जाता पृथिवी। एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरी
त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा। स हि सर्वभूतेषु द्र
श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजाः, ता अपि तस्मा
पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते —

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम्।
पुमान्रेतः सिञ्चति योषितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः॥ ५॥

तस्मात् परस्मात्पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपः अग्निः।

शेष्यते — समिधो यस्य सूर्यः, समिध इव समिधः; सूर्येण द्युलोकः समिध्यते । ततो हि द्युलोकाग्नेर्निष्पन्नात् सोमात् र्जन्यः द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यात् ओषधयः थेव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः मानग्निः रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति । ं क्रमेण बह्वीः बह्वयः प्रजाः ब्राह्मणाद्याः पुरुषात् परस्मात् प्रसूताः समुत्पन्नाः ॥

तस्मादृचः साम यजूꣳषि दीक्षा
यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

किंच, कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह — कथम् ? स्मात् पुरुषात् ऋचः नियताक्षरपादावसानाः गायत्र्यादिच्छन्दो- विशिष्टा मन्त्राः; साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादि- ीतिविशिष्टम्; यजूंषि अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि; वं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षाः मौञ्ज्यादिलक्षणः कर्तृनियमविशेषाः । ज्ञाश्च सर्वे अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः, दक्षिणाश्च ःकगवाद्या अपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गभूतः । जमानश्च कर्ता । लोकाः तस्य कर्मफलभूताः; ते विशेष्यन्ते —

सोमः यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्, यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः
साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूताः देवाः बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः सम्यक् प्रसूताः साध्याः देवविशेषाः, मनुष्याः कर्माधिकृताः पशवः ग्राम्यारण्याः, वयांसि पक्षिणः; जीवनं च मनुष्यादीनां प्राणापानौ, व्रीहियवौ हविरर्थौ; तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम्; श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः; तथा सत्यं अनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम्; ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः; विधिश्च इतिकर्तव्यता ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मा-
त्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।
सप्तेमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किंच, सप्त शीर्षण्याः प्राणाः तस्मादेव पुरुषात् प्रभवन्ति । सप्त अर्चिषः दीप्तयः स्वस्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त ेधः सप्त विषयाः; विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमाः; षयविज्ञानानि, 'यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति' इति श्रुत्यन्तरात् । ा, सप्त इमे लोकाः इन्द्रियस्थानानि, येषु चरन्ति संचरन्ति ाः इति विशेषणात् । प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं ापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । ने च आत्मयाजिनां विदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च ाणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात् ज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे-
ऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात् समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदा- ः अस्मादेव पुरुषात् सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवः ाः सर्वरूपाः बहुरूपाः । अस्मादेव पुरुषात् सर्वाः ओषधयः ह्रियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधः, येन रसेन भूतैः पञ्चभिः

स्थूलैः परिवेष्टितः तिष्ठते तिष्ठति हि अन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् तद्वयन्तराले शरीरस्यात्मनश्चात्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ।

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं पुरुष इत्येव सत्यम्; अतः पुरुष एव इदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेवेदमभिहितम 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति; एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते, पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते — कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणम्; तपः ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेव तावद्धीदं सर्वम्; तच्च एतद्ब्रह्मणः कार्यम्; तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां, सः एवं विज्ञानात् अविद्याग्रन्थिं ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति विनाशयति इह जीवन्नेव, न मृतः सन् हे सोम्य प्रियदर्शन ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम
महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।
एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं
परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते — आविः
शं, संनिहितं वागाद्युपाधिभिः — ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्त-
— शब्दादीनुपलभमानवदवभासते ; दर्शनश्रवणमननविज्ञाना-
धिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं
संनिहितं सम्यक् स्थितं हृदि, तत् गुहाचरं नाम गुहायां
ोति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम् । महत् सर्व-
त्वात्, पदं पद्यते सर्वेणेति, सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं
हत्पदमिति, उच्यते — यतः अत्र अस्मिन्ब्रह्मणि एतत्सर्वं समर्पितं
रेशितं रथनाभाविवाराः । एजत् चलत्पक्ष्यादि, प्राणत् प्राणि-
प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि, निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावत्,
निमिषत् च शब्दात् । समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् ।
यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्याः, अवगच्छत तदात्मभूतं
ाम् ; सदसत् सदसत्स्वरूपं सदसतोर्मूर्तामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोः,

तद्व्यतिरेकेणाभावात्। वरेण्यं वरणीयम्, तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात् प्रार्थनीयम्; परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबन्धः यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः। यत् वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु; तद्ध्येकं ब्रह्म अतिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्त्वात्॥

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च।
तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि॥ २॥

किंच, यत् अर्चिमत् दीप्तिमत्; तद्दीप्त्या ह्यादित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म। किंच, यत् अणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽपि अणु च सूक्ष्मम्। च-शब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः। यस्मिन् लोकाः भूरादयः निहिताः स्थिताः, ये च लोकिनः लोकनिवासिनः मनुष्यादयः; चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धाः। तदेतत् सर्वाश्रयं अक्षरं ब्रह्म स प्राणः तदु वाङ्मनः वाक्च मनश्च सर्वाणि च कारणानि तदु अन्तश्चैतन्यम्; चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः, 'प्राणस्य प्राणम्' इति श्रुत्यन्तरात्। यत्क प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत सत्यं अवितथं, अतः अमृतं अविनाशि तत् वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम्। तस्मिन्मनसः समाधानं कर्तव्यमित्यर्थः। यस्मादेवं हे सोम्य, विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्व॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं
शरं ह्युपासानिशितं संदधीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

कथं वेद्धव्यमिति, उच्यते — धनुः इष्वासनं गृहीत्वा आदाय औपनिषदं उपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं च महास्त्रं धनुः, तस्मिन् शरम्; किंविशिष्टमित्याह — उपासानिशितं संततााभिध्यानेन तनूकृतं, संस्कृतमित्येतत्; संदधीत संधानं कुर्यात् । संधाय च आयम्य आकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावः तद्गतेन चेतसा, लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणं अक्षरं सोम्य विद्धि ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि, तदुच्यते — प्रणवः ओंकारः धनुः । यथा इष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणम्, तथा आत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालंबनो-ऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवतिष्ठते । यथा धनुषा अस्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मा उपाधिलक्षणः पर एव जले

सूर्योदिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया; स शर स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मणि; अतः ब्रह्म तत् लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य मनः समाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात्। तत्रैवं सति अप्रम बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रि णैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यम्। ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत तन्म भवेत्; यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति, तथा देहाद्यात्म प्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्ष-
मोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः।
तमेवैकं जानथ आत्मान-
मन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः॥ ५॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम्। यस्मि अक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी च अन्तरिक्षं च ओतं समर्पितं मनश्च स प्राणैः करणैः अन्यैः सर्वैः, तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जान जानीत हे शिष्याः, आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा च अन्याः वाचः अपरविद्यारूपाः विमुञ्चथ विमुञ्च परित्यजत। तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम्। यतः अमृतस्य एष सेतुः, एतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरि सेतुः, संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्; तथा च श्रुत्यन्तरम् – 'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः
स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं
स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

किंच, अरा इव यथा रथनाभौ समर्पिता अराः, एवं ता। संप्रविष्टाः यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यः नाड्यः, मन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एषः प्रकृत आत्मा अन्तः त्र चरते चरति वर्तते । पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन् बहुधा कधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानः अन्तःकरणोपाध्यनु- गायित्वात्; वदन्ति हि लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । त्मानं ओमित्येवं ओंकारालम्बनाः सन्तः यथोक्तकल्पनया ध्यायथ न्तयत । उक्तं च वक्तव्यं शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च विद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां वैघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः — स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वः माकं पाराय परकूलाय; कस्य? अविद्यातमसः परस्तात्; वेद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः ॥

स सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः पर-

विद्याविषयः, स कस्मिन्वर्तत इत्याह — यः सर्वज्ञः सर्ववि
व्याख्यातः । तं पुनर्विशिनष्टि — यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः
कोऽसौ महिमा? यस्येमे द्यावापृथिव्यौ शासने विधृते तिष्ठत
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदजस्रं भ्रमतः; यस्य शास
सरितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्रामन्ति; तथा स्थावरं जङ्गमं
यस्य शासने नियतम्; तथा ऋतवोऽयने अब्दाश्च यस्य शास
नातिक्रामन्ति; तथा कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनात्स्वं
कालं नातिवर्तन्ते, स एष महिमा भुवि लोके यस्य स एष सर्व
सर्वमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्म
पुरे । ब्रह्मणो ह्यत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वात्; ब्रह्मणः
हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्यद्व्योम तस्मिन्व्योमनि आकाशे हृत्पुण्डरी
मध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते; न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागति
प्रतिष्ठा वान्यथा संभवति ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति

स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोम
मन उपाधित्वात् । प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणश
तस्यायं नेता अस्मात्स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं सूक्ष्मं प्रति । प्रतिष्ठि
अवस्थितः अन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयम

अपचीयमाने च पिण्डरूपेऽन्ने हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य; हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिः, न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने; तत् आत्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्ति उपलभन्ते धीराः विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणं सुखरूपं अमृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ९ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते — हृदयग्रन्थिः अविद्यावासनामयो बुद्ध्याश्रयः कामः । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति श्रुत्यन्तरात् हृदयाश्रयोऽसौ, नात्माश्रयः । भिद्यते भेदं विनाशमुपयाति । छिद्यन्ते सर्वे ज्ञेयविषयाः संशयाः लौकिकानां आ मरणात् गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि, न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि, प्रवृत्तफलत्वात् । तस्मिन् सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मना अवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १०

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि — हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासे आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्, परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्, तस्मिन् विरजं अविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं, ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्म त्वाच्च, निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः यस्माद्विरजं निष्कलं च अतः तच्छुभ्रं शुद्धं, ज्योतिषां सर्व प्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिः अवभासकम्। अग्न्यादी नामपि ज्योतिष्ट्वमन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः। तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिः, तत् यत् आत्मविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदु विजानन्ति, ते आत्मविदः तद्विदुः, आत्मप्रत्ययानुसारिणः यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुः, नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानु सारिणः ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

कथं तत् 'ज्योतिषां ज्योतिः' इति, उच्यते — न त

स्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति, तद्ब्रह्म न काशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशति; न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकम्, इमाः विद्युतः भान्ति, कुतोऽयमग्निः अस्मद्गोचरः । किं बहुना? दिदं जगद्भाति, तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वात् भान्तं दीप्यानं अनुभाति अनुदीप्यते । यथा जलमुल्मुकादि वा अग्निसंयोगाग्निं दहन्तमनुदहति, न स्वतः तद्वत् । तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमेदं सूर्यादि जगद्विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति कार्यगतेन विविधेन भासा; अतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवम्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । टादीनामन्यावभासकत्वादर्शनात् भारूपाणां चादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म, तदेव सत्यम्; सर्वं तद्विकारः वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति — ब्रह्मैव

उक्तलक्षणं, इदं यत् पुरस्तात् अग्रेऽब्रह्मेवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभास मानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथा उत्तरेण तथैवाधस्तात ऊर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदव भासमानम् । किं बहुना ? ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगत् वरिष्ठ वरतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
मुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥

तृतीयं मुण्डकम् ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते। यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्यात्यन्तिको विनाशः स्यात्, तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः। अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थं उत्तरग्रन्थारम्भः। धान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते अत्यन्तदुरवगाहत्वातमपि। तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते —

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

द्वा द्वौ, सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ, पक्षिसामान्याद्वा र्णौ, सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ, सखाया सखायौ ानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ, एवंभूतौ सन्तौ समानं वेशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतया, एकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदसामान्यारीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ। सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपार्थम्। अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूल-

प्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयः, तं सुपर्णाविव अविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्व परिष्वक्तयोः अन्यः एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिः वृक्षम कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वादु अनेकविचित्र स्वादु अत्ति भक्षयत्युपभुङ्क्ते अविवेकतः । अनश्नन् ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सत्त्वोपाधिरीश्व प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण अनश्नन् अन्यः अभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । त तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो-
ऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ।

तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषः भो ऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सा निमग्नः निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रो कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो ऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियुज्यते च संबन् अतः अनीशया, न कस्यचित्समर्थोऽहं, पुत्रो मम विन

र्गी, किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा, तया शोचति संतप्यते मानः अनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकितया अन्तश्चिन्तामापद्यमानः ॥

स एवं प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः ।चिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन तियोगमार्गः अहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसंपन्नः समात्मा सन् जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन्काले ति ध्यायमानः अन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणं ईशं असंसारिणनायापिपासाशोकमोहजरामृत्य्वतीतमीशं सर्वस्य जगतः, अयमहयात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनितोपाधिच्छिन्नो मायात्मेति महिमानं विभूतिं च जगद्रूपमस्यैव मम श्वरस्य इति यदैवं द्रष्टा, तदा वीतशोकः भवति सर्वस्माच्छोकराद्विप्रमुच्यते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम्—यदा यस्मिन्काले ः पश्यतीति विद्वान् साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववत्, वर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि;

कर्तारं सर्वस्य जगतः, ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्च
ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं, ब्रह्मणो वा अपरस्य योनिं स यदा
पश्यति, तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी स
विधूय निरस्य दग्ध्वा, निरञ्जनः निर्लेपो विगतक्लेशः परमं
निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणाम्; द्वैतविषयाणि साम्या
अर्वाञ्च्येव, अतोऽद्वयलक्षणमेतत् परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ।

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति
विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी ।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावा-
नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच, योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरः हि एषः प्र
सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः; इत्थंभूतलक्षणा तृती
सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते ।
सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन् वि
वाक्यार्थज्ञानमात्रेण न भवते न भवतीत्येतत् । किम् ? अति
अतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादा
प्राणस्य प्राणं विद्वान्, सोऽतिवादी न भवतीत्यर्थः । सर्वं
आत्मैव नान्यदस्तीति दृष्टम्, तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत ।
स्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति, स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वान्नात्
ऽन्यत्पश्यति; नान्यच्छृणोति; नान्यद्विजानाति । अतो नातिवद

किंच, आत्मक्रीडः आत्मन्येव क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र दारादिषु, स आत्मक्रीडः । तथा आत्मरतिः आत्मन्येव रती णं प्रीतिर्यस्य, स आत्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा; रतिस्तु धननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावान् नध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठे त्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरो-तिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । वैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि ह्यक्रियावानात्मक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः कश्चित्कचित् । ह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपित-वैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' संन्यासयोगात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावानसंभिन्नार्यमर्यादः संन्यासी । य एवंलक्षणो गतिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः, स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा
सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधना विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि — सत्येन अनृतत्यागेन मृषावदनत्याग लभ्यः प्राप्तव्यः । किंच, तपसा हि इन्द्रियमनएकाग्रतया । 'मनस श्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः' इति स्मरणात् । तद्ध्यनुकूल मात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि । ए आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शने ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण । नित्यं सर्वदा; नित्यं सत्येन नित्यं तप नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः वक्ष्यति च 'न येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति । कासावा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते — अन्तःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीर पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमात्मा पश्यन्ति उपलभन्ते यतयः यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षी क्रोधादिचित्तमलाः, स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिर्ल इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाध स्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥

सत्यमेव जयते नानृतं
सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयते जयति, नानृतं नानृतवादीत्यर्थः

हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः जयः पराजयो वा भवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययः; तः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच, शास्त्रतोऽप्यवगम्यते ग्रस्य साधनातिशयत्वम् । कथम्? सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया थाः देवयानाख्यः विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा आक्रमन्ति आक्रमन्ते ऋषयः दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकार-म्भानृतवर्जिता ह्याप्तकामाः विगततृष्णाः सर्वतः, यत्र यस्मिन् परमार्थतत्त्वं सत्यस्य उत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं धानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन था आक्रमन्ति, स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं
सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च
पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते — बृहत् महच्च तत् प्रकृतं ह्म सत्यादिसाधनं सर्वतो व्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रिय-गोचरं अत एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमिति अचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं, निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्व-कारणत्वात्; विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते ।

किंच, दूरात् विप्रकृष्टाद्देशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म । इह देहे अन्तिके समीपे च, विदुषामात्मत्वात्। सर्वान्तरत्वाच्चाकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतत्, निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क्व? गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥७॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते — यस्मात् न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वात्, नापि गृह्यते वाचा अनभिधेयत्वात्, न चान्यैर्देवैः इतरेन्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह — ज्ञानप्रसादेन आत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयति नित्यसंनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमिवादर्शं, विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसलिलादिवत् प्रसा-

दितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते, तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः विशुद्धान्तःकरणः योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्, ततः तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यति उपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानः चिन्तयन् ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यति, एषः अणुः सूक्ष्मः आत्मा चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः । कासौ ? यस्मिन् शरीरे प्राणः वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक् प्रविष्टः, तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैः चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानाम् ओतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन, काष्ठमिव चाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवति, एषः उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनात्मना विभवति आत्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-
स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह — यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति, विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेशः आत्मविन्निर्मलान्तःकरणः, कामयते यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगान्, तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकल्पितान्भोगान्। तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिः भूतिकामः विभूतिमिच्छुः। ततः पूजार्ह एवासौ ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम
यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामा-
स्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात् स वेद जानाति एतत् यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परमं ष्टं धाम सर्वकामाणामाश्रयमास्पदम् , यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि श्वं समस्तं जगत् निहितं अर्पितं, यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं द्धं, तमप्येवंविधमात्मज्ञं पुरुषं ये हि अकामाः विभूतितृष्णावर्जिता क्षवः सन्तः उपासते परमिव देवं, ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं रोपादानकारणं अतिवर्तन्ति अतिगच्छन्ति धीराः बुद्धिमन्तः, पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति । 'न पुनः क्वचिद्रतिं करोति' इति श्रुतेः । स्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः
स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु
इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति—कामान् यः दृष्टादृष्टेष्टविषयान् कामयते मन्यमानः तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थयते, सः तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र; यत्र यत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति, तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरेव कामैर्वेष्टितो जायते। यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकामः आत्मकामत्वेन परि समन्ततः आप्ताः कामा यस्य, तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनः अविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य, तस्य कृतात्मनस्तु इहैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति प्रविलीयन्ते विलयमुपयान्ति, नश्यन्तीत्यर्थः। कामाः तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः॥

> नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
> न मेधया न बहुना श्रुतेन।
> यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
> स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥ ३॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभः, तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्ते, इदमुच्यते—यः अयमात्मा व्याख्यातः, यस्य लाभः परः पुरुषार्थः, नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः। तथा न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या

हुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनेत्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इति, ते— यमेव परमात्मानमेव एष विद्वान् वृणुते प्राप्तुमिच्छति, वरणेन एष पर आत्मा लभ्यः, नान्येन साधनान्तरेण, नित्य-स्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इति, उच्यते— एष आत्मा अविद्यासंछन्नां स्वां परां तनूं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं गुते प्रकाशयति, प्रकाश इव घटादिर्विद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः। दन्यत्यागेनात्मप्रार्थनैव आत्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो
न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वां-
स्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमाद-से लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानि । यस्मात् न अयमात्मा ोनेन बलप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन लभ्यः; नापि लौकिक-ग्यादिविषयासङ्गनिमित्तात्प्रमादात्; तथा तपसो वापि अलिङ्गात् रहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम्; लिङ्गं संन्यासः; संन्यास-ाज्ज्ञानान्न लभ्यत इत्यर्थः । एतैः उपायैः बलाप्रमादसंन्यास-ः यतते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेकी आत्मवित्, तस्य शः एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्म धाम ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः
कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥

कथं ब्रह्म विशत इति, उच्यते— संप्राप्य समवगम्य
आत्मानं ऋषयः दर्शनवन्तः तेनैव ज्ञानेन तृप्ताः; न बाह्येन
साधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरू
निष्पन्नात्मानः सन्तः । वीतरागाः विगतरागादिदोषाः । प्रशा
उपरतेन्द्रियाः । ते एवंभूताः सर्वगं सर्वव्यापिनं आकाशवत् स
सर्वत्र प्राप्य, नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन; किं तर्हि? तद्ब्रह्मैव
आत्मत्वेन प्रतिपद्य धीराः अत्यन्तविवेकिनः युक्तात्मानो नि
समाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽपि आविश
भिन्नघटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति । एवं ब्रह्मविदो
धाम प्रविशन्ति ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच, वेदान्तजनितं विज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः पर
विज्ञेयः, सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-
। ते च संन्यासयोगात् सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्म-
स्वरूपाद्योगात् यतयः यतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां
योगात्, ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु ; संसारिणां ये मरण-
ते अपरान्तकालाः ; तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देह-
गकालः परान्तकालः तस्मिन् परान्तकाले, साधकानां बहुत्वा-
लोको ब्रह्मलोकः एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते च । अतो
नं ब्रह्मलोकेष्विति, ब्रह्मणीत्यर्थः । परामृताः परम् अमृतम्
धर्मकं ब्रह्म आत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः,
ाः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्भिन्नघटा-
व निवृत्तिमुपयान्ति परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे,
न्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते । 'शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य
दं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ॥' 'अनध्वगा अध्वसु
णवः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ; देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसार-
, परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्तत्वान्न देश-
देन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यात्, मूर्त-
ाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवं-
ह्म भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं
अपि च, अविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति
ः, न तु कार्यभूतम् ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा
देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

किंच, मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्
ताः स्वाः प्रतिष्ठाः गताः, स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रा
इति द्वितीयाबहुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्य
परिपठिताः प्रसिद्धाः । देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः
प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च मुमुक्षु
कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि, प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीणत्वा
विज्ञानमयश्चात्मा अविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन गत्वा जला
सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात
तेनैव विज्ञानमयेनात्मना; अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा उपाध्यपनये सति परे अ
अनन्तेऽक्षये ब्रह्मणि आकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽन
ऽनन्तरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्वे एकीभवन्ति अविशेषतां गच्छ
एकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सू
घटाद्यपनय इवाकाशे घटाद्याकाशाः ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

किंच, यथा नद्यः गङ्गाद्याः स्यन्दमानाः गच्छन्त्यः समुद्रे
प्य अस्तं अदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम
त्र नामरूपे विहाय हित्वा, तथा अविद्याकृतनामरूपात्
सन् विद्वान् परात् अक्षरात्पूर्वोक्तात् परं दिव्यं पुरुषं
क्षणं उपैति उपगच्छति ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।
तरति शोकं तरति पाप्मानं
गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

नु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धाः ; अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन
देना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव;
यैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि
न्यप्रतिबन्धः, नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात् सः यः
वै लोके तत् परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति जानाति
गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न
र्तुम्; आत्मा ह्येषां स भवति । तस्माद्ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैव
किंच, न अस्य विदुषः अब्रह्मवित् कुले भवति । किंच,

तरति शोकं अनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवाति भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रन्थिभ्यः हृदया ग्रन्थिभ्यः विमुक्तः सन्नमृतः भवतीत्युक्तमेव 'भिद्यते हृदयग्र इत्यादि ॥

तदेतदृचाभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत
शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रिय तदेतत् विद्यासंप्रदानविधानं ऋचा मन्त्रेण अभ्युक्तं अभिप्रकाशित क्रियावन्तः यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः अपरि ब्रह्मण्यभियुक्ताः परं ब्रह्म बुभुत्सवः स्वयं एकर्षिं एकर्षिनामानम जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः श्रद्दधानाः सन्तः ये, तेषामेव संस्कृतात्म पात्रभूतानां एतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयात् शिरोव्रतं शिरस्यग्निधार लक्षणम् । यथा आथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु यैश्च चीर्णं विधिवत् यथाविधानं तेषामेव वदेत ॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

तदेतत् अक्षरं पुरुषं सत्यं ऋषिः अङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं
य विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव
ने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । न
न्थरूपं अचीर्णव्रतः अचरितव्रतोऽपि अधीते न पठति;
स्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या
यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता, तेभ्यो नमः परम-
ः । परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च, ते
ः तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यादरार्थं मुण्डक-
र्थं च ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
मुण्डकोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

ॐ

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः।
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरै-
रङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः। व्यशेम
देवहितं यदायुः। स्वस्ति न इन्द्रो
वृद्धश्रवाः। स्वस्ति नः पूषा विश्व-
वेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो ऽरिष्टनेमिः।
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

उपनिषन्मन्त्राणां
वर्णानुक्रमणिका

॥ श्रीः ॥

उपनिषन्मन्त्राणां

॥ वर्णानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अनुपश्य यथा पूर्वे	१०५
गी चक्षुषी	३२७	अनेजदेकं मनसो	९
किो भुवनं	१६४	अन्तेवास्युत्तररूपम्	१९४
र सुपथा राये	२०	अन्धं तमः प्रविशन्ति	१५
ात्रः पुरुषो ज्यो०	१५७	अन्धं तमः प्रविशन्ति	१६
ात्रः पुरुषोन्त०	१७९	अन्नं न निन्द्यात्	२८९
ात्रः पुरुषो म०	१५६	अन्नं न परिचक्षीत	२९०
ाममृताना०	११९	अन्नं बहु कुर्वीत	,,
ायान्महतो	१३३	अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्	२८५
मुद्रा गिर०	३३१	अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते	२४०
यां प्रवदेत	३०५	अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव	१२१
युमब्रुवन्	५३, ८५	अन्यत्र धर्मादन्यत्रा०	१३०
त्मम्	१९४	अन्यदेव तद्विदितात्	३५, ७३
त्सं यदेत	५८, ९५	अन्यदेवाहुः संभवात्	१७
ब्रुवन्मब्रवन्	५४, ८५	अन्यदेवाहुर्विद्यया	१५

पृष्ठम्

अरण्योर्निहितो १५४
अरा इव रथनाभौ ३३७
अविद्यायां बहुधा ३१९
अविद्यायामन्तरे १२४
,, ३१८
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो १७३
अशब्दमस्पर्शमरूप १४६
अशरीरं शरीरेषु १३५
असद्वा इदमग्र आसीत् २६३
असन्नेव स भवति २५३
असुर्या नाम ते लोकाः ८
अस्तीत्येवोपलब्धव्यः १७७
अस्य विस्रंसमानस्य १६१
अहं वृक्षस्य रेरिवा २१२
अहमन्नमहमन्नं २९७

आ

आत्मानं रथिनं विद्धि १३९
आनन्दो ब्रह्मेति २८७
आविः सन्निहितं ३३३
आशाप्रतीक्षे संगतꣳ १०६

आसीनो दूरं व्रजति

इ

इन्द्रियाणां पृथग्भाव०
इन्द्रियाणि हयानाहुः
इन्द्रियेभ्यः परं मनः
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था
इष्टापूर्तं मन्यमाना
इह चेदवेदीदथ
इह चेदशकद्बोद्धुं

ई

ईशा वास्यमिदꣳ

उ

उत्तिष्ठत जाग्रत
उपनिषदं भो ब्रूहि ५
उशन् ह वै वाजश्रवसः

ऊ

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति
ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः

ऋ

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने

	पृष्ठम्
पिबन्तौ सुकृतस्य	१३८
ए	
वशी सर्वे	१६६
छूत्वा संपरिगृह्य	१२९
ल्यं यदि मन्यसे	११६
ालम्बनं श्रेष्ठं	१३१
़्थेवाक्षरं ब्रह्म	,,
माज्जायते प्राणः	३२६
यश्चरते भ्राजमानेषु	३१६
तेऽग्निर्नचिकेतः	११३
सर्वेषु भूतेषु	१४३
ऽणुरात्मा चेतसा	३५१
हीति तमाहुतयः	३१७
ओ	
मेति ब्रह्म	२०८
क	
मस्याप्तिं जगतः	१२८
मान्यः कामयते	३५२
ली कराली च मनो	३१६
्नेवेह कर्माणि	७

	पृष्ठम्
कुर्वाणा चीरमात्मनः	१९६
केनेषितं पतति	२९, ६९
ग	
गताः कलाः पञ्चदश	३५८
ज	
जानाम्यहꣳशेवधि०	१२७
त	
तं दुर्दर्शं गूढमनु०	१२९
तꣳह कुमारꣳसन्तं	१०३
तत्रापरा ऋग्वेदो	३०८
तदभ्यद्रवत्तमभ्य०	५२, ८४
तदभ्यद्रवत्तमभ्य०	५३, ८५
तदेजति तन्नैजति	११
तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु	३१३
तदेतत्सत्यं यथा	३२४
तदेतत्सत्यमृषिर०	३६०
तदेतदिति मन्यन्ते	१६७
तदेतदृचाभ्युक्तं	३६०
तद्ध तद्वनं नाम	५८, ९६
तद्धैषां विजज्ञौ	५१, ८४

पृष्ठम्

तन्नम इत्युपासीत २९४
तपःश्रद्धे ये ह्युप० ३२०
तपसा चीयते ब्रह्म ३११
तमब्रवीत्प्रीयमाणो १११
तस्माच्च देवा बहुधा ३३०
तस्मादग्निः समिधो ३२८
तस्मादृचः साम ३२९
तस्माद्वा इन्द्रो ५७, ९४
तस्माद्वा एते देवा ५६, ९४
तस्मिꣳस्त्वयि किं ५२, ८४
तस्मिꣳस्त्वयि किं ५३, ८५
तस्मै तृणं निद० ५२, ८४
तस्मै तृणं निद० ५३, ८५
तस्मै स विद्वान् ३२३
तस्मै स होवाच ३०७
तस्यै तपो दमः ६१, ९६
तस्यैष आदेशो ५७, ९४
तां योगमिति मन्यन्ते १७५
तिस्रो रात्रीर्यदवा० १०७
तेऽग्निमब्रुवन् ५२, ८४

त्रिणाचिकेतस्त्रयमे०
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य

द

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
दूरमेते विपरीते
देवपितृकार्याभ्यां
देवैरत्रापि विचिकि०
देवैरत्रापि विचिकि०
द्वा सुपर्णा सयुजा

ध

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं

न

न कंचन वसतौ
न चक्षुषा गृह्यते
न जायते म्रियते
न तत्र चक्षुर्गच्छति
न तत्र सूर्यो भाति
,,
न नरेणावरेण
न प्राणेन नापानेन

त्तेन तर्पणीयो ११८
दृशे तिष्ठति १७४
ांपरायः प्रतिभाति १२४
केतमुपाख्यातं १४७
ात्मा प्रवचनेन १३५
,, ३५४
ात्मा बलहीनेन ३५५
रतो दुश्चरितात् १३६
मन्ये सुवेदेति ४३,७९
ाऽनित्यानां १६७
वाचा न मनसा १७६
तर्केण मति० १२७
इतराणि २१४

प

वः कामाननुयन्ति १५०
ञ्चि खानि व्यतृ० १४९
क्ष्य लोकान्कर्म ३२१
ोदका जग्धतृणा १०३
ोकादशद्वारं १५९
ष एवेदं विश्वं ३३२

पूषन्नेकर्षे यम १९
पृथिव्यन्तरिक्षं २०६
प्रणवो धनुः शरो ३३५
प्रतिबोधविदितं ४५,८१
प्र ते ब्रवीमि तदु १०९
प्राणं देवा अनुप्राणन्ति २४३
प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् २८६
प्राणो ह्येष यः सर्वं ३४६
प्लवा ह्येते अदृढा ३१७

ब

बहूनामेमि प्रथमः १०४
बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्य० ३४९
ब्रह्मविदाप्नोति परं २२७
ब्रह्म ह देवेभ्यो ५०, ८४
ब्रह्मा देवानां प्रथमः ३०४
ब्रह्मेति होवाच ५६, ९४
ब्रह्मैवेदममृतं ३४१

भ

भयादस्याग्निस्तपति १७१
भिद्यते हृदयग्रन्थिः ३३९

	पृष्ठम्
भीषास्माद्वातः पवते	२६७
भूर्भुवः सुवरिति	२००
भृगुर्वै वारुणिः	२८२
म	
मनसैवेदमाप्तव्यं	१५६
मनो ब्रह्मेति व्यजानात्	२८६
मनोमयः प्राणशरीर०	३३८
मह इति ब्रह्म	२००
मह इत्यादित्यः	,,
महतः परमव्यक्त०	१४३
मृत्युप्रोक्तां नचिकेतो	१८०
य	
य इमं परमं गुह्यं	१४८
य इमं मध्वदं वेद	१२२
य एवं वेद	२९२
य एष सुप्तेषु जागर्ति	१६३
यं यं लोकं	३५१
यः पूर्वं तपसो जात०	१५३
यः सर्वज्ञः सर्ववित्	३१२
यः सर्वज्ञः सर्ववित्	३३७

यः सेतुरीजानाना	
यच्चक्षुषा न पश्यति	३[illegible]
यच्छेद्वाङ्मनसी	
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति	३[illegible]
यतश्चोदेति सूर्यः	
यतो वाचो निवर्तन्ते	
,,	
यत्तदद्रेश्यमग्राह्य०	
यत्प्राणेन न प्राणिति	३[illegible]
यथादर्शे तथात्मनि	
यथा नद्यः स्यन्दमानाः	
यथा पुरस्ताद्भविता	
यथोदकं दुर्गे	
यथोदकं शुद्धे	
यथोर्णनाभिः सृजते	
यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु	
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते	
यदा पश्यः पश्यते	
यदा लेलायते ह्यर्चिः	
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते	

	पृष्ठम्
सर्वे प्रमुच्यन्ते	१७७
दं किंच जगत्सर्वं	१७०
मन्यसे सुवेदेति	४१, ७८
हे तदमुत्र	१८५
चानभ्युदितं	३६, ७६
नसा न मनुते	३८, ७६
इति पशुषु	२९३
जनेऽसानि स्वाहा	१९६
छन्दसामृषभो विश्व०	,,
विज्ञानवान्भवति	१४१
,,	,,
सर्वाणि भूतानि	११
वविज्ञानवान्भवति	१४०
,,	१४१
सन्द्यौः पृथिवी	३३६
सन्निदं विचि०	११९
सन्सर्वाणि भूतानि	१२
य ब्रह्म च क्षत्रं च	१३६
याग्निहोत्रमदर्श०	३१५
यामतं तस्य मतं	४४,८०

	पृष्ठम्
या प्राणेन संभवति	१५४
ये तत्र ब्राह्मणाः	२१४
येन रूपं रसं	१५१
येयं प्रेते विचिकित्सा	११३
ये ये कामा दुर्लभा	११७
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते	१६३
यो वा एतामेवं	६२, ९७
ल	
लोकादिमग्निं	११०
व	
वायुः संधानं	१९४
वायुरनिलममृतं	१९
वायुर्यथैको भुवनं	१६४
विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजा०	२८७
विज्ञानं यज्ञं तनुते	२४९
विज्ञानसारथिर्यस्तु	१४२
विद्यां चाविद्यां च	१६
वेदमनूच्याचार्यो	२१४
वेदान्तविज्ञानसुनि०	३५६
वैश्वानरः प्रविशति	१०५

पृष्ठम्

श		सत्येन लभ्यस्तपसा	
शं नो मित्रः	१९०	स त्वं प्रियान्प्रियरू०	
,,	२२५	स त्वमग्निं स्वर्ग्य०	
शतं चैका च हृदयस्य	१७८	स पर्यगाच्छुक्र०	
शतायुषः पुत्रपौत्रान्	११५	सप्त प्राणाः प्रभवन्ति	
शान्तसंकल्पः सुमना	१०७	समाने वृक्षे पुरुषो	
शीक्षां व्याख्यास्यामः	१९२	स य एवंवित्	
शौनको ह वै महा०	३०६	स य एषोऽन्तर्हृदय	
श्रवणायापि बहुभिर्यो	१२५	स यश्चायं पुरुषे	
श्रेयश्च प्रेयश्च	१२२	स यो ह वै तत्परमं	
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो	३१,७०	सर्वे वेदा यत्पद०	
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य	२६७	स वेदैतत्परमं ब्रह्म	
,,	२६८	सह नाववतु	
श्वोभावा मर्त्यस्य	११७	,,	
स		सह नौ यशः	
स एको मनुष्यगन्धर्वा	२६७	स होवाच पितरं	
संप्राप्यैनमृषयो	३५६	सुवरित्यादित्ये	
संभूतिं च विनाशं च	१७	सूर्यो यथा सर्व	
स तस्मिन्नेवाकाशे	५४, ८५	स्वप्नान्तं जागरिता०	
सत्यमेव जयते नानृतं	३४८	स्वर्गे लोके न भयं	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ह		हन्ता चेन्मन्यते	१३३
ः शुचिषद्वसु०	१६०	हिरण्मयेन पात्रेण	१८
त इदं प्रव०	१६२	हिरण्मये परे कोशे	३३९